

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση • Οκτώβριος 1982 • τεύχ. 54 • Τιμή 100 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Γιατί επιθεώρηση, Οκτώβριος 1982, τεύχ. 54, τιμή 100 δρχ.
Κροπος 2, Αθήνα 119, (Πλάκα) τηλ. 323-96-45.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καβουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Αριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άννα Φραγκουδάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μάκη Καβουριάρη	Οί δημοτικές εκλογές
Γιώργου Καρρά	Πόσο είμαστε ακόμη Πολωνοί;
Άγγελου Έλεφάντη	Η αιδώς στη δημοτική λέγεται και ντροπή
Νίκου Πολίτη	Γιά τό Φεστιβάλ του Έλληνικού Κινηματογράφου
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	Ό σταυρός καταργείται, μένουσ οί γονυκλισίες
Λεωνίδα Λουλούδη	Τεχνολογική επανάσταση, made in Greece
Δημήτρη Χατζαντώνη	Τό άλουμίνιο και τά προβλήματά του
Maxime Rodinson	Μερικές άπλές ιδέες για τόν άντισημιτισμό
Δημήτρη Νίκ. Καρύδη	Σχεδιάσμα τών συνθηκών παραγωγής και έμπορίου στην Αθήνα στίς άρχές του 19ου αιώνα.
Δημήτρη Κυρτάτα	Οί μελέτες του Φίνλεϋ για τή δουλειά
Άγγελου Έλεφάντη	Ό λόφος
Αριστείδη Μπαλτά,	Θεωρητικόν έμβόλιον
Άγγελου Έλεφάντη	«Τό ίδιο πάντα σημείο, ό ίδιος προσανατολισμός»
Δημήτρη Σπάθη	Οί άρχές τής έλληνικής κωμωδιογραφίας και ή ακτινοβολία του Χουρμούζη

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

**Παρακαλοϋμε νά σημειώσετε τήν αλλαγή του τηλεφώνου μας
ό νέος αριθμός
3239645**

Εκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία ΟΕ» • Διευθυντής
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία, Φωτοκύτταρο ΕΠΕ, Ύμηττου 219, τηλ. 751.63.33 • Άναπα-
αγωγή φίλμς Α. Καλέμης, Σόλωνος 116, τηλ. 362.43.26 • Εκτύπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26
υκόβρυση, τηλ. 281.05.55 •

ΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1000. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης: εξαμηνη
0 δρχ., έτήσια 1200. ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμηνη 800 δρχ., έτήσια 1500 • Για Όργανισμούς, Τράπεζες,
ών. Έταιρείες: έξάμηνη 1000 δρχ., έτήσια 2000 • ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Στύρος Δελέγκας, Κέκροπος
Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

Κεντρική διάθεση για Θεσσαλονίκη και Β. Ελλάδα: βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Δημοτικές εκλογές, πρώτος γύρος, πρώτα συμπεράσματα: οί μετατοπίσεις στον καιρό τής «αλλαγής»

Όταν οί γραμμές αυτές θά διαβάζονται ή Ελλάδα θά έχει πρασινίσει μ' εκείνο τό συνθετικό πράσινο του οποίου κανείς δέν μπορεί νά έγγηθει τήν άντοχή και τή διάρκεια. Ο Μπέης θά 'χει γίνει δήμαρχος των Αθηναίων, ο Παπασπύρου του Πειραιά κι ο Μανabής τής Θεσσαλονίκης. Η δεξιά θά περιοριστεί στους λιγοστούς δήμους, εκεί πού μόνη της μπορεί νά αντιμετωπίσει τή συμμαχία όλων των άλλων. Τά κοινοτικά συμβούλια, ετή συντριπτική τους πλειοψηφία, ξέφυγαν ήδη από τόν έλεγχο τής δεξιάς γιατί, βέβαια, ή Τοπική Αυτοδιοίκηση δέν μπορούσε παρά νά ακολουθήσει τή λαϊκή έτυμηγορία τής 18ης Οκτ. του περασμένου χρόνου. Όλα καλά. Θά ξεκινήσουμε πλησίον τή νέα εποχή τής Τοπικής Αυτοδιοίκησης μέ εταιρείες λαϊκής βάσης, μέ λύσεις γιά τήν αποχέτευση, τό πράσινο, τούς πεζόδρομους, τά άθλητικά κέντρα, τίς παιδικές χαρές, όλα όσα τέλος πάντων ύπόσχονται καλύτερες συνθήκες ζωής, και λαϊκή συμμετοχή.

Όμως όσους Δήμους κι άν κερδίσουν, τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ, όσα κάστρα τής δεξιάς κι άν πέσουν, όσο κι άν τό μέλλον φαντάζει ροδοπράσινο, τώρα πού έχουμε τούς ανθρώπους, τίς πιστώσεις, τά μέσα, τή βούληση, τά κλειδιά και τίς κλειδαριές τό κύριο πρόβλημα δέν βρίσκεται εκεί. Χρειάζεται νά σταθούμε στά αποτελέσματα του πρώτου γύρου, γιατί αυτά, και μόνο αυτά, εκφράζουν τήν πραγματική διάταξη των πολιτικών δυνάμεων, ένα χρόνο μετά τίς εκλογές τής 18ης Οκτωβρίου 1981. Στο δεύτερο γύρο τ' αποτελέσματα θά χάσουν τή σημασία τους μέσα από τίς αμοιβαιότητες, τίς αλληλουποστηρίξεις και τούς συμψηφισμούς πού θά προηγηθούν ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ. Έτσι, λοιπόν, Δευτέρα πρωί, (στο «μάρμαρο» θά λέγαμε παρόλο πού δέν ύπάρχει πιά), άς δούμε πώς διαμορφώνεται ή πολιτική κατάσταση, μετά τόν πρώτο γύρο των δημοτικών εκλογών. Βέβαια, οί εκλογές αυτές έχουν τή δική τους λογική και δέν εκφράζουν μέ άπόλυτο τρόπο τούς πολιτικούς συσχετισμούς. Όμως ή κοινοτικοποίηση οδήγησε στην επικράτηση τής πολιτικής αντιπαράθεσης και στην αποδυνάμωση άν όχι τήν εξαφάνιση, άλλων χαρακτηριστικών. Κι άς λέμε όλοι ότι θά ψηφίσουμε τούς καταλληλότερους και τούς αξιότερους: Έστερα από ώριμη σκέψη βρίσκουμε άξιους και ικανούς μόνο εκείνους πού μäs εκφράζουν πολιτικά. Μπορούμε λοιπόν από τόν πρώτο γύρο των εκλογών νά βγάλουμε όρισμένα πολιτικά συμπεράσματα.

Η ΔΕΞΙΑ χάνει σημαντικό αριθμό των δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων πού ήλεγχε μέχρι τώρα. Όμως ή πολιτική της παρουσία παραμένει σημαντική, και όπωσδήποτε μεγαλύτερη από εκείνη των βουλευτικών εκλογών του Οκτωβρίου 1981. Ήταν λοιπόν συγκυριακή ή μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς τό ΠΑΣΟΚ; Ένα πειστικό οργανωτικό σχήμα θά μπορέσει νά ξαναφέρει στη δεξιά τούς ψήφους πού έχασε από τό 1977 ως τό 1981; Αν ύπάρχουν περιθώρια γιά μιá τέτοια εξέλιξη σημαίνει ότι ή Άλλαγή πού τό ΠΑΣΟΚ επαγγέλλεται δέν είναι πειστική. Σε μιá τέτοια περίπτωση θά μπορέσει τό ΠΑΣΟΚ νά ξαντλήσει τίς δύο τετραετίες πού ό πρόεδρος του θεωρεί απαραίτητες γιά νά μπει σταθερά ή χώρα μας στο δρόμο του σοσιαλισμού ή ή πορεία αυτή θά άνακοπει από τή μετατόπιση τμήματος του εκλογικού σώματος προς τά δεξιά; Όταν ύστερα από ένα χρόνο «Άλλαγή» τό 42% του δημοκρατικού Πειραιά ψηφίζει Σκυλίτση, δύο τινά συμβαίνουν: ή ότι ό δημοκρατικός Πειραιάς δέν είναι και τόσο δημοκρατικός ή ότι κάτι δέν πάει καλά μέ τήν ύπόθεση τής αλλαγής. Και επειδή ό λαός είναι αυτός πού είναι, και δέν μπορούμε νά τόν αλλάξουμε, μοιραία θά πρέπει νά δεχτούμε ότι ή Άλλαγή δέν έπεισε. Η δεξιά δέν ίσοπεδώθηκε σ' αυτές τίς εκλογές. Έχασε σημαντικό κομμάτι τής έξουσίας της. Έξακολουθεί όμως νά ύπάρχει και, επιπλέον, άνακτά σημαντικό τμήμα του κόσμου πού τήν είχε εγκαταλείψει στις βουλευτικές εκλογές του 1981. Άς αναλογιστούμε τό αποτέλεσμα των εκλογών χωρίς δεύτερο γύρο, ανάμεσα στους δύο πρώτους συνδυασμούς, και μέ τό σύστημα τής άπλής

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

αναλογικής. Τότε θα καταλάβουμε την πραγματική δύναμη της δεξιάς. 'Ο Πειραιάς θα είχε χουντικό δήμαρχο, ή Θεσσαλονίκη Νεοδημοκράτη και ή 'Αθήνα μόλις θα γλίτωνε από τον Τζανετάκη (λές κι ό Μπέης θα τή σώσει). Γιατί όσο τά συμφέροντα τής αστικής τάξης πού εκπροσωπούνται από μιά δεξιά, δηλαδή αντιλαϊκή πολιτική, μένουν ανέπαφα ή Δεξιά θα υπάρχει ανεξάρτητα από τίς πολιτικές συγκυρίες πού ένδεχομένως τήν στέλλουν στην αντιπολίτευση. Και αλλίμονο σ' εκείνη τήν πολιτική δύναμη πού θα καταργήσει τή Δεξιά ύποσχόμενη στά άστικά συμφέροντα ότι θα τά εκπροσωπήσει εξίσου καλά ή σχεδόν καλά.

ΤΟ ΚΚΕ βγαίνει σημαντικά ένισχυμένο. Μπορούμε νά πούμε ότι είναι ό μεγάλος κερδισμένος των δημοτικών εκλογών. Τό κόμμα αυτό εισπράττει τή μοναδική, στό όνομα των λαϊκών δυνάμεων, όργανωμένη και συστηματική αντιπαράθεση πού ύπήρξε πρός τό ΠΑΣΟΚ. Κατορθώνει έτσι νά πείσει ένα τμήμα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ ότι μπορεί νά τούς εκπροσωπεί πιό άποτελεσματικά. Είναι φανερό ότι στόν πρώτο γύρο έχουμε μιά σαφή μετατόπιση πρός τό ΚΚΕ ψηφοφόρων πού ένα χρόνο πρίν είχαν ψηφίσει ΠΑΣΟΚ. Στο βαθμό άλλωστε πού οί ψηφοφόροι αυτοί είναι εργαζόμενοι μισθωτοί είναι κατ' άρχήν φυσικό νά στρέφονται πρός ένα φερώνυμο εργατικό κόμμα, τής εργατικής τάξης, και μέ όργανωτική δομή πού είναι ικανή νά τούς πείσει ότι έξυπηρετεί τά συμφέροντά τους. Πολύ περισσότερο μάλιστα πού τό ΚΚΕ άπ' αυτήν τήν άποψη δρώ έν κενώ.

Τό ΚΚΕ κατάλαβε ότι δέν χρειάζεται ν' άσκει πολιτική, ότι άρκεί νά προσφέρει όργανωτικό πλαίσιο σέ όλους εκείνους πού ή άλλαγή δέν ικανοποιεί ή τούς θίγει τά συμφέροντα· ότι άρκεί νά είναι ένα σημείο άναφοράς. 'Υπερασπίζεται τίς πρωταρχικές άξίες πού συγκινούν όλους όσοι θαμπώνονται από τά λάβαρα τούς τίτλους, τά όργανωτικά σχήματα, τήν ισχύ τής ΕΣΣΔ και περιμένουν. Τί; (α) τήν εκδήλωση τής ισχύος τής Σοβιετικής 'Ενωσης (β), τή δυσανεξία πού προκαλεί ή άσκηση τής πολιτικής από τούς αντιπάλους. Και μέχρι νά 'ρθει ή άγια κείνη μέρα πού θα εκδηλωθεί ή δύναμη τής Σοβιετικής 'Ενωσης και ό ίμπεριαλισμός θα χάσει τά αυγά και τά πασχάλια δέν έχουμε παρά νά περιμένουμε μαζεύοντας τούς δυσαρεστημένους τής πολιτικής πρακτικής των άλλων. Γιατί θέβαια μόνο οί ψήφοι τό ένδιαφέρον στά συνδικάτα και τίς εκλογικές άναμετρήσεις. Τό ΚΚΕ βλέπει τήν ανάπτυξη του κινήματος μέ δυσπιστία, μέχρι και έχθρότητα. Γιατί ή πάλι άνοίγει δρόμους πού δέν είναι πάντα έλέγξιμοι. Και ό,τι ξεφεύγει από τό έλεγχο του άποτελεί άρνηση του όργανωτικού μοντέλου πού έξασφαλίζει τήν όργανωτική, τήν ιδεολογική και τήν πολιτική άναπαραγωγή του. Αυτό λοιπόν τό κόμμα πού αντιμετώπιζει ένα λαό όπως ό πολωνικός σάν «παραστρατημένους πολίτες και μπόλικους άλητες», φαντάζει σήμερα κύριος εκπρόσωπος των λαϊκών συμφερόντων και ό ρυθμιστής των πολιτικών εξελίξεων. Γιατί ή αύξηση τής συνδικαλιστικής και τής εκλογικής του επιρροής πού επιβεβαιώνεται μέ τό άποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών θα ύποχρεώσει τό ΠΑΣΟΚ σέ συνεργασία μαζί του. Και στη συνεργασία τό ΚΚΕ θα επιβάλλει τούς δικούς του όρους. 'Όχι μόνο επειδή είναι δογματικό, αλλά, επειδή ξέρει ότι τό ΠΑΣΟΚ θα έχει όλο και περισσότερο τήν άνάγκη του για νά περάσει τήν πολιτική λιτότητας πού προωθεί. Τό σύνθημα ότι ή «άλλαγή δέν γίνεται χωρίς τό ΚΚΕ» άποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία.

Ποιά άλλαγή όμως και ποιό ΚΚΕ; 'Ας μή μπούμε στό περιεχόμενο τής άλλαγής, πού εκφράζει τό ΠΑΣΟΚ γιατί θα πάμε πολύ μακριά. 'Η ύπόθεση όμως του κοινωνικού μετασχηματισμού περνάει από τήν ουσιαστική ένίσχυση τής κομμουνιστικής άριστεράς. Είναι, σίγουρα, τό μόνο σημείο πού συμφωνούμε μέ τό Φλωράκη. 'Η κομμουνιστική όμως άριστερά δέν είναι τό ΚΚΕ, τό κόμμα δηλαδή πού βάζει τό λαϊκό κίνημα στό περιθώριο και δέν διστάζει νά χρησιμοποιήσει ότιδήποτε για νά πετύχει τούς στόχους του. Δέν εκφράζει τήν κομμουνιστική άριστερά ούτε στό επίπεδο τής θεωρίας ούτε στό επίπεδο τής πράξης γιατί δέν έχει επαναστατική πρακτική.

Τό ΚΚΕ έσωτερικού στίς δημοτικές εκλογές ύπήρξε ικανοποιητικά εκεί και όπου κατέβηκε μέ δικούς του ύποψήφιους. Στην αντιπαράθεσή του μέ τή δε-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ξιά, τό ΚΚΕ καί τό ΠΑΣΟΚ μπόρεσε νά δημιουργήσει μιάν άλλη δυναμική στήν πολιτική ζωή τής χώρας.

Αντίθετα όπου κατέβηκε σέ κοινούς συνδυασμούς μέ τό ΠΑΣΟΚ ή παρουσία του υποβαθμίστηκε, έστω κι άν οί υποψήφιοί του υπερψηφίστηκαν γιατί κι έδώ λειτούργησε ή στροφή πρός τ' άριστερά του εκλογικού σώματος. Η συνεργασία μέ τό ΠΑΣΟΚ ήταν πολιτικά αναγκαία εκεί πού ή δεξιά είχε πιθανότητες νά πάρει τίς εκλογές από τόν πρώτο κιάλας γύρο, (περίπτωση Πειραιά, ένδεχομένως περίπτωση Ηρακλείου κ.λπ.).

Σ' όλες τίς άλλες περιπτώσεις τό ΚΚΕ έσωτ. μπορούσε νά αντιπαραταχθεί καί στό ΠΑΣΟΚ καί στό ΚΚΕ δημιουργώντας τίς βάσεις γιά μιάν αυτόνομη παρουσία του στό χώρο τής Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Σέ τελευταία άνάλυση τί έχει περισσότερη σημασία γιά τό ΚΚΕ έσωτ. καί τήν άριστερά γενικότερα: ή αύξηση του αριθμού τών δημοτικών συμβούλων στους Δήμους πού ή πλειοψηφία άνήκει στό ΠΑΣΟΚ ή τό 11% του Γρηγοριάδη στό Ν. Ηράκλειο, τό 10% του Παπαγιάννη στό Χολαργό, τό 17,6% του Οικονόμου στά Ν. Λιόσια, τό 17,5% του Αλεξιάδη στήν Καλαμαριά, τό 13,6% του Κατωπόδη στή Λευκάδα, τό 30,2% του Μακρόπουλου στήν Καισαριανή (μέ τόν Κραουνάκη του ΠΑΣΟΚ στό συνδιασμό του Μακρή καί πρώτο σέ σταυρούς προτίμησης), άκόμη καί τό 4,1% του Γκαζή στά Χανιά; Επιπλέον ή αυτόνομη παρουσία του τό προστάτευσε από τόν ήγεμονισμό καί τίς σκοπιμότητες πού θέλησε νά ξευπηρετήσει τό ΠΑΣΟΚ. Καί δέν άναφερόμαστε στή Ν. Σμύρνη, τό Πέραμα τό Καματερό, τόν Άγιο Κήρυκο κ.λπ γιατί εκεί τό ΚΚΕ έσωτ. είχε δικούς του υποψηφίους οί όποιοι ύποστηρίχτηκαν καί από τό ΠΑΣΟΚ (άλλά προδλήθησαν από τά μέσα μαζικής ενημέρωσης ως υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ!)

Η αυτόνομη παρουσία του ΚΚΕ έσωτερικού στίς εκλογές θά έδειχνε ξεκάθαρα αυτό πού ήδη φάνηκε περιορισμένα, μέ έμμεσο τρόπο καί χωρίς τή συνολική δυναμική του, πού θά υπήρχε άν εφαρμοζόταν άλλη τακτική. Δηλαδή ότι δημιουργούνται οί προϋποθέσεις πού μπορούν νά κάνουν τό ΚΚΕ έσωτερικού, καί όλόκληρη τήν ανανεωτική κομμουνιστική άριστερά βασικό παράγοντα τής πολιτικής ζωής. Ότι άρχισαν νά δημιουργούνται οί προϋποθέσεις πού κάνουν δυνατή τήν ύπαρξη άριστεράς, ή έναλλακτική λύση στήν κρίση του ελληνικού καπιταλισμού. Τίποτα όμως δέν μπορεί νά γίνει άν οί κομμουνιστές τής ανανέωσης δέν συνειδητοποιήσουν ότι ύπάρχει άνάγκη νά δράσουν πρός τήν κατεύθυνση αυτή.

Τό ΠΑΣΟΚ είναι άναμφισβήτητα ό μεγάλος θριαμβευτής τών εκλογών, άν πάρουμε σάν κριτήριο τόν αριθμό Δήμων καί Κοινοτήτων πού κατέκτησε. Όμως στους μικρούς οικισμούς ή άποτυχία ή ή νίκη ενός συνδυασμού είναι συχνά τό άποτέλεσμα τής μετατόπισης πρός τή μιά ή τήν άλλη κατεύθυνση όρισκων ψήφων πού προσδιορίζονται από τή δυναμική πού έχει ένας συνδυασμός (καί τό ΠΑΣΟΚ δέν στερείται δυναμικής) καί συγκυριακών παραγόντων. Όμως ή δυναμική καί ή συγκυρία δέν φτιάχνουν σταθερές πολιτικές καταστάσεις. Αλλάζουν από τή μιά εκλογική άναμέτρηση στήν άλλη, καί έν πάση περιπτώσει μόνο μέ εκλογικό άποτέλεσμα δέν μπορούμε νά βγάλουμε συμπεράσματα πού νά ισχύουν πέρα από τή διάρκεια τής θητείας του κοινοτικού συμβουλίου.

Αν πάλι πάρουμε σάν κριτήριο τόν αριθμό τών ψήφων πού πήρε τό ΠΑΣΟΚ στίς μεγάλες πόλεις βλέπουμε μιά σημαντική πτώση τής εκλογικής του επιρροής. Μέ βάση αυτό τό κριτήριο είναι ό μεγάλος χαμένος τών εκλογών. Δέν έχουμε άκόμη τούς συνολικούς αριθμούς γιά νά βγάλουμε συμπεράσματα γιά όλόκληρη τή χώρα. Στους μεγάλους όμως Δήμους βλέπουμε ότι τό ΠΑΣΟΚ χάνει ένα σημαντικό ποσοστό από τή δύναμη πού κέρδισε στίς βουλευτικές εκλογές: περίπου 10% στήν Άθήνα, 13% στόν Πειραιά, 15% στή Θεσσαλονίκη, 13% στήν Πάτρα, 14% στή Λάρισα καί στήν Καβάλλα, 16% στά Χανιά καί στή Ρόδο κ.λπ.

Τί συμβαίνει λοιπόν; Ό κόσμος θέλει τό ΠΑΣΟΚ στήν κυβέρνηση αλλά είναι επιφυλακτικός όταν διεκδικεί τήν Τοπ. Αυτοδιοίκηση; Μέ τήν κομματικοποίηση πού είχαν οί εκλογές ή διάσταση αυτή περιορίστηκε στό ελάχιστο. Η πτώση του ΠΑΣΟΚ σημαίνει μείωση τής γενικότερης επιρροής του κι αυτό είναι τό άποτέλεσμα τής πολιτικής πού άσκησε τόν ένα χρόνο τής έξουσίας του. Η άλλαγή πού επαγγέλλεται δέν έπεισε· ό κόσμος δέν κατάλαβε πόσο

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

άλλαξαν οι συνθήκες της ζωής του. Καί δέν τό κατάλαβε γιατί δέν άλλαξαν ούσιαστικά. Κι αν ακόμη δεχτούμε ότι σταμάτησε τό κατακύλισμα της οικονομίας τίποτε δέν δείχνει ότι στό προσεχές μέλλον αρχίζει ή ανάκαμψη. Τό αντίθετο μάλιστα. Πίσω από τά αναπτυξιακά προγράμματα έλλοχεύει ή πολιτική λιτότητας. Κι ό κόσμος τό βλέπει. Μέσα στην άνησυχία καί τή δυσαρέσκεια πού γενικεύονται τά θετικά μέτρα πού πήρε τό ΠΑΣΟΚ μένουν χωρίς αποτέλεσμα, οι επαγγελίες του ήχουν ψεύτικα, οι ψευδαισθήσεις της πρώτης περιόδου διαλύονται.

Έκείνοι πού άρνούνται νά δούν αυτή τήν κατάσταση άπλώς άνεβαίνουν στό κλαδί πού πριονίζεται καί ξαμώνουν από μακριά τόν ξυλοκόπο.

18 Οκτωβρίου 1982

Μάκης Καβουριάης

Πόσο είμαστε ακόμα Πολωνοί;

Σέ μέρη πλέον μακρινά, σέ τόπους δουλειάς μέ τά παράξενα ονόματα «Ναυπηγεία Λένιν», Χαλυβουργείο «Χούτα Λένινα», Ναυπηγεία «Παρισινή Κομμούνα», οι κολασμένοι της εκεί γής, πού ξέρουν καλά, καλύτερα άπ' όλους, τί θά πεί χαλυβουργείο καί τί ναυπηγείο, ψάχνουν ψηλαφητά νά βρουν τί σημαίνουν καί τά ονόματα πού κάποιος κάποτε τούς έδωσαν. Καί ψάχνουν μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες, από τούς πιο δύσκολους δρόμους, παράνομοι, κυνηγημένοι, άπεργοί, αντιμετώποι μέ τό άτσάλι τών άλλων πού αυτοί οι ίδιοι έφτιαξαν.

Έδώ σέ μās θά γινόταν, λέει, κάποια συζήτηση στή Βουλή. Καί όσο τά πράγματα ήταν φρέσκα ή κουβέντα θά μπορούσε νά περιστραφεί στά «αδούλωτα νιάτα» της Πολωνίας, στην «επάρατο δικτατορία» καί τόν «επίορκο» Γιαρουζέλσκι, νά καταδικάσει τό στρατιωτικό νόμο καί τήν «κατάλυση τών συνδικαλιστικών καί πολιτικών ελευθεριών» πού λέει καί ή Νέα Δημοκρατία.

Όχι πώς όλα αυτά θά 'ταν άσήμαντα. Πρός θεού. Είναι εξαιρετικά σημαντικά καί άπαραίτητα, γι' αυτό έξάλλου καί δέν έγιναν. Καί ή μέν Νέα Δημοκρατία τότε τά έπεδίωξε: θά στρίμωχνε έτσι τό ΠΑΣΟΚ, θά κατακεραυνωνε τό ΚΚΕ, θά 'πλεκε τό εγκώμιο του κοινοβουλευτισμού της καί του κυβερνητικού της συνδικαλισμού, θά εύρισκε μία πρώτη τάξεως ευκαιρία νά μιλήσει, εκ του άσφαλου, τή γλώσσα του όποιου άντικομμουνισμού της. Άλλά βέβαια τό ΠΑΣΟΚ θεώρησε ότι ή περίπτωση τάνκς πού βάλλουν κατά της κοινωνίας έπρεπε νά εξετασθεί κρυστάλλινα, όμως οι κρύσταλλοι ήταν φαίνεται άδιαφανείς καί όλίγον Βοημίας.

Σήμερα πιά ή κουβέντα δέν μπορεί νά γίνει μέ τούς ίδιους όρους γιατί τά πράγματα στην Πολωνία έχουν όλοφάνερα προχωρήσει σέ δρόμους χωρίς ψευδώνυμα κι έπιστροφή. Όποιος εκ τών προαναφερθέντων άποτολήσει τή συζήτηση στή Βουλή καί καταφέρει σήμερα νά ξεπεράσει τούς σκοπέλους θά 'ναι άξιοθαύμαστος. Έμείς πάντως, οι έξωκοινοβουλευτικοί, εξακολουθούμε νά απαιτούμε καί νά αναμένουμε.

Έμεις λοιπόν. Πού ρουφήξαμε μέ βουλημία τά καινούρια μηνύματα από τό Βορρά, διατρανώσαμε τήν άλληλεγγύη μας στην Άλληλεγγύη, άγανακτήσαμε καί μισήσαμε στις 13 Δεκεμβρίου, οργανώσαμε επιτροπές καί εκδηλώσεις, φωνάξαμε, όσοι φωνάξαμε, μέ τό δίκιο μας ότι οι περιπέτειες της Άλληλεγγύης καί του πολωνικού λαού είναι οι περιπέτειες του σοσιαλισμού.

Άλλ' οι περιπέτειες αυτές τραβούν σέ μακρος καί ή χωρητικότητα της ταλανισμένης ψυχής μας, όπως είθισται νά λένε σήμερα, πεπερασμένη. Βαριά άλλωστε κι άσήκωτα τά καθ' ήμās, καί παπούτσια από άλλους τόπους οι βαριές γαλότσες πού τσαλαβουτούν στα λασπονώρια της Βαλτικής. Καί σιγά σιγά, χωρίς νά τό καλοκαταλάβουμε, κάναμε πίσω, σιγοψυθίσαμε μέσα μας έπιτά-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

άλλαξαν οι συνθήκες της ζωής του. Και δέν τό κατάλαβε γιατί δέν άλλαξαν ουσιαστικά. Κι αν ακόμη δεχτούμε ότι σταμάτησε τό κατακρύβλιμα της οικονομίας τίποτε δέν δείχνει ότι στό προσεχές μέλλον αρχίζει ή ανάκαμψη. Τό αντίθετο μάλιστα. Πίσω από τά αναπτυξιακά προγράμματα ελλοχεύει ή πολιτική λιτότητας. Κι ό κόσμος τό βλέπει. Μέσα στην άνησυχία και τή δυσαρέσκεια πού γενικεύονται τά θετικά μέτρα πού πήρε τό ΠΑΣΟΚ μένον χωρίς αποτέλεσμα, οι επαγγελίες του ήχουν ψεύτικα, οι ψευδαισθήσεις της πρώτης περιόδου διαλύονται.

Εκείνοι πού άρνούνται νά δούν αυτή τήν κατάσταση άπλώς άνεβαίνουν στό κλαδί πού πριονίζεται και ξαμώνουν άπό μακριά τόν ξυλοκόπο.

18 Οκτωβρίου 1982

Μάκης Καβουριάρης

Πόσο είμαστε ακόμα Πολωνοί;

Σέ μέρη πλέον μακρινά, σέ τόπους δουλειάς μέ τά παράξενα ονόματα «Ναυπηγεία Λένιν», Χαλυδουργείο «Χούτα Λένινα», Ναυπηγεία «Παρσιονή Κομμούνα», οι κολασμένοι της εκεί γής, πού ξέρον καλά, καλύτερα άπ' όλους, τί θά πεί χαλυδουργείο και τί ναυπηγείο, ψάχνουν ψηλαφητά νά βρουν τί σημαίνουν και τά ονόματα πού κάποιοι κάποτε τούς έδωσαν. Και ψάχνουν μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες, από τούς πιο δύσκολους δρόμους, παράνομοι, κυνηγημένοι, άπεργοί, αντιμετώπι με τό άτσάλι τών άλλων πού αυτοί οι ίδιοι έφτιαξαν.

Έδώ σέ μās θά γινόταν, λέει, κάποια συζήτηση στη Βουλή. Και όσο τά πράγματα ήταν φρέσκα ή κουβέντα θά μπορούσε νά περιστραφεί στα «αδούλωτα νιάτα» της Πολωνίας, στην «επάραιο δικτατορία» και τόν «επίορκο» Γιαουζέλσκι, νά καταδικάσει τό στρατιωτικό νόμο και τήν «κατάλυση τών συνδικαλιστικών και πολιτικών ελευθεριών» πού λέει και ή Νέα Δημοκρατία.

Όχι πώς όλα αυτά θά 'ταν άσήμαντα. Προς θεού. Είναι εξαιρετικά σημαντικά και άπαραίτητα, γι' αυτό εξάλλου και δέν έγιναν. Και ή μέν Νέα Δημοκρατία τότε τά επεδίωξε: θά στρίμωχνε έτσι τό ΠΑΣΟΚ, θά κατακεραύνωνε τό ΚΚΕ, θά 'πλεκε τό εγκώμιο του κοινοβουλευτισμού της και του κυβερνητικού της συνδικαλισμού, θά εύρισκε μιά πρώτη τάξεως ευκαιρία νά μιλήσει, εκ του ασφαλούς, τή γλώσσα του όποιου άντικομμουνισμού της. Άλλά βέβαια τό ΠΑΣΟΚ θεώρησε ότι ή περίπτωση τάνκς πού βάλλουν κατά της κοινωνίας έπρεπε νά εξετασθεί κρυστάλλινα, όμως οι κρύσταλλοι ήταν φαίνεται άδιαφανείς και όλίγον Βοημίας.

Σήμερα πιά ή κουβέντα δέν μπορεί νά γίνει μέ τούς ίδιους όρους γιατί τά πράγματα στην Πολωνία έχουν όλοφάνερα προχωρήσει σέ δρόμους χωρίς ψευδώνυμα κι επιστροφή. Όποιος εκ τών προαναφερθέντων αποτολμήσει τή συζήτηση στη Βουλή και καταφέρει σήμερα νά ξεπεράσει τούς σκοπέλους θά 'ναι άξιοθαύμαστος. Έμεις πάντως, οι έξωκοινοβουλευτικοί, εξακολουθούμε νά άπαιτούμε και νά αναμένουμε.

Έμεις λοιπόν. Πού ρουφήξαμε μέ βουλημία τά καινούρια μηνύματα από τό Βορρά, διατρανώσαμε τήν άλληλεγγύη μας στην Άλληλεγγύη, άγανακτήσαμε και μισήσαμε στις 13 Δεκεμβρίου, οργανώσαμε επιτροπές και εκδηλώσεις, φωνάξαμε, όσοι φωνάξαμε, μέ τό δίκιο μας ότι οι περιπέτειες της Άλληλεγγύης και του πολωνικού λαού είναι οι περιπέτειες του σοσιαλισμού.

Άλλ' οι περιπέτειες αυτές τραβούν σέ μακρος και ή χωρητικότητα της ταλανομένης ψυχής μας, όπως είθισται νά λένε σήμερα, πεπερασμένη. Βαριά άλλωστε κι άσήκωτα τά καθ' ήμās, και παπούτσια από άλλους τόπους οι βαριές γαλότσες πού τσαλαβουτούν στα λασπονέρια της Βαλτικής. Και σιγά σιγά, χωρίς νά τό καλοκατάλάβουμε, κάναμε πίσω, σιγοψυθίρισαμε μέσα μας επίτά-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φίους, η άντοχή μας άποδείχθηκε άντιστρόφως άνάλογη τής άντοχής τών Πολωνών πού στό κάτω κάτω φορούν παπούτσια από τόν τόπο τους.

Μαζί, μπροστάρηδες, κι αυτοί πού θά όφειλαν, τυπικά τουλάχιστον, νά αναζητήσουν τό μεδούλι τών εκεί τεκταινομένων, νά αναδείξουν τίσ καιρίες, όσο ύπόγειες, αιχμές τους, νά τίσ κάνουν κτήμα τους, νά κάνουν και τούς άλλους μέ τό ζόρι νά τίσ δούν. Αυτοί σήμερα άρκούνται στην κακομοιριά τών διαβεβαιώσεων ότι «στην ουσία της ή πολωνική τραγωδία είναι ένα επεισόδιο - όσοδήποτε όδυνηρό - σε μία παγκόσμια ήγεμονιστική πολιτική πού δέν διατάζει νά καταπιέζει λαούς, νά διασπάει κομμουνιστικά κόμματα, νά συντρίβει άπελευθερωτικά κινήματα στό όνομα τών ψεύτικων διλημμάτων...». (Αυγή, 16.10.82).

Ή «τραγωδία» λοιπόν ως επεισόδιο του ήγεμονισμού, ένα ακόμα, όσοδήποτε όδυνηρό, πλάι στα τόσα άλλα, π.χ. στό καπέλωμα του τάδε έκπολιτιστικού συλλόγου και τή συνεργασία του «δόγματος» μέ τή δεξιά στη δείνα κοινότητα. Αυτό βρήκε νά κρατήσει τό ΚΚΕ Έσωτερικού από τήν Πολωνική Κοσμογονία: τήν άνητική επίκλησή της για τό ντόπιο ξεμπρόστιασμα του ήγεμονισμού. Άλλά ευκαιρίες για ξεμπροστιάσματα, μικρά, μεγάλα και τεράστια, δίνονται κάθε μέρα. Κι έμεις χρειαζόμαστε πεζά, πού έλεγε κάποιος, πολλά πεζά. Αυτά, άν υπάρχουν κάπου σήμερα, είναι στην Πολωνία.

Γιατι τριάντα χρόνια τώρα, όχι μόνο στις κορυφαίες στιγμές του '56, του '70-'71, του '76, του '80 αλλά και ενδιάμεσα, ό πολωνικός λαός, μέ τους χειρωνακτές του και τούς διανοούμενους του, σφύζει από διάθεση για αντίσταση άπέναντι στην άλλότρια έξουσία, οργανώνεται και άναοργανώνεται, ματώνει, πενθει αλλά δέν κάμπτεται. Τά ίδια και τό χρόνο πού ή Άλληλεγγύη ύπήρχε «νόμιμα», τά ίδια και σκληρότερα ένα χρόνο τώρα υπό καθεστώς άνοιχτής δικτατορίας, τά ίδια, όλα τό μαρτυρούν, και στό μέλλον. Κανένας δέν μπορεί νά μιλάει και νά σκέφτεται σήμερα τά πολωνικά χωρίς αυτή τήν άνεπανάληπτη για τή μεταπολεμική Ευρώπη συνέχεια: τά στρατόπεδα εκεί, μέ τίσ κατά καιρούς προσθαφαιρέσεις τους, είναι διακριτά. Και τό κυριότερο: έχουν συνείδηση του έαυτου τους.

Άλλά οι άριστεροί, όσοι τουλάχιστον είναι κομμουνιστές, δεκαετίες τώρα μιλούν και άναρωτιούνται για τήν εργατική τάξη και τόν ήγεμονικό ή άλλο ρόλο της. Πού είναι τελospάντων αυτή ή εργατική τάξη πού τόσα θεωρητικά φαρμάκια μäs ποτίζει; Νά την, μπροστά στα μάτια μας.

Έκει, στην Πολωνία, οι άγρότες, οι διανοούμενοι, τά λαϊκά στρώματα κι οι ταπεινοί τών πόλεων, οι εργατες, σφυρηλατούν καθημερινά, στην ολοκληρωτική αντίθεσή τους μέ τήν έξουσία και τό κράτος, έναν «άτυπο» συνασπισμό χωρίς όνομα. Μέσα του ό καθένας δρα και άντιστέκεται, επηρεάζεται και επηρεάζει, ύποφέρει και όραματίζεται μέ τά όσα μπορεί και είναι. Άλλά μέσα σε όλα αυτά, στό επίκεντρό τους, βρίσκεται χρόνια τώρα ή βιομηχανική εργατική τάξη. Και τελικά, και μάλιστα όχι μόνο τίσ στιγμές γενικευμένων εκρήξεων αλλά και τίσ στιγμές πού ή ένταση πέφτει και ή κάμψη άπειλει, τίσ στιγμές δηλαδή πού άκριβώς παίζεται αυτή ή συνέχεια της λαϊκής αντίστασης, τότε, όταν δέν έχει πιά πού νά καταφύγει και εκτός από τήν παραμυθία της θρησκείας ύπάρχει άνάγκη πάσα και για επίγειες δυνάμεις, τό δλέμμα στρέφεται στις πύλες τών εργοστασίων μέ τά παράξενα όνόματα.

Τό μεράδι τους, λοιπόν, σαν άτεγκτη συνέχεια τό 'χαν πολλοί. Και ή εθνική παράδοση και ό καθολικισμός. Κοινωνικά, όμως, τό ύπόγειο νήμα πού συνέχει τήν αντίσταση του πολωνικού λαού, ή βάση πού πάνω της στηρίζεται και ξαποσταίνει, ό κρίκος πού γύρω του άρθρώνεται, φαίνεται ότι δέ είναι άλλος από τήν ίδια τή συνέχεια, πριν άπ' όλα, τής πρωταγωνιστικής παρουσίας του πολωνικού προλεταριάτου. Πού έσπασε τά δεσμά ναυπηγείων, εργοστασίων τρακτέρ και χαλυβουργείων, και άπευθύνθηκε σε όλόκληρο τό έθνος, τήν κοινωνία. Γιατί και ή δική του χειραφέτηση μόνο μέσα στην άπελευθέρωση τής κοινωνίας στό σύνολό της μπορεί νά πραγματοποιηθεί.

Δέν βάζουμε λόγια στα χείλη άδαών και άνυπόπτων· οι Πολωνοί εργατες αυτή τή γλώσσα τήν έχουν μιλήσει ρητά. Ή Πολωνία βρίσκεται λοιπόν μπροστά, πολύ μπροστά μας. Κι άν, άντί για «άντιγεμονιστικούς» θρήνους, «άντιδογματικές» κλάψες και «άντιδιασπαστικές» μιζέριες, θελήσουμε οι άριστεροί

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

αυτό νά τό καταλάβουμε σέ όλες του τίς συνέπειες, τότε θά μᾶς ἔχουν τραβήξει καί μᾶς οἱ Πολωνοί ἓνα μικρό ἀλλά καθοριστικό δῆμα μπροστά. Καί τό 'χουμε τόσο ἀνάγκη.

Γιώργος Καρράς

Ἡ αἰδώς στή δημοτική λέγεται καί ντροπή

Ὃταν ἐπί δεκαετίες ολόκληρες ἡ ἀντίθεση δημοτικῆς – καθαρεύουσας γιά πολλούς, ἀκόμη καί γιά τήν ἱστορική ἀριστερά, ἰσοδυναμοῦσε ἢ καί ἐπικάλυπτε τό σχῆμα προοδευτικότητας/ἀντιδραστικότητας, ὅταν ὄσα γράφονταν, καί μόνο γιά τό λόγο αὐτό, ἀποκοῦσαν στέφανο δημοκρατικότητας, κι ὄσα διατυπώνονταν στήν καθαρεύουσα, καί μόνο γιά τό λόγο αὐτό, μύριζαν ἀντίδραση καί σκοταδισμό, ὅταν τόσοι καί τόσοι αἰσθάνθηκαν ἀπαλλαγμένοι ἀπό τόν κόπο νά σκέφτονται προοδευτικά καί νά μιλοῦν δημοκρατικά, γιὰ τούς ἀρκεσε ἡ ἀναγνώριση τῆς δημοτικῆς ὡς ἐπίσημης γλώσσας τοῦ κράτους, οἱ ἰσοπεδωτικές ταυτίσεις δημοτική = δημοκρατία, καθαρεύουσα = ἀντίδραση θά λειτουργοῦν, ἴσως γιά καιρό, ὡς προστατευτικά ὑποκατάστατα στίς γόνιμες καί ἐξυψωτικές πνευματικές ἀξίες γιά τό σημερινό Ἑλλῆνα καί τόν πολιτισμό του. Γιὰτί τώρα πού τά βολικά χαρακώματα ἐξαφανίστηκαν ἡ καθαρολόγος γύμνια καλοκάθησε στό ἔδαφος πού ἐστρωνε ἡ λαϊκόγλωσση κενότητα: τό νέο «προοδευτικό» περίβλημα τῶν δημοτικοκατάληκτων λέξεων καλύπτει τήν ἴδια παλιά σκουριά. Οἱ ἐνδείξεις καί οἱ ἀποδείξεις πολλές.

Ἡ περίπτωση τοῦ νόμου 5060/31 ἄρθρο 30, γνωστοῦ ὡς νόμου περί ἀσέμνων, εἶναι ἀπό τίς πιό χαρακτηριστικές μιᾶς προσπάθειας ὅπου ἡ δημοτική καλεῖται νά καλύψει συντηρητικότητα καί πνευματική νοχέλια καί νά προσδώσει δημοκρατική αἴγλη σέ ἓνα νομοθέτημα-λυδία λίθο τῶν ἀντοχῶν καί ἀνοχῶν τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Θά περίμενε κανεῖς, μετά τό σάλο πού προκάλεσε ἡ καταδίκη τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Μαρκήσιου ντέ Σάντ, ὅτι τό ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης – ὕστερα μάλιστα ἀπό τίς καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις τοῦ κ. Ὑπουργοῦ – θά ἔμπαινε στόν κόπο νά σκεφτεῖ κάπως περισσότερο τήν περίπτωση κι ὄχι ἀπλῶς νά ἀναθέσει σέ κάποιο γραμματικό ν' ἀλλάξει τίς καταλήξεις τῆς καθαρεύουσας κι ἀντί «προσβάλλουσι τήν αἰδῶ» νά προτείνει τή συγκλονιστική τροπολογία «προσβάλλουν τήν αἰδῶ». Οἱ βουλευτές καλοῦνται νά ψηφίσουν τίς καταλήξεις τῆς δημοτικῆς! Καί πραγματικά, ἐκτός ἀπό ἀπλή μεταγλώττιση τοῦ παλιοῦ κειμένου, ὁ νόμος διατηρεῖται ἀπαράλλαχτα ὁ ἴδιος: ἡ πράξη, ὁ ἀδίκος χαρακτήρας, τό ἀξιόποινο καί ἡ διαδικασία ὀρίζονται μέ τήν ἴδια ἐπικίνδυνη ἐννοιολογική καί λογική ἀσάφεια πού μπορεῖ νά φέρεται στό ἐδῶλιο, ὅπως τόσες φορές ἔγινε στό παρελθόν, ἀνθρώπους καί ἔργα πού θά κριθοῦν καταπῶς ἐρμηνεύει τήν κάθε περίπτωση ὁ ποινικός δικαστής, καί μέ μόνη μαρτυρία τήν καλογεριστική σεμνοτυφία ἐκείνων τῶν φοβερῶν εκπροσώπων τοῦ «κοινοῦ αἰσθήματος», ἀστυνομικῶν κατά κανόνα.

Ὅριζε, λοιπόν ὁ παλιός νόμος καί θά ὀρίζει καί στό ἐξῆς (ἀλλά στή δημοτική) ὅτι «ἄσεμνα θεωροῦνται(...) τά χειρόγραφα, ἔντυπα, εἰκόνες καί λοιπά ἀντικείμενα ὅταν σύμφωνα μέ τό κοινό αἶσθημα προσβάλλουν τήν αἰδῶ». Τό σημαντικό σ' αὐτό τό νομοθέτημα εἶναι ὅτι δέν λείπει τό ἴδιο – ὅπως κάνει κάθε σαφές ποινικός νόμος – τί θεωρεῖ ἄσεμνο, ποιά εἶναι τά στοιχεία του ἢ ποιά τά κριτήρια μέ βάση τά ὅποια ἓνα ἔργο πρέπει νά θεωρηθεῖ ἄσεμνο, ἀλλά ὀχυρώνεται πίσω ἀπό τήν ἀσάφεια τοῦ «θεωροῦνται». Ἐδῶ ὅμως, προφανῶς, χρειάζεται ἓνα ὑποκείμενο: ποιός θεωρεῖ ὅτι «χειρόγραφα κ.λπ...» «προσβάλλουν (ουσι) τή(ν) δημοσία(ν) αἰδῶ; Τό ἐρώτημα στό νόμο δέν ἔχει ἀπάντηση, καί ἐπομένως θά ἀπαντήσει ἡ ποινική διαδικασία: μόνοι ἀρμόδιοι οἱ καταδιωκτικές ἀρχές, ὁ εἰσαγγελέας, ὁ δικαστής, χωρίς ἀντικειμενικές παραδοχές, χωρίς κριτήρια. Ἄλλωστε δέν μπορεῖ νά ὑπάρξουν ἀντικειμενικές παραδοχές. Αἴφνης, ποιά καί πόσα ἑκατοστά γυμνοῦ σώματος εἶναι ἄσεμνα; Ποιά ρήματα, ποιές λέξεις προσβάλλουν τήν αἰδῶ;

Ὁ δικαστής, λοιπόν, εἶναι ὁ μόνος πού μπορεῖ ν' ἀποφανθεῖ, μέ βάση τήν προσωπική του ἠθική τήν ὅποια ὁ νόμος ἀναγορεύει σέ γενικό κανόνα ὑπο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

χρεωτικό για δλους. 'Ο καθένας θά πρέπει να κοκκινίζει με γραψίματα που κάνουν τό δικαστή να κοκκινίζει, να αποστρέφεται εικόνες που εκείνος θεωρεί βδελυρές, να ταράζεται με τήν ταραχή του ή ακόμη ν' ασπάζεται τις περί επιστήμης ή φιλοσοφίας απόψεις του. 'Υποχρεωτικά. 'Η πολυθρόνητη αντικειμενικότητα και υπερβατικότητα του δικαίου, για τήν όποια τόσο κοπίασε ό μακαρίτης ό Κάντ και ή άστική νομική ιδεολογία εδώ και αιώνες, έγινε καπνός και στή θέση της θροιάστηκαν τά προσωπικά γούστα του δικαστή, οί προτιμήσεις του και ό θεός του.

'Υπάρχει όμως, πράγμα που περιπλέκει ακόμη περισσότερο τά πράγματα. μιά προσθήκη στην προτεινόμενη τροπολογία του άρθρου 30 του νόμου 5060/31 που δέν υπήρχε στο παλιό κείμενο: «Δέν θεωρούνται, λέει ή τροπολογία, άσεμνα τά έργα τέχνης ή επιστήμης και ιδίως αυτά που άνήκουν στην πολιτιστική δημιουργία της ανθρωπότητας ή που συμβάλλουν στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης». 'Ιδίως... Προσθέτοντας μερικές βαρύγδουπες λέξεις οί νομοθέτες κατάφεραν να πουν τά ίδια που έλεγε κι ό παλιός νόμος: «δέν θεωρείται άσεμνον τό έργον τέχνης ή επιστήμης...», αλλά με πολύ πιό άσαφή τρόπο. Γιατί θέβαια ποιό έργο τέχνης δέν άνήκει στην πολιτιστική δημιουργία και ποιά επιστήμη δέ συμβάλλει στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης, ώστε να δικαιολογείται αυτός ό ύπαινιγμός της εξαίρεσης;

Παρακάτω μάταια πασχίζει ή τροπολογία, όπως μάταια πάσχιζε και ό παλιός νόμος, να καλύψει τή γύμνια της θέλοντας να δώσει στην κρίση του δικαστή επίφαση αντικειμενικότητας. Πράγματι, ό εισαγγελέας έχει δικαίωμα να «προκαλέσει συμβουλευτική γνωμοδότηση πενταμελοϋς επιτροπής τήν όποια όρίζει ό ίδιος, από παιδαγωγούς καθηγητές της 'Ανωτάτης Σχολής των Καλών Τεχνών και μέλη συλλόγων για τήν προστασία της παιδικής ηλικίας, ή όπου δέν υπάρχουν τέτοια πρόσωπα τριμελοϋς επιτροπής από παιδαγωγούς και λογίους». 'Ετσι, έχουμε κατά σειρά τά εξής προβλήματα.

1. 'Η γνωμάτευση εξαρτάται μόνο από τον εισαγγελέα. Κι αν ό εισαγγελέας θεωρεί τό ζήτημα λυμένο;
2. Τήν επιτροπή όρίζει ό ίδιος. Κι αν έτσι ή επιτροπή γίνεται τό ήχειό που άνηχεί τή φωνή του;
3. 'Η γνωμάτευση δέν είναι υποχρεωτική για τό δικαστή. 'Ετσι π. χ. πριν δυό χρόνια, όταν σε έκδικαζόμενη περίπτωση, πάλι για έργο του Σάντ, όρίστηκε γνωμοδοτική επιτροπή, τό δικαστήριο βασίστηκε όχι στή γνώμη της πλειοψηφίας των έμπεριγνωμόνων, αλλά του μειοψηφισαντος Παπανούτσου.
4. Και τέλος, από τότε τά δικαστήρια έγιναν «καθ' ύλην» αρμόδια για τό χαρακτηρισμό ενός έργου «ως άνήκοντος» στην κατηγορία της τέχνης ή της επιστήμης;

Οί πολλαπλές αντιφάσεις αυτού του δικαίου καταλήγουν σε εξόφθαλμες καταστρατηγήσεις ή υποκαταστάσεις διαδικασιών άλλων βαθμίδων. Τί είναι έργο τέχνης ή τί είναι κάθε φορά επιστήμη δέ βρίσκεται στην τσέπη κανενός δικαστή, παιδαγωγού ή καθηγητή της Σχολής των Καλών Τεχνών. Προκύπτει μέσα από μιά τεράστια πάλη ιδεών, επιχειρημάτων, θεωριών, έπαληθεύσεων και διαψεύσεων (συχνότατα και συμφερόντων με τήν πιό ύλική έννοια του όρου) είναι τό άβέβαιο αποτέλεσμα μιάς συνεχούς πνευματικής και κοινωνικής διαδικασίας με αποκρυσταλλώματα αλλά και ανατροπές, διαδικασία όπου, τό λιγότερο, δέν προϋποθέτει ως πρωταγωνιστές τούς εισαγγελεείς και τούς ποινικούς δικαστές.

'Ισως ό νόμος αυτός αποτελεί τό όριακό σημείο άντοχής και άνοχής ενός συστήματος που για να κρατήσει τή συνοχή του, νομότυπα, υπερακοντίζει τις ίδιες του τις άρχές, υίοθετώντας τό αυθαίρετο του υποκειμενισμού ως μέτρο και άξία του «κοινού αίσθήματος». Κι έτσι τό «κοινό αίσθημα» των κοινών ανθρώπων, πιασμένων στην τανάλια της ήθικολογίας του παιδαγωγού και της αυθεντίας του λογίου ή του καθηγητή της Σχολής των Καλών Τεχνών μπορεί να υπάρχει ως κοινή άναίσθησία. 'Επειδή πρέπει πάση θυσία να διαφυλαχθεί μιά ήθική που άναγκαστικά έχει άσαφές και μετακινούμενο περίγραμμα, ό νόμος, δέν μπορεί παρά να αφήνεται στην κρίση του δικαστή. Χάρη στην ποινική διαδικασία οί κοινοί άνθρωποι θα τον έσωτερικεύσουν ως φόβο γυμνου, φόβο άσέμνου, φόβο θεού, λίθο ακρογωνιαίο της επίγειας οικογένειας-άγλίσμα της έπουράνιας. Αυτός είναι ό κύριος στόχος: ή γενική πρόληψη..

'Εννοείται στή δημοτική, τή γλώσσα του λαού...

"Αγγελος 'Ελεφάντης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Γιά τό 23ο Φεστιβάλ Έλληνικού Κινηματογράφου

Πρέπει νά έχει κανείς κουράγιο, υποχρέωση, δξυμένη περιέργεια ή άμνησία, γιά νά παρακολουθεΐ μέ ψυχραιμία τό Φεστιβάλ Έλληνικού Κινηματογράφου, κάθε χρόνο. Γιατί, άπ' τή μεταπολίτευση και δώθε, οί ίδιες άδυναμίες, τά ίδια σφάλματα και ή ίδια στασιμότητα επαναλαμβάνονται μονότονα.

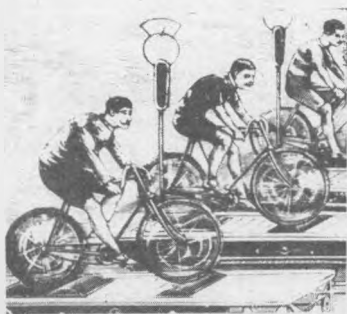
Στό σύντομο τούτο σημείωμα, θά ήθελα νά καταπιαστώ μέ ένα κυρίως θέμα πού θεωρώ αρκετά σημαντικό, και πού, δυστυχώς, δέν θίγεται ούτε στις συνλεύσεις διαφόρων κιν/φικών Σωματείων, ούτε στις παθιασμένες δημόσιες συζητήσεις των Φεστιβάλ, ενώ οί επιπτώσεις του σε όλους τούς «εργάτες» τού Κινηματογράφου, και κυρίως τούς σκηνοθέτες, είναι πιά αρκετά εμφανείς.

Στή βάση της τωρινής κακοδαιμονίας, βρίσκεται μία θεωρητική κατασκευή μανιχαϊστικού τύπου, πού κάποιοι νέοι -τότε- στήν ηλικία κινηματογραφιστές, άρχισαν νά επεξεργάζονται, στά χρόνια της δικτατορίας. Κατασκευάστηκε λοιπόν ό νέος ελληνικός κινηματογράφος, κοινώς ΝΕΚ. Και, βέβαια, σε αντίδιαστολή μέ τόν ΠΕΚ (παλαιός... κλπ). Όμως καμιά σημαδιακή ήμερομηνία δέν ήρθε νά σφραγίσει τό τέλος μιάς περιόδου και τήν άρχή μιάς άλλης, ώστε νά δικαιολογείται ή αντίδιαστολή. Από κει και πέρα, αυτή ή θεωρητική αυθαιρεσία πού ονομάστηκε ΝΕΚ χρησίμευσε γιά νά αυτοτιτλοφορούνται και νά άλληλοπαρασημοφορούνται όσοι από τούς κινηματογραφιστές άναγνωρίστηκαν και κατατάχθηκαν σ' αυτόν, και άνοιξε τό δρόμο γιά κάποια άλλα όλισθήματα έξίσου αυθαίρετα και όδυνηρά.

Ταυτίστηκε δηλαδή ό ΝΕΚ μέ τόν λεγόμενο «ποιοτικό» ό, δέ «ποιοτικός», μέ τόν αντιεμπορικό κινηματογράφο. Έξ ου και οί διαρκώς άύξανόμενες άπαιτήσεις των σκηνοθετών γιά επιχορηγήσεις από τό Κράτος-Σωτήρα. Λογικό ήταν, νά ταυτιστεί κατ' αντίστοιχίαν και ό ΠΕΚ μέ τόν μή «ποιοτικό», πρόχειρο, κοντολογίς «κακό» κινηματογράφο, πού μέ τή σειρά του ταυτίζεται μέ τόν «εμπορικό» κινηματογράφο. Ό συλλογισμός αυτός, μορχει άνετα νά διαβαστεί και από τό τέλος αντίστροφα: Ό κινηματογράφος πού ό κόσμος επιμένει νά προτιμά και μετά τήν εμφάνιση τού ΝΕΚ είναι εμπορικός, δηλαδή μή ποιοτικός, δηλαδή παλαιός (ΠΕΚ). Στή 2η σελίδα των «Νέων» τού Σαββάτου 16 Όκτ. διαβάζουμε: «Αντεπιτίθεται ό εμπορικός κινηματογράφος» επειδή ό κόσμος είδε τήν ταινία τού Μουστάκα και, ασφαλώς, θά δει και τήν ταινία τού Χάρυ Κλύν. Όλες αυτές οί επάλληλες κατασκευές και ταυτίσεις, έχουν φέρει δύο όλέθρια άποτελέσματα.

Πρώτα άπ' όλα, θεωρείται «δικαιωμένος» ό σκηνοθέτης πού δέν «κάνει εισιτήρια» κι έτσι δέν προβληματίζεται σχεδόν ποτέ γιά τή δουλειά του, τίς άδυναμίες και τίς ελλείψεις του. Δέν έννοώ βέβαια εδώ τόν προβληματισμό κάποιων δακρύων ή κάποιας λευκής νύχτας, αλλά αυτόν πού βελτιώνει τήν επόμενη ταινία ή θά έκανε αυτοκριτική τή ματιά τού καλλιτέχνη πού άναρωτιέται γιατί ό κόσμος άποφεύγει τίς «καλές» ελληνικές ταινίες, αντί νά τά ρίχνει όλα στό σύστημα διανομής κλπ. Γιατί, κι αυτό τό άκούσαμε στη Θεσ/κη: οί ταινίες τού Φεστιβάλ δέν βρίσκουν άπήχηση επειδή τό σύστημα διανομής έλέγχεται από τέσσερα μονοπώλια. Κατά πώς φαίνεται, τά μονοπώλια έχουν κηρύξει ιερό πόλεμο στόν ΝΕΚ άκόμη κι αν θά μπορούσε νά προσελκύσει τόν κόσμο, δηλαδή τό χρήμα, στά ταμεία των ένλόγω μονοπωλίων.

Άφου λοιπόν καλλιεργείται ό εφησυχασμός, άφου ό καλλιτέχνης, συνεπικουρούμενος και από τούς κριτικούς, δικαιώνεται μέ τήν αντιεμπορικότητα, τότε έρχεται φυσικότατα νά συμπληρώσει τήν εικόνα, ή δεύτερη καταστροφή. Η άπαιτηση δηλαδή πού προβάλλουν όλο και πιό επιτακτικά οί σκηνοθέτες γιά όλο και μεγαλύτερη κρατική συμμετοχή στήν παραγωγή. Όσο λοιπόν οί κινηματογραφιστές θά εύχονται, θά έπαιτούν και θά «άπαιτούν άγωνιστικά» τόν άύξανόμενο Κρατικό Παρεμβατισμό, τόσο οί κινηματογραφιστές, σπρωγμένοι από τήν επιτακτική και εύλογη άνάγκη νά μήν ξεπουλήσουν και τό τελευταίο πατρογονικό χωράφι, θά συμπράττουν, όχι πιά στή δημιουργία ενός φανταστικού ΝΕΚ ή ΠΕΚ, αλλά ενός πολύ πραγματικού...ΚΕΚ (κρατικού ελληνικού κινηματογράφου). Πού σημαίνει, πλήρη ύποταγή τού ύποκειμένου-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δημιουργού στις έπιταγές της «έξ αντικειμένου» έξουσίας. Αυτά όλα βεβαίως είναι τόσο μακριά πού οι κινηματογραφιστές μας θά εξακολουθήσουν για χρόνια νά έρρίζουν για τό καρβέλι του Κρατικού κορβανά. "Ως τότε όμως, θά έπρεπε τουλάχιστον νά καταλάβουμε δι ζητώντας συνεχώς από τό κράτος νά καλύπτει τή ζημιά -καί τά κενά πού κρύβονται πίσω της- παραπέμπουμε στις Καλλένδες τό έρώτημα: Γιατί αυτοί πού θησαυρίζουν έπενδύοντας κεφάλαια στην ιδιωτική παραγωγή έχουν κλείσει πιά τίς πόρτες στους σκηνοθέτες του ΝΕΚ; Έκτός αν έχει καί αυτό τό πρόβλημα λυθεί, άφου είναι γνωστό πώς ό ΝΕΚ κοντά στ' άλλα, είναι ό προοδευτικός κινηματογράφος, ενώ ό ΠΕΚ αντιδραστικός, καί οι Έλληνες παραγωγοί... κακοί καπιταλιστές.

Νίκος Πολίτης

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΑΚΗ Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

(Η ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ)

«Αν κάποιο αναγνώσμα είναι χρησιμο στους πολίτες που κυβερνάνε τις δημοκρατίες, αυτό είναι εκείνο που δείχνει του μίσους και της δίχνοιας τις αιτίες μέσα στην παλιετία, για να μπορούν στο εξής να μένουν ενωμένοι, σωφρονισμένοι πια από τα βασάνα που τραθήξαν άλλοι»

Μακιαβελι, Ιστορία της Φλωρεντίας

4 ΤΟΜΟΙ

ΣΕΙΔΙΔΕΣ 2525

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

εκδόσεις "καλδος"

ΑΝΑΣΤΑΣΟΡΑ 1, ΑΘΗΝΑ Τηλ.: 5246241

‘Ο σταυρός καταργείται οί γονυκλισίες μένουν

του Δαμιανού Παπαδημητρίου

«Τιμώντας τους αγώνες της οικογενείας σου, σε δεχθήκαμε... και σε αναδείξαμε βουλευτή του κινήματος...». Η απάντηση του Α. Παπανδρέου προς τον διαφωνούντα Σ. Παναγούλη έμπεριέχει, μεσουρανούντος του σταυρού προτίμησης, δηλ την ιδεολογία που διέπει την κατάργησή του. Ο υπογράφων πρόεδρος-έκφραστής του κινήματος μιλώντας συνεχώς σε πρώτο πληθυντικό, προκειμένου να εκφράσει όλο εκείνο το άνωτερο και κατώτερο στελεχικό δυναμικό του κινήματός του που συμφωνεί με την ενέργειά του, εκτός δεβαίως εκείνων που διαφωνούν, δέχεται στους κόλπους του και αναδεικνύει βουλευτή κάποιον που είχε την άτυχία οί αγώνες της οικογενείας του να εκτιμηθούν δεόντως.

Πάντως τόν Σ. Παναγούλη μπορεί μόν να τόν δέχθηκε τό ΠΑΣΟΚ στους κόλπους του, βουλευτή όμως τόν ανέδειξε ο λαός. Από κεί άντλησε τό δικαίωμα αλλά και τό θάρρος της διαφωνίας του. Αντίθετα ο διάδοχός του της επόμενης βουλής θά αποτελεεί απλώς ένα από τά εκατόν-τόσα ανθρώπινα κομμάτια, τά αναγκαία προκειμένου να πληρωθούν οί βουλευτικές θέσεις που αναλογούν στην επιτυχία ή αποτυχία του κόμματος. Διασφαλίζεται έτσι τό κόμμα από την άνυπακοή, τίς ασυνέπειες και τά τερτίπια τών βουλευτών. Αλλά από τίς ασυνέπειες και τά τερτίπια της κομματικής ηγεσίας ποιός μάς εξασφαλίζει; Μήπως ή δημοκρατική λειτουργία τών κομμάτων;

Η επιλογή ανάμεσα στό σταυρό, όπως τόν γνωρίσαμε και όπως αυτός λειτούργησε μέχρι σήμερα, και την κατάργησή του, όπως την εξαγγέλλει τό ΠΑΣΟΚ, αποτελεί μία ακόμα έκφραση του γενικότερου διλήμματος, στό οποίο -όχι άθελγητα- βρίσκεται εγκλωβισμένη ή ελληνική άριστερά: Δεξιά ή ΠΑΣΟΚ; Μέ, ή χωρίς σταυρό; Τέρμα στό παρελθόν, συμφωνοί, ποιό όμως είναι τό μέλλον;

Από τή μία όλοι γνωρίζουμε ότι ο σταυρός δέ λειτούργησε στό παρελθόν ως ιδέα -έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας- αλλά πολύ ύλικότερα και θλιβερά. Αποτελέσε αναπόσπαστο τμήμα του όλου πλέγματος της πολιτικής εξουσίας, με τούς τοπάρχες, τούς κομματάρχες, τούς πολιτευτές. Ως έκφραση της υπήρξε τό καλούπι πάνω στό όποιο φτιάχτηκαν τά πολιτικά κόμματα: τό κόμμα δέν ήταν παρά ή συνάθροιση τών εκλεγμένων πολιτευτών - ακόμα και σήμερα ή Ν.Δ. καταστατικά ταυτίζεται ως προς τίς περισσότερες και σημαντικότερες λειτουργίες της με την κοινοβουλευτική της ομάδα. Μέσα σ' αυτή την άναρχία τών πολιτικών μορφωμάτων ήταν φυσική άπόρροια ή τερά-

στια σημασία που απέκτησε ο άρχηγός. Αυτός ήταν τό συνεκτικό στοιχείο του όλου μορφώματος, αυτός ένσάρκωνε όλα όσα έννοούμε σήμερα με την λέξη κόμμα, αυτός αντιπροσώπευε τίς ιδεολογικοπολιτικές κατευθύνσεις σε εθνική κλίμακα.

Έτσι σιγά-σιγά τό κόμμα διά του άρχηγού κατέκτησε ως έννοια στή συνείδηση του λαού τόν κυρίαρχο ρόλο του· από την εποχή που ο τάδε τοπικός πολιτευτής συμπεριφερόταν ως εκλέκτορας που θά υποστήριζε (άν δέν έβαζε ο διάολος τό ποδάρι του) κυβέρνηση υπό τόν δεινά, πέρασαν χρόνια πολλά. Σήμερα οί βουλευτές εκλέγονται από κομματικά ψηφοδέλτια, άν και ένίοτε αναβιώνουν καταστάσεις που θυμίζουν κάπως τό παρελθόν (π.χ. ή περίπτωση Μητσotάκη στην προηγούμενη βουλή). Αλλά εκείνο που ιστορικά κληρονομήσαμε και περιγράφουμε με την λέξη κόμμα δέν είναι στην πραγματικότητα παρά ο άρχηγός, ο άνθρωπος που τό ένσαρκώνει. Όχι μόνο στή συνείδηση του λαού, αλλά και στην ίδια την έσω-κομματική πραγματικότητα. Αυτός αποτελεί τό αυθαίρετο στοιχείο. Δέν κρίνεται παρά μονάχα σε σύγκριση με τούς άρχηγούς-αντιπάλους του. Δέν διαμορφώνεται, αλλά είναι. Από κεί και κάτω πάντως, και πάλι κληροδοτημένη από τό παρελθόν, υπάρχει μία σχετική διαφάνεια τών πολιτικών μορφωμάτων, τουλάχιστον τών αστικών, τά όποια ως οργανισμοί είναι άμεσα ελεγχόμενοι ανά τετραετία από τόν έκλογέα· αυτός μπορεί να τά πλάσει, να επιδράσει στή σύνθεσή τους, να κάνει να γείρει ή πλάστιγγα προς όφελος της μιάς από τίς διάφορες ένδοκομματικές τάσεις. Τά κόμματα, δηλαδή οί κοινοβουλευτικές τους ομάδες, διαμορφώνονται σύμφωνα με τίς επιθυμίες τών ψηφοφόρων. Σε άντάλλαγμα ζητούν την εξουσία, τό μόνο δηλαδή που ένδιαφέρει τίς πολιτικές αυτές συσπειρώσεις και στό αποκλειστικό καλούπι της όποιας είναι χυμένες.

Τό ΠΑΣΟΚ διαφέρει μόν, ωστόσο δέν επιχειρεί τωμή προς τή παραδοσιακή κατάσταση πραγμάτων. Έμφανίζεται στην ιστορική περίοδο του «άστερισμού του άρχηγού», αλλά και άκουμπάει πάνω της. Η συνέχειά του με την προδικτατορική πολιτική ζωή εξασφαλίζεται μέσω του γεγονότος ότι ο νέος άρχηγός είναι γιός του παλιού. Έν αρχή ήν ο Αντρέας λοιπόν, και δι' αυτού και μόνον τό κόμμα του. Αλλά ο Αντρέας φροντίζει να πλαισιωθεί από στελέχη, κάθε χωριό και τοπική, κάθε τομέας και κλαδική. Ο Αντρέας φτιάχνει κομματικό μηχανισμό- όχι πιά τοπάρχης, αλλά τοπική οργάνωση, όχι πιά κομματάρχης,

αλλά κομματική οργάνωση – αυτό όμως δέν σημαίνει ότι φτιάχνει και κόμμα. Γιατί ως αρχηγός ο Αντρέας δέν βρίσκεται στο άκρο μιās ιστορικής αλλά και δομικής ευθείας: λαός-κίνημα-κόμμα-αρχηγός. Είναι ο κόμβος, είναι τό φίλτρο μέσα από τό οποίο περνάει όλη ή επικοινωνία μεταξύ του λαού και του κόμματος. Δημοκρατικότητα υπάρχει θεβαίως στην όλη σχέση, μόνο πού συνίσταται σέ μιάν αυθαίρετη σύμβαση: όλοι, λαός και κομματικός μηχανισμός, θέλουν τόν Αντρέα, κι' ό ίδιος τόν έαυτό του. 'Η σχέση δέν υπάρχει όμως ούτε πριν ούτε μετά απ' αυτόν· υπάρχει μόνο δι' αυτού.

'Απ' έξω μοιάζει ότι ξεευρωπαϊστήκαμε. 'Από μέσα όμως όλα εξελίσσονται ρωμέικα. Μέ τόν άστερισμό του αρχηγού στην αποθέωσή του, τελειοποιείται ανάλογα και ή όλη ύποδομή: δέν υπάρχει πιά κομματάρχης, αλλά κομματική οργάνωση· κι' αυτή καταστατικά δέν είναι πιά ανεξέλεγκτη, αλλά υπακούει σέ ανώτερα όργανα κι' αυτά μέ τή σειρά τους στον αρχηγό. Δέν ξέρομε αν στίς προθέσεις του ΠΑΣΟΚ ήταν νά άκουμπήσει στο παρελθόν προκειμένου νά τό αλλάξει· γεγονός είναι ότι άκουμπώντας έγειρε τόσο, πού έπεσε και τό πλάκωσε.

Στό πλαίσιο αυτής της τελειοποίησης θά πρέπει νά δούμε και τό ζήτημα του σταυρού. Γιατί μέ τήν κατάργησή του φράζεται και ή μοναδική δίοδος απ' ευθείας επικοινωνίας του λαού μέ τό «κόμμα», ή, έστω, τήν κοινοβουλευτική του ομάδα. Στο έξής και τούτη ή σχέση θά περάσει μέσα από τό φίλτρο του αρχηγού. 'Η αντιπροσωπευόμενη δημοκρατία γίνεται κατά τι λιγότερο αντιπροσωπευτική, καθώς στην κεντρική αντιπροσωπεία των 'Αθηνών ανάτιθεται ή αποκλειστικότητα.

Τί σημαίνουν όλα αυτά; Σημαίνουν πρώτ' απ' όλα, ότι δέν μπορούμε πιά νά μιλάμε για ύποβάθμιση άπλως της βουλής. Σέ όσους δέν άρκει ότι ή λέξη βουλή αναφέρεται στο Σύνταγμα, ή ότι τό κτίριο έξακολουθεί νά υπάρχει, όσοι δέν ταυτίζουν τή συνεδρίαση μέ τήν ψηφοφορία, γνωρίζουν ότι ή βουλή ως νομοθετικό σώμα δέν ύφίσταται πιά, καθώς ό γιγαντισμός της εκτελεστικής εξουσίας τήν μετέτρεψε σέ άπλό βαστάζο της. Βέβαια παρόμοια εξέλιξη παρατηρείται σέ όλες τίς χώρες της Δύσης· άλλ' εκεί υπάρχει ή ασφαλιστική δικλείδα των δημοκρατικά οργανωμένων κομμάτων, πού θέτει κάποια όρια. 'Εδώ αντίθετα ή κατάργηση του σταυρού δέν επισημοποιεί άπλά αυτή τήν εξέλιξη, αλλά τήν διασφαλίζει και τήν κατοχυρώνει από κάθε πλευρά. Γιατί σέ συνδυασμό μέ τήν μή δημοκρατική και αρχηγική δομή των κομμάτων είναι σέ θέση νά περιορίσει, ακόμα και μέχρι σημείου πλήρους εξαφάνισης τίς τάσεις εντός των κομμάτων, ή, έστω, εντός των κοινοβουλευτικών τους ομάδων. Και καθώς οι τελευταίες μπορούν νά γίνονται άπεριορίστα μονολιθικές, οι δύο ή τρεις τό πολύ κομματικές συσπειρώσεις πού εκ των πραγμάτων επιβάλλονται λόγω της ενισχυμένης αναλογικής δέν θά καλύπτουν όμοιόμορφα τό πολιτικό φάσμα. 'Αν όλα τά κόμματα είχαν φυσιολογικά τήν δεξιά, τήν κεντρώα και τήν άριστερή τους τάση, στο έξής ή τάση τείνει νά είναι μιά: ή πίστη στο λόγο του αρχηγού, ή ύποταγή στα κτεύσματα του ύπουργικού συμβουλίου.

'Ο Α. Παπανδρέου συσχετίζει τίς εξελίξεις αυτές μέ τόν πατερναλιστικό καπιταλισμό. Στο όμώνυμο δι-

βλίο του θά τίς περιγράψει ιδιαίτερα εύγλωττα:

«Ποιός ελέγχει τό κράτος; 'Η κλασική αντίληψη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, σύμφωνα με τήν όποία ύποτίθεται ότι οι πολίτες έχουν όλοι τους ίση μερίδα εξουσίας πάνω στις δημόσιες ύποθέσεις μέσω των αντιπροσώπων τους, δέν άποτελεί ούτε καν γελοιογραφία της πραγματικής κατάστασης. Τά μέλη της νομοθετικής εξουσίας δέν δρουν, στην πραγματικότητα, ούτε σαν άτομα πού βασίζονται στο προσωπικό τους σύστημα αξιών, ούτε σαν εκπρόσωποι του εκλογικού σώματος. Δρουν σαν μέλη ενός κόμματος, μιās συνιστώσας, δηλαδή, του πολιτικού συστήματος πού άσκει, καθαρή και καθορισμένη κυριαρχία. Τό σύγχρονο κόμμα είναι στην πραγματικότητα βασικό όργανο για τήν άσκηση της εξουσίας, όχι μόνο γιατί είναι, τό ίδιο, οργάνωση πού άποσκοπεί στην άνοδο στον κεντρικό πυρήνα της εξουσίας αλλά και γιατί είναι ένας κοινωνικός μηχανισμός πού αναπτύσσει ένα είδος προσωρινού συμβιβασμού, ένα είδος ειρήνης ανάμεσα στις ομάδες και τίς οργανώσεις οι όποιες ενδιαφέρονται ιδίως νά τό επηρεάσουν. Αυτός ό συμβιβασμός πρέπει κυρίως νά αναζητηθεί στο πλαίσιο της κρατούσης κοινωνικής τάξης πραγμάτων...

«... 'Η άνοδος του σύγχρονου κόμματος σέ κυρίαρχη θέση, στην πολιτική διαδικασία, αντίστρεψε τή σχέση κοινοβουλίου και ύπουργικού συμβουλίου. Στην αρχή τό ύπουργικό συμβούλιο ήταν κάτι σαν κοινοβουλευτική έπιτροπή – και τό κοινοβούλιο, έτσι, συγκέντρωνε στα χέρια του τόσο τή νομοθετική όσο και τήν εκτελεστική εξουσία. Μέ τήν ενίσχυση του κόμματος και της κομματικής κυριαρχίας, ό ρόλος των μελών του κοινοβουλίου κατέληξε νά άποτελεί – λιγώτερο ή περισσότερο τυπικό – τή δοθήθεια για τήν επίτευξη ενός αριθμού πού διασφαλίζει τήν πλειοψηφία· και δέν μπορούν νά κάνουν τίποτ' άλλο απ' τό νά άκολουθούν τή γραμμή του ύπουργικού συμβουλίου πού έχει τήν άμεση ύποστήριξη του κόμματος πού βρίσκεται στην εξουσία. 'Η κοινοβουλευτική έπιτροπή του κόμματος, όπως ονομάζεται σήμερα, περιορίζεται, λοιπόν, συχνά στην εκτέλεση των προσταγών της εκτελεστικής εξουσίας πού συγκεντρώνει τή νομοθετική και τήν εκτελεστική εξουσία. 'Υπάρχουν πολλές και σημαντικές εξαιρέσεις στην έρμηνεία αυτή των σχέσεων κοινοβουλίου, κυβέρνησης και κόμματος, αλλά στην ουσία της είναι σωστή.

» Οι εκλογές παίρνουν όλο και πιο πολύ τή μορφή δημοψηφίσματος υπέρ ή κατά ενός κόμματος και ενός προγράμματος. Μέ τήν ψήφο του ό πολίτης κατακυρώνει στο κόμμα είτε τήν εκτελεστική είτε τή νομοθετική εξουσία. Για μιá μέρα είναι κυρίαρχος πολίτης αλλά άμέσως μόλις τό «ρίξει» στην κάλη ξαναγίνεται ύπήκοος.

» 'Όσο, και ή ψηφος του δέν είναι καθόλου ή τυπική έκφραση της ώριμης κρίσης του, της ελεύθερης θέλησής του. 'Ο πολιτικός μηχανισμός αναλαμβάνει τήν άποστολή νά δώσει τήν ψηφο στον ύποψήφιο της εκλογής του, όχι στον ύποψήφιο πού εκλέγει ό πολίτης· τό ίδιο όπως ανέλαβε και τό ρόλο νά κατασκευάσει τήν εικόνα πού παρουσιάζει ό ύποψήφιος και, σέ πλατειά κλίμακα, τήν εικόνα της θέσης πού κατέχει στην κοινή γνώμη. 'Εκείνο πού μετρά, κατά βάθος, είναι ή νίκη του ύποψηφίου πού προστατεύει ό πολιτικός μηχανισμός.»

Στά προηγούμενα αποσπάσματα ο κ. Α. Παπανδρέου περιγράφει υποτίθεται κριτικά, το «πατερναλιστικό» σύστημα. Όσο όμως μάταια άναζητά κανείς την άνασκευή του στις σελίδες του «*Πατερναλιστικού Καπιταλισμού*» τόσο περισσότερο διαπιστώνει ότι η σημερινή πολιτεία του Α. Παπανδρέου έπαληθεύει σχεδόν κατά γράμμα τις περιγραφές του.

Λέγεται ότι ή κατάργηση του σταυρού άποτελεί μέρος του συμβόλαιου τιμής με το λαό, ότι ήταν ρητή προεκλογική υπόσχεση πού οι εκλογείς επικρότησαν με τή ψήφο τους. Καμιά αντίρρηση. Νομίζουμε μονάχα - όχι δέ θά χρησιμοποιήσουμε εδώ τό επιχείρημα Πασοκικών βουλευτικών κύκλων, ότι δηλαδή οι εκλογείς δέν ξέρουν τί ψηφίζουν - νομίζουμε λοιπόν ότι όσα προαναφέρθηκαν μαζί και με άλλες ειδικότερες καταστάσεις (λ.χ. ότι οι πολλαπλές αντιφάσεις του ΠΑΣΟΚ αντικατοπτρίζονται επικίνδυνα στην κοινοβουλευτική του ομάδα), δίνουν εύγλωττα τήν άπάντηση στην άπορία, γιατί από τά τόσα συμβόλαια και υποσχέσεις ή έξουσία διάλεξε ειδικά τούτο για νά τηρήσει. Μήπως και ή άπλη και άνόθευτη αναλογική (πού κάπως θά άπάλυνε τήν άρχηγική μονοκρατορία δίνοντας κάποια διέξοδο στην αντιπροσώπευση των πολιτικών τάσεων) δέν ήταν μέρος του συμβολαίου τιμής; Όμως αυτή τή φορά ή κυβέρνηση δέν θέλησε νά προτείνει δέσμη μέτρων έπί τής εκλογικής νομοθεσίας, ώστε νά τήν αναμορφώσει στο σύνολό της, αλλά προτίμησε ένα μονήρες, άρνητικό μέτρο: καταργείται μία πτυχή του παλιού και ή ήθελε προκύψει. Μήπως τό τον ίδιο τρόπο δέν αντιμετώπιστηκε και τό τεράστιο ζήτημα του έργατικού συνδικαλισμού, όταν διά τής δικαστικής όδοϋ παύθηκε ή παλιά συνδικαλιστική ήγεσία;

Λένε άκόμα ότι με τήν κατάργηση του σταυρού θά άπαλλαγόμε από τό ρουσφέτι και τόν τοπικισμό των βουλευτών πού άμβλύνουν τό κριτήριό τους για τό γενικότερο, έθνικό συμφέρον. Άλλά ρουσφέτι και τοπικισμός δέν υπάρχουν λόγω του σταυρού ούτε μόνο διά του σταυρού έπιζούν. Με τόν τοπικισμό μπορούν κάλλιστα νά καταγίνονται και οι τοπικές, τό δέ ρουσφέτι έχει πρό πολλού διοχετευθεί στή διέξοδο των κλαδικών. Γιατί εκεί βρίσκεται τόν τελευταίο καιρό ή δύναμη - πριν άκόμα καταργηθεί ο σταυρός - κι' όχι στους βουλευτές. Οι ευαίσθητες κεραίες του λαού, τό άλάνθαστο αίσθητήριό του, έχουν πρό πολλού συλλάβει τή λεπτή ύψη των ένδοκομματικών σχέσεων πού επιτρέπουν στον κλαδικάριο νά έλέγχει σχεδόν άπόλυτα έναν περιορισμένο τομέα - και ιδιαίτερα τόν τομέα του προσωπικού - σε άντάλλαγμα για τήν κομματική υποστήριξη προς τόν άνωτερο κυβερνητικό υπεύθυνο, πού άσκει τήν γενικότερη έξουσία. Τά ριζοσπαστικοποιημένα άτομα πού ήταν οργανωμένα στο ΠΑΣΟΚ άμοίβονται σήμερα με κάθε είδους καρέκλες - θύλακες μιας περιορισμένης άλλά και μη ιεραρχημένης έξουσίας· πώς άλλως θά τους κοβόταν ή φόρα;

Έτσι και τό ρουσφέτι, άκολουθώντας κι αυτό τά σημάδια των καιρών εγκαταλείπει σιγά-σιγά τό βουλευτή και προσανατολίζεται στον κομματικό μηχανισμό· εκεί είναι τό μέλλον του. Υπάρχει όμως μία διαφορά: ένω παλιά ήταν είδος λαϊκής κατανάλωσης, πού ο καθένας μπορούσε δημοκρατικότερα νά τό άγοράσει άν ήθελε - ο καθένας διέθετε μία ψήφο, - τώρα θά παρέχεται μόνο στους εκλεκτούς πού βέβαια δέν είναι άπαραίτητα και όλίγοι. Κι' ένω κάποτε

ήταν διάφανο, υπό λαϊκόν έλεγχο - στο κάτω-κάτω άν οι πολλοί ήθελαν μπορούσαν νά τιμωρήσουν τόν ρουσφετολογούντα πολιτευτή μή έπανεκλέγοντάς τον - τώρα πιά γίνεται στεγανό, «*παρακρατικό*» και ως εκ τούτου μή έλέγξιμο.

Λέγεται τέλος από τους άριστερους, πώς οι ίδιοι έχουν πρό πολλού παραιτηθεί από τό δικαίωμα του σταυρού, ψηφίζοντας εκείνους πού προτείνει τό κόμμα. Έπομένως, τή στιγμή πού μία άριστερή εκλογική συνήθεια γίνεται νόμος του κράτους, ή άριστερά δέν μπορεί παρά νά επικροτήσει. Άλλ' ή έθελοντική τούτη παραίτηση των άριστερών από ένα δικαίωμά τους συμβάδισε ιστορικά με τήν κατάκτηση ενός αγαθού, πού οι ψηφοφόροι των άλλων παρατάξεων ουδέποτε είχαν: οι άριστεροί απέκτησαν τό κόμμα τους - γιατί τό ΚΚΕ δέν είναι τό κόμμα του Φλωράκη, ούτε υπήρξε ποτέ τό κόμμα του Ζαχαριάδη. Και οι άριστεροί υπάκουσαν στους κανόνες του κόμματος γιατί τό κόμμα θεωρήθηκε και ήταν γι' αυτούς ή προέκταση του κοινωνικού τους έαυτού. Οι δέ κανόνες αυτοί συνοψίζονται σε έναν: δημοκρατικός συγκεντρωτισμός. Άνεξάρτητα από τό πώς, τό άν και τό μέχρι ποτε λειτούργησε ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός μέσα στο κόμμα, ή σύμβαση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού ανάμεσα στους άριστερους και τό κόμμα τους λειτούργησε για μιάν ολόκληρη περίοδο πλήρως. Η ψηφοφορία ήταν έξωτερική εκδήλωση του κόμματος, τμήμα τής πάλης του κατά των άλλων κομμάτων, πού άπαιτούσε ένιαία έκφραση τής άριστερης θέλησης, και ως τέτοια αντιμετώπιστηκε από τους άριστερους ψηφοφόρους. Κι άν αυτοί δέν συμφωνούσαν με κάποιες υποψηφιότητες, ή τήν έσωκομματική τάση πού τις επέβαλε, υπήρχε ή ένδοκομματική όδός και μόνον αυτή για νά τ' αλλάξουν.

Η έθελοντική αυτή σύμβαση λειτούργησε, όσο λειτούργησε. Πολλοί τήν κρατούν άκόμα, άλλοι τήν εγκατέλειψαν - ίσως λόγω του τρόπου πού λειτούργησε ο δημοκρατικός (πάντως όχι ο άρχηγικός) συγκεντρωτισμός. Ποιά όμως σχέση μπορεί νά έχει μία τέτοια άγραφή συμφωνία ανάμεσα στον ψηφοφόρο και τό κόμμα του, τής όποιας ή τήρηση έξαρτάται από λεπτούς και πολύπλοκους παράγοντες, με τόν καταναγκασμό πού άσκει ένας νόμος του κράτους; Με ποιά λογική σήμερα πού ή άριστερά δέν βρίσκεται πιά σε σχηματισμό μάχης, αλλά μάλλον σε άφασία, παρεμβαίνει τό κράτος ανάμεσα στον άριστερό και τό κόμμα του ρυθμίζοντας τούτη τή σχέση προς όφελος τής κομματικής ήγεσίας; Με ποιά λογική άπαγορεύεται στον άριστερό νά ένισχύσει τό δείνα κομματικό ρεύμα έφ' όσον τό θεωρήσει άπαραίτητο; Και τέλος με ποιά λογική ή σχέση του άριστερού με τό κόμμα θά έξομοιωθεί για νά άναγορευθεί σε γενικό κανόνα με τήν άνύπαρκτη - άν έξαιρεθεί ίσως ή μέρα των εκλογών - σχέση των άλλων ψηφοφόρων με τά άστικά κόμματα; Όρισμένες από τις πρακτικές τής μαχόμενης άριστερας, όσο πιο ευγενικές και όμορφες είναι όταν αυτή βρίσκεται εκτός έξουσίας, τόσο πιο καταπιεστικές μπορούν νά γίνουν από τήν ώρα πού θά περιβληθούν άκριτα με τό ένδυμα τής κρατικής έξουσίας, για νά έπιβληθούν με τήν ίσχύ του νόμου. Όταν μάλιστα αυτό συμβαίνει έν πλήρει καπιταλισμώ, τότε χάνει και τό παραμικρό νόημα.

Η όλη ιστορία τής κατάργησης του σταυρού άνακίνησε λοιπόν και άνέδειξε διάφορα παράδοξα. Άνε-

δειξε κατ' αρχην ενα θεσμό, πού όλοι μέν άποστρεφόμεστε - άκόμα και πολλοί δεξιοί πολιτικοί, - ό όποιος όμως ως ιδέα άποτελεί ότι τό προοδευτικότερο έχει νά επιδείξει ή εκλογική μας νομοθεσία. Και τούτο γιατί ό θεσμός αυτός κατοχυρώνει τά δικαιώματα των κάθε λογής μειοψηφιών, τά δικαιώματα όσων βρίσκονται εκτός έξουσίας· διασφαλίζει μέσω της κάποιας άυτονομίας της νομοθετικής έξουσίας τούς έξουσιαζόμενους από τίς άυθαιρεσίες της εκτελεστικής έξουσίας. Έξασφαλίζει μιά κατά τό δυνατόν πιστή αντιπροσώπευση του πολιτικού φάσματος· διασφαλίζει τέλος τίς διάφορες τάσεις ένδοκομματικής αντιπολίτευσης από τήν άπόλυτη έξουσία των «φιλοηγετικών». Από τήν άλλη μεριά άνέδειξε συγχρόνως και όλη τή θλιβερή πραγματικότητα της συνδιαλλαγής, του ρουσφετιού, του τοπικισμού, ένίοτε και της άποστασίας, μέ τήν όποία συνοδεύτηκε και διά της όποίας λειτούργησε ό θεσμός: άλλα ό θεός κελεύει, άλλαι δέ αί βουλαι άνθρώπων.

Τό ίδιο παράδοξο άναδεικνύεται και όταν προσπαθήσουμε νά φανταστούμε τό άσταυρο μέλλον. Οί ύπέρμαχοι της κατάργησης, ενώ κρίνουν τό σταυρό μέ βάση τόν πραγματικό τρόπο πού λειτούργησε στό παρελθόν, άρνούνται νά άντιμετωπίσουν μέ τά ίδια κριτήρια τό μέλλον· εκεί ή άσταυρία γίνεται ιδέα, πού σέ συνδυασμό μέ άλλες ιδέες-εϋχές (π.χ. δημοκρατικά κόμματα) θά έξασφαλίσουν τήν τέλεια λειτουργία των θεσμών. Οί αντίπαλοι πάλι της κατάργησης, θά έξωραίσουν - όσο γίνεται - τό παρελθόν, θά άποκαταστήσουν τόν σταυρό ως ιδέα, εφιστώντας μας ταυτόχρονα τήν προσοχή στη θλιβερή πραγματικότητα πού μās επιφυλάσσει τό μέλλον. Όμως τσάμπα χύνουν και οί μέν και οί δέ τό μισό τους μελάκι.

Η πλέμπα από κάτω δέν σκαμπάζει από θεσμούς και ιδέες. Ξέρει όμως πολύ καλά τήν πραγματικότητα. Βλέπει έξ άλλου ότι τό ζήτημα δέν άντιμετωπίζεται από έπιτροπή νομοαθών και συνταγματολόγων, άλλ' έχει τεθεί έξ αρχής στό τραπέζι της πολιτικής. Σ' αυτό τό παιγνίδι, όπου δέν υπάρχουν κανόνες και τά πάντα είναι παιζόμενα, όσοι αισθάνονται ταυτισμένοι μέ τόν Άντρέα και τό ΠΑΣΟΚ θά ύποστηρίξουν τήν κατάργηση γιατί έτσι - κάτι ξέρει ό Άντρέας - «θά τούς τή φέρουμε» των αντιπάλων: μερικά εμπόδια λιγότερα στό δρόμο μας, λίγα περισσότερα στό δρόμο των άλλων· λίγη έξουσία παραπάνω στον Άντρέα θά κάνει πιο εύκολόδατο τό δρόμο της άλλαγής και θά τον φράξει στους κάθε λογής έχθρους της.

Έπειδή λοιπόν, - μιά και άλλοι κατέχουν τήν έξουσία - είμαστε άναγκασμένοι νά τρώμε όπως μās σεβίρουν, επειδή ως εκ τούτου θά ήταν μάλλον άφελές νά κάνουμε έποικοδομητικές θεσμικές προτάσεις, δέν μās μένει παρά νά κυττάξουμε κατάφατσα τά πράγματα: μέ τό νομοσχέδιο ένα πολύ συγκεκριμένο παρελθόν της δεξιάς μετατρέπεται σέ ένα έξ ίσου συγκεκριμένο μέλλον του ΠΑΣΟΚ. Μόνο πού μέσα σ' αυτό τό μέλλον, ό σταυρός, έφ' όσον επιβίωνε, δέν θά άποτελούσε άπαραίτητα τόν ξεχασμένο βρυκόλακα του παρελθόντος. Άλλη θά ήταν ή λειτουργία του ως προς τό κύριο: ό άρχηγός και τό έπιτελείο του θά ήταν άναγκασμένοι νά ύπολογίζουν κάπως περισσότερο τή βουλευτική όμήγυρη και δι' αυτής τόν ψηφοφόρο, θά ήταν λιγότερο άνεξέλεγκτοι. Κι αυτό - επειδή δέν είμαι ΠΑΣΟΚ, αλλά οίκτηρή μειοψηφία - τό έχω άνάγκη. Άλλ' άς μή μιλήσουμε πάλι για θεσμούς...

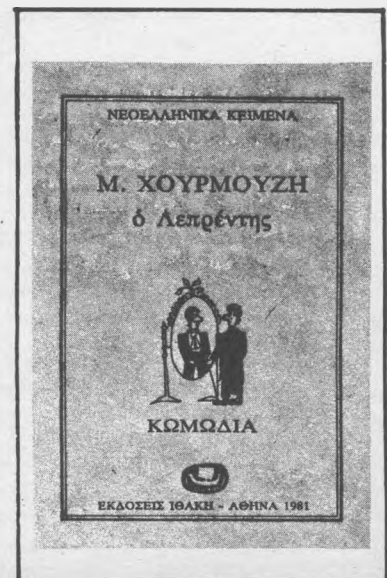
κυκλοφορεί

ΑΛΕΞ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Οί νεωτερικοί ποιητές
του μεσοπολέμου

άπό τή σειρά
« Έλληνική ποίηση »

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ
Γραβιάς 10-12 τηλ. 36.05.520

Νέα τεχνολογική επανάσταση *made in Greece*

«...δέν θά πρέπει νά χάσουμε κι αὐτή τήν ευκαιρία νά ἀξιοποιήσουμε τήν τεχνολογική επανάσταση».

Πρωθυπουργός Ἄ. Παπανδρέου.

«...Καί λοιπόν, σύντροφοι, τό λέω καί τό υπογραμμίζω, πώς αὐτό τό ἐπαναστατικό κουνδούνι τοῦ τράμ, πού σημαίνει ἐγερτήριο καί μᾶς καλεῖ, θά πρέπει νά χτυπήσει σάν θρονιτερή καμπάνα, στήν καρδιά κάθε ἐργάτη καί ἀγρότη».

Σύντροφος Πομπεντονόσικοῦ
Ἀρχιδιευθυνοκανονιστής*

«Ὁ μῦθος εἶναι ἓνας τύπος ὁμιλίας».

P. Μπάρτ

τοῦ Λεωνίδα Λουλούδη

Καί κάτω ἀπό τό μῦθο τί;

Στίς 26 Σεπτεμβρίου ὁ ὑπουργός Ἐρευνας-Τεχνολογίας κ. Γ. Λιάνης ἀποκάλυπτε στήν ἐφημερίδα *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία* τά σχέδια τῆς κυβέρνησης τῆς «ἀλλαγῆς» στόν τομέα του. «Ἡ χώρα μας θά συμμετάσχει στήν τεχνολογική επανάσταση, πού συντελεῖται τά τελευταῖα χρόνια παγκοσμίως, χωρίς κατ' ἀνάγκη νά περάσει ἀπό τή βιομηχανική επανάσταση. Για τό σκοπό αὐτό ἡ Κυβέρνηση σκοπεύει: α) νά ἐπιναρροδιορίσει τή δομή, τό ρόλο καί τό σχεδιασμό τῶν ὑπαρχόντων Ἰδρυμάτων Ἐρευνας καί β) νά καλέσει Ἕλληνες ἐπιστήμονες τοῦ ἔξωτερικοῦ, πού ἔχουν μεγάλη πείρα στούς κλάδους τῆς ὑψηλῆς τεχνολογίας, τῆς μικροηλεκτρονικῆς καί τῆς Βιοτεχνολογίας, στούς ὁποίους καί θά δοθεῖ προτεραιότητα ἐπενδύσεων». Δύο βδομάδες ἀργότερα ὁ ὑπουργός

ἀναχωροῦσε γιά τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες μέ σκοπό νά ἐπισκεφθεῖ ὅλες τίς μεγάλες πόλεις, στίς ὁποῖες εἶναι συγκεντρωμένες οἱ νέες βιομηχανίες καί ὅπου κατὰ τίς δηλώσεις του, «εἶχε ἤδη κανονιστεῖ μιά σειρά ἐπαφῶν». Ἦταν οἱ μέρες πού οἱ πρῶτες σελίδες τῶν ἐφημερίδων γέμισαν «χαμόγελα εὐτυχίας μετά τήν ἐπιτυχία» ὅπως θριαμβολογοῦσε ὁ συμπολιτευόμενος τύπος 6.631 περισσότεροι νέοι ἀπό πέρυσι σέ ἀνώτερες καί ἀνώτατες σχολές καί 8.500 ἀπό πρόπερσι. Δηλαδή αὔξηση 24 καί 33% ἀντίστοιχα, καί ὅπως δήλωνε περηφάνα ὁ ὑπουργός Παιδείας Ἄπ. Κακλαμάνης «τοῦ χρόνου ἡ αὔξηση θά εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη».

Ὅ,τι ἀκολουθεῖ, δέν προτίθεται νά διαταράξει τήν εὐτυχία τοῦ νά εἶσαι Ἕλληνας, σοβούσης τῆς τεχνολογικῆς επανάστασης τοῦ κ. Λιάνη. Οὔτε καν – παρόλο πού γιά ἓνα πανεπιστημιακό δέν θά ἦταν πολύ δύσκολο – νά προφητέψει πόσο γρήγορα τά περισσότερα καί τά ἀκόμη περισσότερα «γιά τοῦ χρόνου», χαμόγελα πού ὑπόσχεται ὁ κ. Κακλαμάνης θά παγώσουν στά χεῖλη αὐτῶν τῶν παιδιῶν. Ἄλλες εἶναι οἱ δικές μας ἀπορίες, καί ἐκθέτουμε τήν κυριότερη ἐδῶ. Ὑπάρχει ἀραγε κάτι πέρα ἀπό τόν ἰδιοτελή ὀπτιμισμὸ τῆς ἐξουσίας. Ἕνας πολιτικός λόγος στά

* Ἀπό τό θεατρικό δράμα *Τό Χαμάμ* τοῦ Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι πού παρουσιάστηκε στίς ἀρχές τοῦ 1930 στή Μόσχα καί τό *Λένινγκραντ*. Τό ὄνομα τοῦ ἀρχιδιευθυνοκανονιστοῦ Πομπεντονόσικοῦ προέρχεται ἀπό τίς λέξεις *νίκη* καί *μυτίτσα*.

ύφαλα αυτών των δηλώσεων, των κινήσεων, των επιλογών. Ένας λόγος, που διατρέχοντας τους συνήθεις κρυμμένους κανόνες, κωδικές και συμβάσεις με τις οποίες κάθε εξουσία επιβάλλει στους άρχομένους το δικό της μύθο, ένοποιεί τις αντιφάσεις, εξουδετερώνει τους κραδασμούς του κοινωνικού ιστού, εκβάλλοντας εν τέλει, στο δέλτα της σοσιαλιστικής επαγγελίας. Η μήπως αντίθετα όλες αυτές οι ενέργειες υποδηλώνουν την ανεργία της σκέψης, την άμηχανη υποταγή της στίς νεολληνικές αδράνειες, και την τελική της προσφυγή στα δημοφιλέστερα λάθη του παρελθόντος, καταλλήλως αναβαπτισμένα. Ούτως είπειν έκσοσιαλισμένα... Άλλωστε και σε εύφορτερες περιοχές και εποχές πολύ συχνά οι τελικοί στόχοι της λεγομένης Ανάπτυξης ξεχάστηκαν, όταν διαυγέστερες ηγεσίες από εκείνη της «άλλαγής», στον ιεραποστολικό τους ζήλο υπέρ ορισμένων στρατηγικών σύγχυσαν μέσα και σκοπούς. Ένδεχομένο άκρως άνησχητικό σε μία περίοδο έλλειποβαρούς αντιπολιτεύσεως και υπερβολικού συνωτισμού οραμάτων, χονδρεμπόρων, αντιίμπεριαλισμών και της παραγωγικής τάξεως των βιομηχάνων στο χρυσό κλειδί της εξουσίας: τό καλάθι της νοικοκυράς. Άλλά πριν καταδουθούμε εις αναζήτηση αυτού του υπόγειου κοιτάσματος σοσιαλιστικής λογικής άς ανατρέξουμε συνοπτικά στις προετοιμασίες της Έσπερίας, για τή μεγάλη περιπέτεια της Τρίτης Βιομηχανικής Έπανάστασης που μόλις αρχίζει στη δύση του 20ου αιώνα της προόδου, της Έπιστήμης της Ανάπτυξης.

Μηχανές ζώντανές και ζωντανές μηχανές

Στήν έκπνοή του ψυχροπολεμικού κλίματος ο Τζών Λέ Καρέ με τον «κατάσκοπο που γύρισε από τό κρύο» έδωσε τήν πολιτική έκδοχή ενός τύπου περιπέτειας δημοφιλώς εκχυδαϊσμένης από τον Τζαίμς Μπόντ, τήν ευρωπαϊκή έκδοση του έλευθερωτή Σούπερμαν. Σήμερα, όπως αναφέρει τό σχετικό «Γραφείο για τήν Προστασία του Συντάγματος» της Βόννης στήν ετήσια έκθεσή του, οι χώρες της Άνατολικής Εύρώπης, έντεινουν τις προσπάθειές τους για τήν διάσπαση του εμπάργγο που έχουν επιβάλλει οι Δυτικοί στίς πωλήσεις προϊόντων προηγμένης τεχνολογίας. Είναι πρόσφατο άνεπιτυχές έπιχείρημα της βουλγαρικής πρεσβείας στή Βόννη νά παρακάμψει τό εμπάργγο, παραγγέλοντας σε διαφορετικές εταιρείες μικρές ποσότητες συσκευών μικροηλεκτρονικής. Άν συμπληρώσουμε τις δραστηριότητες της άλλης πλευράς, που δέν άμύνεται πάντα, θά λέγαμε σε μία γλώσσα διπλωματικότερη, ότι οι άναπτυγμένες χώρες έχουν άποδυθεί σήμερα σ' ένα σκληρό άνταγωνισμό, για νά έλέγξουν μέσω της τεχνολογίας, τις εξελίξεις στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Άς δούμε τί σημαίνει αυτό για τις δύο τεχνολογίες αϊχμής που επέλεξε ή ελληνική κυβέρνηση, τή μικροηλεκτρονική και τή βιοτεχνολογία. Στήν έκθεση Interfuturs που συντάξε ο ΟΟΣΑ με τή συνδρομή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και δωρεές των ιδρυμάτων Toyota, Ford, German Marshall Fund (έκδοση 1979) άναφέρονται τέσσερις σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις, ίκανές ν' άνοιξουν άπεριόριστα τά όρια της άνάπτυξης: ή μικροηλεκτρονική, ή βιοτεχνολογία, ή άνάπτυξη νέων πηγών ένεργείας και ή έκμετάλλευση των ωκεανών και του διαστήματος.

Η μικροηλεκτρονική θεωρείται ο βασικός πόλος γύρω από τον οποίο θά αναδιοργανωθούν οι παραγωγικές δομές των προχωρημένων βιομηχανικών κοινωνιών. Σήμερα και οι τρεις υποκλάδοι της, τά βασικά εξαρτήματα, ο έξοπλισμός της βιομηχανίας - υπηρεσιών, και τά διαρκή καταναλωτικά είδη οικιακής χρήσης, άπορροφούνται κατά 78% από τις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ και μόνο οι ΗΠΑ, Ίαπωνία, Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία κάλυπταν τό 1975 τό 81,4% της συνολικής παραγωγής. Ένώ αυτή ή τάση άναμένεται νά ισχύσει τά έπόμενα 15 χρόνια, φαίνεται ότι ο καταμερισμός της παραγωγής θά είναι τριπολικός. Οι δραστηριότητες που άπαιτούν σημαντικές τεχνολογικές δυνατότητες και που είναι δυνατό νά βασιστούν σε ευρύτατα αυτοματοποιημένες διαδικασίες παραγωγής (έννοείται όχι μόνο μηχανοποίηση του τρίπτυχου ένεργεια-δράση-έλεγχος, που ορίζουν κάθε αυτόματη συσκευή, αλλά και τήν προσθήκη έξτρα έλέγχων με τή μέθοδο «συστημάτων», δυνατότητα προγραμματισμού ή άναδράσεως) θά συγκεντρωθούν όλο και περισσότερο στίς πιο άναπτυγμένες χώρες. Μία νέα περιφέρεια του Τρίτου Κόσμου θά αναλάβει τά τυποποιημένα προϊόντα ή τις δραστηριότητες που έχουν ύψηλό έργατικό κόστος, (Φιλιλπίνες, Μαλαισία, Καραιβική). Τέλος, για τά προϊόντα μαζικής κατανάλωσης, θά υπάρξει μία λίγο-πολύ αυτόνομη άνάπτυξη των δυνατοτήτων παραγωγής, ή ακόμα και σύλληψης, σε ένδιάμεσες χώρες που διαθέτουν ήδη μία έσωτερική άγορά, και ορισμένες τεχνολογικές δυνατότητες (Δημοκρατία Κορέας, Ταϊβάν, Βραζιλία, Μεξικό, Ίνδία). Θά δούμε στα έπόμενα ότι οι γενικές αυτές τάσεις παρουσιάζονται όλγρον διαφοροποιημένες σήμερα.

Η βιοτεχνολογία, ύπόσχεται όσα δέν πέτυχε ή «νέα βιολογία» στα μέσα της δεκαετίας του '60. Η αρχή έγινε από ένζυμολόγους και μικροβιολόγους όταν διασαφήνισαν τή δομή και λειτουργία ορισμένων ένζύμων. Με τήν άκίνητοποίησή τους ώστε νά δρουν σαν άποδοτικοί βιομηχανικοί καταλύτες, αλλά κυρίως με τήν ανακάλυψη από μοριακούς γενετιστές τεχνικών έπεξεργασίας και μεταφοράς του DNA μεταξύ οργανισμών, άνοιξε όριστικά ο δρόμος προς τή βιομηχανία. Στήν παραδοσιακή βιομηχανική μικροβιολογία που από χρόνια παράγει από μικροοργανισμούς, ύψηλης άξίας προϊόντα όπως αντιβιοτικά, άμινοξέα, βιταμίνες, ορμόνες, οργανικά όξέα κ.ά. Οι εξελίξεις αυτές προσέφεραν νέες δυνατότητες. Η ένσωμάτωση γενετικών πληροφοριών από άλλα είδη έμβιων οργανισμών, όδηγησαν στήν παραγωγή, από τους μικροοργανισμούς που πριν δέν είχαν αυτές τις πληροφορίες, πολύτιμων προϊόντων όπως ή ίνσουλίνη και ή ίντερφερόνη. Άνάμεσα στα έτη 1967-1971 30% των βιοτεχνολογικών πατεντών προέρχονταν από τή Μ. Βρετανία. Ήδη από τό 1977 οι άλλαγές είναι δραματικές. Η Ίαπωνία έχει καταθέσει 124, πατέντες οι ΗΠΑ 39, ή ΕΣΣΔ 9, ή Δ. Γερμανία 8, ή Γαλλία 7, ή Δανία 1, και ή Μ. Βρετανία 1. Έν τούτοις παρόλο τό προβάδισμα της Ίαπωνίας, όπου ήδη ή βιομηχανία ζυμώνσεων αντιπροσωπεύει 2-3% του Άκαθάριστου Έγχαωρίου Προϊόντος, ή μεγάλη έμφαση που δίνεται στον τομέα αυτό σήμερα στίς ΗΠΑ καθώς και ή ύπεροχή των τελευταίων στή βασική έρευνα, προωνίζεται νέες άνακατατάξεις στο άμεσο μέλλον. Στήν ΕΣΣΔ με ειδικό νόμο του 1974 επιδιώκεται ή επιτάχυνση των σχετικών έρευνών. Όστόσο

οί Σοβιετικοί άποσκοπώντας στην αυτοδυναμία της γεωργίας τους προωθούν έντονα από τη δεκαετία του '60 τον παραπλήσιο κλάδο παραγωγής μικροβιακής πρωτεΐνης (SCP) από υδρογονάνθρακες και γεωργικά υπολείμματα. Σύμφωνα με στοιχεία του Ζώρες Μετ-δέντεφ υπολογίζουν στο τέλος του πενταετούς 1981-1985 παραγωγή 1.210.000 τόνους ζωοτροφών. Στην Ευρώπη αντίθετα παρόμοια προγράμματα έχουν εκτός εξαιρέσεων ανασταλεί κάτω από πολυσύνθετες πιέσεις, πολιτικές, οικονομικές, ενεργειακές, οικολογικές. Από τις λοιπές Ανατολικές χώρες, ή Ουγγαρία και ή Πολωνία, έκπονούν μακρόπνοα προγράμματα με επίκεντρο την αύξηση άποδοτικότητας της Βιολογικής δέσμευσης άζώτου προς αντίκατάσταση των συνθετικών λιπασμάτων, ενώ βραχυπρόθεσμα άσχολούνται με τις βιομηχανικές δυνατότητες των μικροβίων που προαναφέραμε, καθώς και την εφαρμογή τους σε προγράμματα άπορύπανσης. Η Δ. Ευρώπη ύστερεί σημαντικά από την Ίαπωνία και τις ΗΠΑ. Μετά τη Γερμανία που επένδυσε άνάμεσα στα 1972-78 τά σημαντικότερα ποσά στη βιοτεχνολογία - μόνο τό Ίνστιτούτο του Άνόδερου είχε ετήσιο προϋπολογισμό 5 έκατ. λίρες τό 1977 - άκολουθούν ή Γαλλία, ή Ίταλία και ή Έλβετία με μικρότερες επιδόσεις. Παρόλαυτα ό καθηγητής Ντανιέλ Τομάς, εισηγητής του κοινού πενταετούς ευρωπαϊκού προγράμματος, άφου έπισημαίνει την έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού - ή Ίαπωνία διαθέτει ήδη 4.000 διδάκτορες βιοτεχνολόγους ενώ ή Γαλλία μόνο 200 - θεωρεί ότι ή ύψηλή ποιότητα της βασικής έρευνας άποτελεί τό κύριο ευρωπαϊκό πλεονέκτημα.

Μέ δεδομένη αυτή τή διάταξη των δυνάμεων στον διεθνή χώρο, θά άξιζε, πριν επιστρέψουμε εις τά καθ' ημάς νά αναφερθούμε και στα συναφή με τις νέες τεχνολογίες κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οί πρωτοπόρες στην εφαρμογή τους χώρες.

Άναβιομηχανοποίηση ή ή άπανθρωπία του αιώνας.

«Ήταν ήδη μία τό πρωί· ή βροχή κτυπούσε πάνω στα τζάμια, και τό κερί μου σχεδόν έσβηνε, όταν στην άνταύγεια του μισόφωτου, είδα τό άνέκφραστο κίτρινο μάτι του πλάσματος άνοιχτό». Μ' αυτή την περιγραφή της θριαμβικής εμφάνισης του Βίκτωρ Φραγκενστάιν, ή Μαίρη Σέλλεϋ, δραματοποίησε μία θεμελιώδη φαντασίωση του ανθρώπου: τή δημιουργία του τεχνητού του ειδώλου. Σήμερα δέν είναι τό συμπαθές τέρας άλλά τά προγραμματισμένα άνθρωποειδή, τά ρομπότ, που διεγείρουν άνάλογες φαντασιώσεις.

Άπό τόν καλλιτεχνικό δημιουργό τους Τσέχο Κάρελ Τσάπεκ στα 1921, στον Ρόμπυ του Άσίμοβ, τόν Χάλ του Κλάρκ, έως τόν Άρτου Ντίτοου του Λούκας, τά άνθρωποειδή αγαπούν, άλλά κάποτε και επαναστατούν κατά των ανθρώπων. Αυτά στην επιστημονική φαντασία των συγγραφέων και σκηνοθετών. Στην πραγματικότητα, ή αυξανόμενη συμμετοχή τους στην παραγωγή διαδικασία, άπχει πλέον ύλιστικές επιλογές, και άναδινει πλέον συγκεκριμένους φόβους. Η παραγωγικότητα στις ΗΠΑ από τό 1947 στο 1965 παρουσίαζε ετήσια αύξηση 3,4%. Ο ρυθμός έπεσε στο 2,3% την επομένη δεκαετία για νά φθάσει κάτω από 1% στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και σε άρνητικά πρόσημα σήμερα. Η ύγιής αντίδραση, λείει ό καθηγη-

τής Έντζιόνι, διευθυντής του Κέντρου Πολιτικής της Έρευνας στην Ούάσιγκτον πρέπει νά είναι μία δεκαετία άναβιομηχανοποίησης. Ο νεολογισμός δέν συμπυκνώνει μόνο ένα άπολυτρωτικό μήνυμα, πρακτικά κυρίως σημαίνει διαρθρωτικές άλλαγές, με πλήρη εφαρμογή των επιτευγμάτων της μικροηλεκτρονικής και περισσότερο ενεργειακά άποδοτικών μεθόδων παραγωγής. Η Ίαπωνία με ετήσια αύξηση παραγωγικότητας 7,3% είναι ένα εύγλωττο παράδειγμα. Διαθέτει 10.000 ρομπότ έναντι 3.000 των ΗΠΑ, και άλλων τόσων της Ευρώπης. Τά περισσότερα κατασκευής άμερικανικής (Unimation), ιαπωνικής (Kawasaki) και σουηδικής (ASEA). Η αυτοκινητοβιομηχανία ήδη άπορροφά τό 40% αυτής της παραγωγής, ενώ στη βιομηχανία έγχρώμου τηλεοράσεως, ή παραγωγή στην Ίαπωνία, αύξήθηκε κατά 25% άνάμεσα στο 1972-76, ενώ ή άπασχόληση μειώθηκε κατά 40%. Μέ ώριαίο κόστος λειτουργίας τέσσερις φορές χαμηλότερο έναντι της μισωτής εργασίας, ή επιλογή, των επιπλέον μη συνδικαλιζόμενων άνθρωποειδών, είναι προφανής. Μία επιλογή άναγκαστική σε έποχές έντόνων πληθωριστικών πιέσεων, που ώστόσο έχει μία προΐστορία υπερβαίνουσα τις οικονομικές της παραμέτρους. Άναφέρεται στο ρόλο της οικονομίας, στα πιό σύνθετη έννοια του όρου. Πού περιλαμβάνει όχι τόν καθορισμό άπ' τις παραγωγικές, δυνάμεις, άλλά από τις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Γιατί βέβαια ή μείωση του ένεργου γεωργικού πληθυσμού από 70% τό 1820 σε 3% σήμερα, ή έξορμητική δυναμικότητα - 80% των άναγκών από τό 1% της εργατικής δύναμης -, συνοδεύτηκε με μία μεταπολεμική αύξηση στις ύπηρεσίες, από 46 σε 68%. Άνάμεσα στα 1969-1976 90% των νέων θέσεων άπασχόλησης άφορούσαν ύπηρεσίες*. Η εκμηχάνιση δέν άνασάτωσε μόνο τις οικονομικές δραστηριότητες, άλλά και όλες τις κοινωνικοπολιτικές τους εκδηλώσεις. Σήμερα, όταν ή εκμηχάνιση εισβάλλει και στις ύπηρεσίες, οί ευκαιρίες άπασχόλησης σ' αυτές μειώνονται εξαιτίας των περιορισμών, που επιβάλλουν στο κράτος-προνόιας, συντηρητικές κυβερνήσεις, άλλά και ή ζήτηση ύπηρεσιών μειώνεται ως άποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, τό πρόβλημα της άπασχόλησης όξύνεται. Ο 19ος αιώνας έρήμωσε την ύπαιθρο, ό 20ος συσσωρεύει στρατιές άνέργων όχι πλέον στα κράσπεδα, άλλά στο επίκεντρο των πληθωρικών άστεων. Στη Βρετανία όπου ό συνεπής μονεταρισμός της Θάτσερ άποδέλεπει εύθαρσώς σε μία νέα δομή της βιομηχανίας, οί άνεργοι που ξεπερνούν τά 3.000.000 ή τό 11% της εργατικής της δύναμης, έδωσαν ένα «δείγμα γραφής» στα γεγονότα του Λίβερπουλ πέρσι. Τά στοιχεία του Αύγουστου άναφέρουν για τη Γερμανία 1.797.000 άνέργους, τη Γαλλία 1.944.000, την Ίταλία 2.345.000, τη Δανία 218.000, Όλλανδία 564.000, Βέλγιο 593.000, ενώ 40% της νεολαίας βρίσκεται ήδη έξω από την παραγωγική διαδικασία.

Τί σημαίνουν άραγε όλα αυτά. Την επικείμενη πτώση του καπιταλισμού ύπό τό βάρος των ένδογενών του αντίθέσεων, όπως ισχυρίζονταν έσχάτως από τις στήλες του *Εθνους, με τή θέρη νεοσυλλέκτου

*Στις ΗΠΑ άλλά οί τάσεις αυτές παρουσιάζονται όμόρροπες σ' όλες τις βιομηχανικές χώρες, οί έντάσεις διαφέρουν.

τροφίμων της «πραγματικής αλλαγής», ό έστέτ του λαού Βασίλης Ραφαηλίδης: «Ο τσελεμεντές του νερόδραστου νεοσταλινισμού δέν είναι μόνο άνούσιος, αλλά και πλήρως άπροετοίμαστος, γι' αυτό τό πανόγραμμα του μέλλοντος, πού είναι κιάλας παρόν και πού ίσως άποτελέσει τήν καπιταλιστική διέξοδο από τήν κρίση. Κάτω από επιφανειακά άκαδημαϊκές συζητήσεις, γιά τήν επανεντίμηση του ρόλου της έργασίας, και του έλεύθερου χρόνου «πέρα από τό προτεσταντικό ήθος» της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, πού κατά είρωνική συγκυρία παραπέμπουν στού ιδανικό του έλεύθερου ανθρώπου στην άρχαία έλληνική κοινωνία (χρήστης και ποτέ παραγωγός), έκπονούνται δραστηριές άλλαγές. «Τό κράτος οργανώνει ολοκληρωτικά τήν παιδεία της κοινωνικής ζωής, ίεραρχεί στού σχολείο, τό νοσοκομείο, τήν πόλη, τίς διακοπές, τήν άναψυχή, τά κενοτάρια, τήν άπαρασάλευτη τάξη της κατανάλωσης, φθείρει ή παραφθείρει κυνικά τίς μη έμπορευματικές δραστηριότητες, υποκαθιστά σέ κάθε άνάγκη ένα ή πολλά έμπορεύματα, οργανώνει άντίστοιχα τίς συμβολικές σχέσεις, λεπτοουργεί τόν καταμερισμό έργασίας, προσανατολίζει και τιθασειύει τή συλλογική ζήτηση, άναπτύσσει τήν επανάσταση της ηλεκτρονικής, πού, μαζί μέ τούς παραδοσιακούς κλάδους, άνοίγει διάπλατα τούς ορίζοντες της κατανάλωσης ώστε ν' άναπτυχθούν ταχύρρυθμα οί κλάδοι αίχμης, ή άναδόμηση των τάξεων, ή συντέλεια του ολοκληρωτισμού και της γραφειοκρατίας», έλεγε προεκλογικά στού θέατρο «Πορεία» ό 'Αγγελος 'Ελεφάντης τεκμηριώνοντας τήν άμεση επικαιρότητα μιάς άνατροπής αυτών των διαδικασιών: τή σοσιαλιστική διέξοδο από τήν κρίση. Διότι άντιθέσεις ύπάρχουν, πάντα υπήρχαν, σημασία έχει ποιός έχει τό προνόμιο, τήν έλευθερία επίλυσής τους. Οί άφορμές δέν λείπουν καθώς βραχυπρόθεσμα, ό ορίζοντας είναι σκοτεινός.

Η Αυστριακή 'Ακαδημία 'Επιστημών, και τό Αυστριακό 'Ινστιτούτο Οικονομικών 'Ερευνών κατασκεύασαν ένα μοντέλο, γιά τήν άντιμετώπιση των κοινωνικών έπιπτώσεων της αυτοματοποίησης. Οί προβλέψεις γιά τό 1990 είναι ότι μέ πλήρη εφαρμογή των νέων μεθόδων, προκύπτουν αύξηση του ΑΕΠ, αλλά και ύψηλό ποσοστό άνεργίας (10%). Μέ μείωση της έβδομάδας έργασίας, οί άρνητικές και θετικές εξελίξεις μένουν ίδιες, αλλά μειώνεται τό άπόλυτο μέγεθος τους. Η άνεργία φθάνει στού παραδεκτό όριο του 2%. Ο Β. Λεόντιεφ ύποστηρικτής αυτής της λύσεως, επικαλείται εκτιμήσεις του 'Υπουργείου 'Εργασίας των ΗΠΑ ότι ό μέσος 'Αμερικανός εργάτης δέχεται μείωση των άποδοχών του κατά 4,7%, γιά αντίστοιχη μείωση των ώρων έργασίας από 1910 σέ 1821 ή γιά περισσότερες από δύο εργάσιμες έβδομάδες τό χρόνο. Στην Εύρώπη άντίθετα, ή μέν βρετανική κυβέρνηση θεωρεί παρόμοιες ρυθμίσεις επικίνδυνες γιά τήν άνταγωνιστικότητα της βιομηχανίας της, ενώ στή Γαλλία του Μιττεράν άντιδρούν τά συνδικάτα. Τό ίδιο βραχυπρόθεσμα παρουσιάζονται προβλήματα στή ζήτηση των ηλεκτρονικών προϊόντων, και τή συναφή δημιουργία νέων θέσεων έργασίας. Η κοινωνική διάσταση της άναβιομηχανοποίησης άναφέρεται στην έλπίδα ότι ή μείωση του κόστους άγαθών και υπηρεσιών, θά οδηγήσει σέ αύξημένη ζήτηση, και άρα νέες ευκαιρίες άπασχόλησης. Ωστόσο όλοι γνωρίζουν ότι ή νέα τεχνολογία εφαρμόζεται σέ εποχές κρίσης. Μεταξύ 1950-1978 στή Δ. Γερμανία ή άναλογία του ηλεκτρονικού εξοπλισμού στίς δαπάνες καταναλωτού μειώθηκε κατά 6-7%. Στίς ΗΠΑ έμεινε στα-

θερή 17%. Σέ σχετική περυσινή έκθεση του ΟΟΣΑ άναφέρεται ότι δέν ύπάρχει ένδειξη σημαντικής επίδρασης της ηλεκτρονικής επανάστασης στόν όγκο της ζήτησεως. Άναμένονται άλλαγές μετά τό ξεπέραςμα της ύφεσης, αλλά και πάλι τά προϊόντα της ηλεκτρονικής, θά ύπολείπονται εκείνων των παραδοσιακών, όπως τροφίμων, ποτών, ειδών οικισμού, ταξιδιών κ.ά. 'Ετσι δέν είναι τυχαίο ότι ό ρυθμός αύξησης της επαναπασχόλησεως, ύπολείπεται εκείνου της άνεργίας. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν πρόσφατες εκθέσεις, του Διεθνούς Γραφείου 'Εργασίας, αλλά και της γνωστής ομάδας «Οικονομέτρους του Καϊμπριτζ». Αυτός είναι άλλωστε ό λόγος άποτυχίας των προγραμμάτων προετοιμασίας των «θυμάτων» της εκμηχάνισης, γιά τίς νέες ευκαιρίες άπασχόλησης και όχι ή άκαταλληλότητά τους, όπως ύποστηρίζεται. Τά δέκα τελευταία χρόνια οί ΗΠΑ έχουν δαπανήσει 80 δισεκ. δολάρια, και είναι άμφίβολο άν 1% των «θυμάτων» κατέληξε σέ μιά θέση άνάλογη των νέων προσόντων τους. Οί θερμές συνηγορίες του Κ. Κόλμερ από τή Μεσημβρινή γιά τήν έναρξη παρομοίων προγραμμάτων στην 'Ελλάδα, επειδή και γράμματα γνωρίζει, δέν οφείλονται ίσως παρά στίς φλογερές του έμπνεύσεις όταν σχεδιάζει τό μέλλον μέ τόν κ. Κασάνι πρόεδρο της IBM Εύρώπης: «Ο άγρός θά άντικατασταθεί από τό θερμοκήπιο, τό ύπαίθριο μεταλλείο από τό ύπόγειο ή τό ύποθαλάσσιο, τό εργοστάσιο-ρουπαρό από τή φθίνουσα άνθρώπινη προσοχή - θά μεταβληθεί σιγά-σιγά σέ ένα αυτοματοποιημένο χώρο δουλειάς όπου τίς βαριές και τίς άπαιτητικές εργασίες θά τίς κάνουν ρομπότ».

Δέν θά έπρεπε ίσως νά τελειώσουμε αυτή τήν έκθεση παραλείποντας μιά άναφορά στίς έπιπτώσεις των νέων τεχνολογικών εξελίξεων στίς άναπτυσσόμενες χώρες. Ο πρόεδρος της Λέσχης της Ρώμης στού διβλίό του «Έκατό σελίδες γιά τό μέλλον», καταγγέλλει ότι «ή έπιλογή, ή άνάπτυξη και ή εφαρμογή κάθε νέας τεχνολογίας γίνεται έρήμνη του τρίτου κόσμου». Άνεξάρτητα από τήν είλικρίνεια παρόμοιων άγανακτίσεων, θ' άξιζε νά σημειωθούν τά προβλήματα πού συναντούν οί τέσσερις νέες 'Ιαπωνίες, Ταϊβάν, Ν. Κορέα, Χόγκ Κόγκ, Σιγκαπούρη, στού πέραςμά τους από τήν έπιτυχή φάση βιομηχανικής άπασχόλησης μεγάλου άριθμού εργατών σέ κλάδους όπως ή ύφαντουργία, και οί ηλεκτρονικές κατασκευές κοινής χρήσης, σέ προϊόντα ύψηλής τεχνολογίας. Και γι' αυτό ό ίαπωνικός άνταγωνισμός μέ τήν εκατόχρονη βιομηχανική έμπειρία είναι σκληρός, αλλά και γι' αυτό ίσως δέν στερείται σημασίας ή παρατήρηση ότι οί νέες τεχνολογίες αίχμης, σημαίνουν κυρίως τήν ώρα του επαναπατρισμού των επενδύσεων, στίς μητροπόλεις του καπιταλισμού. Άλλά περί αυτού περισσότερα στά περί της έλληνικής περιπτώσεως.

Πανεπιστήμιο και βιομηχανία: συνεργασία ή σύμπτωση.

Τό πλέον άξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των συγγραφών του 19ου αιώνα πού έξύμνησαν και υπεράσπισαν τά ήθη της βιομηχανικής κοινωνίας είναι ή σημερινή τους άσημαντότητα. Γνωρίζουμε τήν εποχή κυρίως από επιφανείς επικριτές της: τόν Καρλάυλ, τόν Ράσκιν, τόν Μόρρις, τόν Μάρξ. Δέν είναι βέβαιο ότι θά συμβεί τό ίδιο μέ τόν διοχημικό Καβαλιέρι, πού στού προκλητικό διβλίό του 'Η άμφίστομη 'Ελικά:

Ἐπιστήμη στὸν Πραγματικό Κόσμο ἐλέγχει τὴν ἠθική συνέπεια τῶν μοριακῶν γενετιστῶν βάσει ἐδαφίων τῆς Γενέσεως. Ἡ Ἐπιστήμη στὸν πραγματικό κόσμο θὰ μπορούσε νὰ ἐλεγχθεῖ πολὺ πιὸ βασίμως ἀπὸ τίς παραλείψεις τῆς παρά ἀπὸ τίς ἐφαρμογές τῆς. Ἡ βιοτεχνολογία ἀπὸ κάθε ἄποψη ἀποτελεῖ τὸ προνομιακὸ πεδίο σήμερα ἀσκῆσης ἐνὸς νέου ἐπιστημονικοῦ ἤθους. Τὰ προβλήματα συνοψίζονται κατὰ τὴ γνώμη μου σὲ δύο κατηγορίες, τὴ στενὴ «συνεργασία» κρατικῶν ἰδρυμάτων ἐρεῦνης μὲ ἰδιωτικούς φορεῖς χρηματοδότησης, καὶ τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο τῶν βιοτεχνολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἐφαρμογῶν. Καὶ στὰ δύο θέματα πού μόνο γιὰ μεθοδολογικούς λόγους διαχωρίζονται οἱ διαφωνίες εἶναι ἐντονες καὶ τὰ ἀποτελέσματα τους φτωχά. Τὰ προηγούμενα τῶν πυρηνικῶν φυσικῶν καὶ τῶν χημικῶν δὲν εἶναι εὐδύωνα. Τὸ περιοδικὸ *Nature* παρατηρεῖ ὅτι ἤδη μὴ νέα γενιὰ μοριακῶν βιολόγων ἀναφαίνεται περισσότερο προσανατολισμένη σὲ συγκεκριμένους στόχους ἐφαρμογῆς, καὶ λιγότερο στὴν κατανόηση βασικῶν μηχανισμῶν. Στὶς ἐπικρίσεις ὅτι ἡ ἄμεση χρηματοδότηση πανεπιστημίων ἢ ἄλλων κρατικῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα, στρέφει τοὺς ἐρευνητικούς στόχους σὲ ἀδιάφορα γιὰ τὸ δημόσιο συμφέρον ἐνδιαφέροντα, καταργώντας τὴν αὐτονομία τους, οἱ ὑποστηρικτές τῆς βιομηχανικῆς εἰσβολῆς στὰ πανεπιστήμια, ἀπαντοῦν μὲ τὴ συνέχεια τῶν προβλημάτων πού καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς ἐπιστήμης ἕως καὶ ἐκείνων πού διαμορφώνουν ἔξωθεν ἐπιδράσεις. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν διαφορῶν, ἦταν ἡ θέσμιση τριῶν μορφῶν συνεργασίας ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστήμονες, καὶ τὴ βιομηχανία: α) ἄμεσης χρηματοδότησης τῶν πανεπιστημίων, β) εἰδικές ἰδιωτικὲς ἐταιρεῖες ὅπως ἡ Genentech καὶ ἡ Getus, καὶ γ) ἰδιωτικὲς ἐταιρεῖες ὅπως ἡ Ugen ἢ ὅποια μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸν ἐρευνητὴ καὶ τὴν ἀγορὰ ἀποδίδοντας μερίδιο καὶ στὸ πανεπιστήμιο. Ἄλλα προβλήματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὴ μυστικότητα καὶ τὴν κρυψίνοια πού ἔχουν καταλάβει σήμερα τοὺς ἐρευνητικούς χώρους σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση μὲ τὴν ἕως τώρα μανία τῶν δημοσιεύσεων, καθὼς καὶ τὸ ἠθικὸ δικαίωμα νὰ κατοχυρώνονται νομικά (patents) ἰδιότητες, καὶ διαδικασίες πού ἀφοροῦν ζωντανούς ὄργανισμούς, δὲν ἀποτελοῦν παρά τὴ φιλολογία πέραξ τῆς ταμπακιέρας πού εἶναι ἡ μικρὴ ἢ μεγάλη περιουσία πού ἀντιπροσωπεύουν, οἱ ἐπιτυχίες τουλάχιστον, τῆς βιοτεχνολογικῆς ἐρευνας.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἡ ὀξυνση τῆς συζητήσεως περὶ τῶν πιθανῶν κινδύνων ὀρισμένων βιοτεχνολογικῶν μεθόδων, δὲν ἦταν παραδόξη. Ἡ δυσκολία ἐλέγχου μεγάλης κλίμακας βιομηχανικῶν ζυμώσεων, ὁ κίνδυνος μόλυνσεων ἀπὸ παθογόνους γιὰ τὰ ἀνθρώπινα εἶδη ὄργανισμούς κ.λπ. ὀδήγησε μετὰ πολὺχρονης διαπραγματεύσεως, στὴ θέσπιση ὀρισμένων κανονισμῶν οἱ ὅποιοι ὅμως ἀπεσύρθησαν σύντομα. Ἡ ἐφημερίδα *Guardian Weekly* ἐπιτιμοῦσε τὸν D. Z. Fredricson τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου Ὑγείας ὑπεύθυνος γι' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση ὑπενθυμίζοντας ὅτι «ἂν οἱ πυρηνικοὶ μηχανικοὶ, οἱ χημικοὶ τῆς φαρμακοβιομηχανίας καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπιδείκνυαν ἀνάλογη προσοχή (μὲ ἐκείνη τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν κανονισμῶν Α.Α.) καὶ αἴσθημα ὑπευθυνότητας ἐναντι τοῦ κοινοῦ, ὅλα θὰ ἦταν καλύτερα σήμερα». Βεβαίως δὲν εἶναι ἐξίσου παραδόξο ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ὑπερβολικῆς καὶ ἀντιδοντολογικῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους, διὰ τῶν κανονισμῶν, στὰ ἄδυστα τοῦ ἐρευνητι-

κοῦ τεμένους, ἀκούσθηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους κύκλους, πού θεωροῦν ἄκρως ἐποικοδομητικὲς ἄλλες παρεμβάσεις στὸ ἔργο τους πλέον ὅμως προσοδοφόρες.

Οἱ δοκιμασίες αὐτές τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας πού κατὰ τὸν Νταϊήδιντ Ντιξὸν σχολιαστή-ἀρθρογράφος τῆς *Nature* ἔχουν ἤδη ὀδηγήσει στὴν ἐμπορευματοποίηση τῆς πανεπιστημιακῆς ἐρευνας, καὶ στὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς τῆς πιστοδοτικῆς πηγῆς, δὲν στεροῦνται καὶ ἄλλων κοινωνικῶν προεκτάσεων. Ἡ ἄμεση ἐμπλοκὴ τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας στὴν κερδοφόρο περιπέτεια τῆς βιοτεχνολογίας, ἀμφισβητεῖ τὴν ἐρμητικὴ αὐτονομία τῆς ἐπιστήμης ὡς πολιτιστικοῦ θεσμοῦ, ἄρα καὶ τὸ κύρος τῆς μέσα στὴ σύγχρονη κοινωνία. Ἄλλὰ τότε ποῖος θὰ διαγνώσει καὶ θὰ ἐναντιωθεῖ ἐγκαιρὰ στοὺς κινδύνους πού ἡ ἴδια ἢ κατάχρηση τῶν βιοτεχνολογικῶν μεθόδων μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὰ φυσικὰ οἰκοσυστήματα ἀυξάνοντας ἀκομὴ περισσότερο τὴν ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τὴ φύση;

Στὸ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* θὰ συνεχίσουμε, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἀνάλυση πού προηγήθηκε ἀποτελεῖ ἓνα ἱκανοποιητικὸ φόντο πρὸς διασκέδαση ὄχι τῶν πρωθυπουργικῶν φόβων μήπως χάσουμε κι' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀξιοποιήσουμε τὴν τεχνολογικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ μήπως καί...

EDMUND KEELEY

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ

ΓΙΩΡΓΟ ΣΕΦΕΡΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΛΙΝΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

A CONVERSATION

WITH

GEORGE SEFERIS

ΑΓΡΑ — ΑΘΗΝΑ 1982

Τό άλουμίνιο καί τά προβλήματά του

του Δημήτρη Χατζαντζώνη

Η βιομηχανία άλουμινίου στην Ελλάδα παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μέχρι σήμερα ανάπτυξη της αλλά πολύ περισσότερο για τό ρόλο που ενδέχεται ή καλείται νά παίξει σέ μία προσπάθεια μεγαλύτερης αξιοποίησης του όρυκτου πλούτου στή χώρα μας ή ακόμα καλύτερα στή θέση που της άνήκει στή χάραξη μιās μελλοντικής βιομηχανικής αναπτυξιακής πολιτικής. Βέβαια τό άρθρο αυτό παρουσιάζεται σέ μία περίοδο που ή βιομηχανία άλουμινίου διεθνώς αντιμετωπίζει κρίση που πολλοί τήν άποκάλεσαν «χωρίς προηγούμενο», βασισμένοι κυρίως στην άπότομη πτώση της τιμής του μετάλλου στις διεθνείς συναλλαγές. Γι' αυτό πολλοί παραγωγοί στον κόσμο αναθεώρησαν, έστω προσωρινά, τά επενδυτικά τους προγράμματα και ελάττωσαν τήν παραγωγή τους με στόχο νά άποτρέψουν τήν επιδείνωση της άρνητικής εξέλιξης της τιμής του μετάλλου.

Η άσχημη συγκυρία δέν άφησε άνεπηρέαστη και τή βιομηχανία άλουμινίου στην Ελλάδα ή όποια φέτος αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες νά διοχετεύσει τήν παραγωγή της (λέγεται μάλιστα ότι ή φετινή χρονιά θά κλείσει με ζημιά για τήν «Άλουμίνιο της Ελλάδος»). Δέν άφησε άνεπηρέαστες ακόμα και τίς διακηρύξεις για μελλοντική εγκατάσταση στην Ελλάδα μιās νέας μονάδας παραγωγής άλουμίνιας-άλουμινίου. Συνεργασία με τό Ιράκ, τεχνικοοικονομικές μελέτες για ενδεχόμενη έμπορικο-βιομηχανική συνεργασία με τή Σοβιετική Ένωση, εξαγγελίες που επαναλαμβάνονταν περιοδικά, φαίνεται ότι ξαφνικά έπαψαν νά έχουν τό ίδιο ενδιαφέρον που είχαν πριν 2-3 χρόνια. Και φυσικά άφου διανύουμε περίοδο κρίσης της συγκεκριμένης βιομηχανίας δέν μπορούμε νά μιλάμε για έπεκτατικά σχέδια, θά μπορούσε κάποιος νά παρατηρήσει.

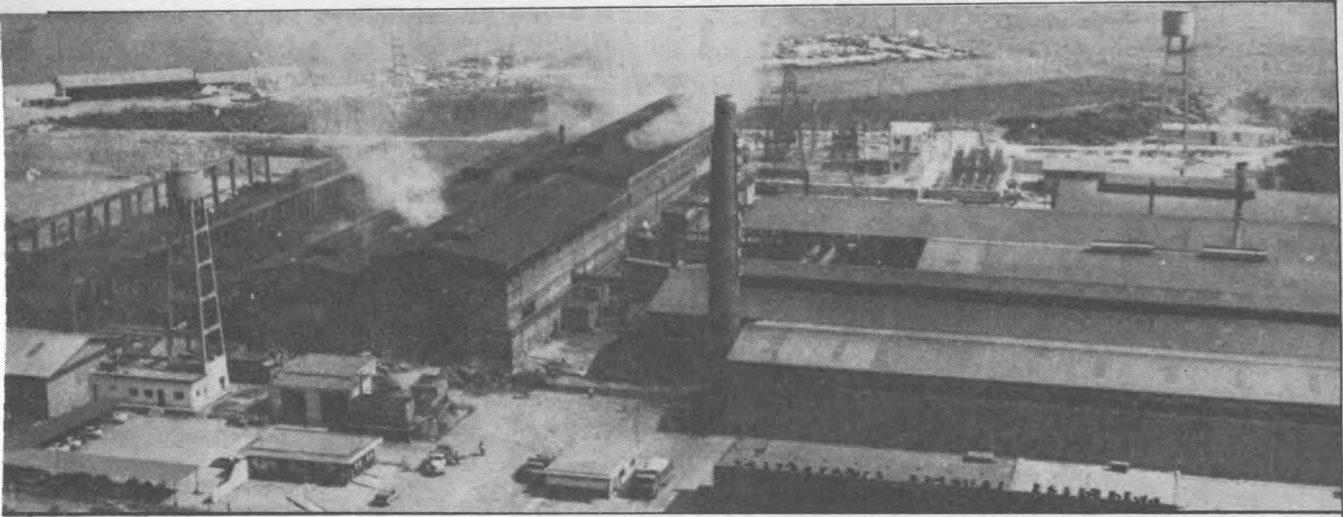
Όμως θά πρέπει νά αναρωτηθούμε, κατά πόσο ή σημερινή κρίση είναι ή άποκλειστική αίτία του παγώματος των φιλόδοξων επενδυτικών προγραμμάτων του παρελθόντος ή δέν υπάρχουν άλλοι λόγοι τελείως άσχετοι με τήν οικονομία του άλουμινίου, όπως για παράδειγμα ή αδυναμία του Ιράκ νά διαθέσει κεφάλαια για επενδύσεις ύστερα από τήν πολεμική του περιπέτεια με τό Ιράν. Ύστερα, ποιά είναι ή οικονομία ή ό βιομηχανικός κλάδος που παύει νά έχει πολιτική και πρόγραμμα, άπό τή στιγμή που αντιμετωπίζει μία κρίση όσο χωρίς προηγούμενο και άν είναι αυτή.

Όσο για τό «χωρίς προηγούμενο» της κρίσης που θά μετρηθεί ποσοτικά και συγκριτικά στο τέλος του 1982, είναι σωστός χαρακτηρισμός ως προς τίς διαστάσεις της αλλά όχι τήν εμφάνιση, τή φύση και τίς αιτίες της. Ήδη τό 1980 ή συνολική ζήτηση άλουμινίου στο Δ. κόσμο είχε παρουσιάσει μείωση κατά 2,5% ενώ ένα χρόνο πριν είχε αύξηθει κατά 4,2%. Τό 1981 ύπήρξε μία αύξηση γύρω στο 1%. Οι παραγωγοί άλουμινίου προσαρμόζονται στις συνθήκες της διεθνούς ζήτησης με τήν αύξομείωση του βαθμού λειτουργίας των εγκαταστάσεών τους και τήν προσαρμογή του έπιπέδου των στόκ τους. Φυσικά διορθώνουν τά επενδυτικά τους προγράμματα για τά επόμενα χρόνια ανάλογα με τήν εξέλιξη της ζήτησης. Όμως δέν σωπαίνουν...

Είναι αναγκαία μία νέα μονάδα παραγωγής άλουμινίου;

Σήμερα είναι αναγκαίο νά ξέρουμε όχι κατ' ανάγκη πότε θά πραγματοποιηθεί ή επένδυση που είχε εξαγγελθεί αλλά πρώτιστα άν είναι αναγκαία και γιατί. Οι προϋποθέσεις σήμερα είναι τελείως διαφορετικές από εκείνες που ύπήρχαν πριν τήν εγκατάσταση της γαλλικής θυγατρικής εταιρείας «Άλουμίνιον της Ελλάδος». Οι οικονομικές επιτυχίες της τελευταίας έπέτρεπαν στους αρμόδιους των οικονομικών ύπουργείων της δεξιάς νά μιλάνε με κάποιο χαρτί στα χέρια κάθε φορά που έπρεπε νά παρουσιάσουν ένα φιλόδοξο και μακρόπνοο επενδυτικό πρόγραμμα. Η μελλοντολογία για τήν εγκατάσταση μιās σύνθετης μονάδας άλουμίνιας-άλουμινίου σέ συνεργασία πάντα με μία ξένη οικονομική δύναμη έβγαζε από τή δύσκολη θέση τήν κυβέρνηση της Ν.Δ. κάθε φορά που εκδηλώνονταν επενδυτική άπραξία. Έκτοτε όμως τό πράγμα ξεχάστηκε για νά ξαναθυμηθούμε ίσως τήν ανάγκη που ύπάρχει νά αξιοποιηθεί ό όρυκτός μας πλούτος όταν ή κατάσταση στή διεθνή αγορά άλουμινίου θά έχει βελτιωθεί.

Όμως κανείς μέχρι σήμερα δέν θέλησε νά άσχοληθεί με τίς έπιπτώσεις που θά είχε μία τόσο σοβαρή άπόφαση στην ελληνική οικονομία, τό περιβάλλον και τήν ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Κανείς δέν έξήγησε ποτέ τους λόγους που τήν επιβάλλουν εκτός από τίς άνώδυνες άσάφειες για αξιοποίηση του όρυ-

κτου πλούτου. Μένει φυσικά νά εξετάσουμε αν ή χώρα μας έχει ανάγκη καί μπορεί νά αναπτύξει τήν υποδομή παραγωγής αλουμινίου.

‘Η βιομηχανία μεταποίησης

‘Η εξέλιξη τής εγχώριας απορρόφησης μετάλλου από τή βιομηχανία πρώτης μεταποίησης – έλαση, διέλαση, καλώδια καί χυτήρια – ήταν τήν τελευταία δεκαετία συνεχής καί άνοδική. ‘Η απορρόφηση αυτή τό 1973 άφορούσε 40.500 τόνους μετάλλου καί τό 1980 περί τίσ 85.000. ‘Η παραγωγή μετάλλου από τήν «‘Αλουμίνιον τής ‘Ελλάδος» έχει σταθεροποιηθεί από τό 1978 περίπου στους 140.000 τόνους, ποσότητα πού φαίνεται πώς εξαντλεί τίσ δυνατότητες παραγωγής τής μονάδας τής γαλλικής θυγατρικής εταιρείας. Αυτό πρακτικά σημαίνει πώς αν ή ντόπια απορρόφηση μετάλλου συνεχίσει νά εξελίσσεται μέ τόν ίδιο ρυθμό, σέ μερικά χρόνια θά υπάρξει έλλειψη πρώτης ύλης – αλουμινίου – γιά τίσ ανάγκες τής, άκόμα κι αν περιοριστούν στό ελάχιστο οί εξαγωγές άκατέργαστου μετάλλου.

Βέβαια ή εξέλιξη τής κάθε ξεχωριστής κατηγορίας ενδιάμεσων προϊόντων κατεργασίας αλουμινίου δέν ήταν ούτε πρόκειται νά είναι ίδια. Περισσότερο θεαματική ύπήρξε ή εξέλιξη τών κλάδων διέλασης καί έλασης ενώ δέν ισχύει τό ίδιο γιά τή βιομηχανία καλωδίων καί τά χυτήρια. ‘Ο κλάδος τής διέλασης αντιπροσωπεύει μόνο του 50% τής παραγωγικής δυναμικότητας του συνόλου τής βιομηχανίας πρώτης μεταποίησης ενώ τό ποσοστό αυτό προβλέπεται νά αύξηθει άκόμα περισσότερο αν πραγματοποιηθούν οί προβλεπόμενες επενδύσεις στόν κλάδο.

‘Η πορεία τής εγχώριας μεταποιητικής βιομηχανίας σέ συνδυασμό μέ τίσ εξαγωγικές δυνατότητες θά καθορίσουν πότε θά είναι άπαραίτητη ή αναπόφευκτη ή εγκατάσταση μίας νέας μονάδας αλουμινίου. Θεωρητικά, χάρη στίς υπάρχουσες εγκαταστάσεις – τό 1980 ή παραγωγική ικανότητα τής βιομηχανίας πρώτης μεταποίησης ήταν περίπου 200.000 τόνοι τό χρόνο – είναι δυνατό νά έχουμε άκόμα καί σημαντική αύξηση τής μεταποιητικής παραγωγής τά προσεχή χρόνια. Μόνο ή εξέλιξη τής έσωτερικής καί έξωτερικής ζήτησης προϊόντων αλουμινίου μπορούν νά τήν έμποδίσουν.

‘Η έσωτερική ζήτηση προϊόντων έπεξεργασίας αλουμινίου βρίσκεται άκόμα σέ χαμηλά επίπεδα σέ σχέση μέ τά δεδομένα άλλων χωρών. ‘Η κατά κεφαλή κατανάλωση τελικών προϊόντων αλουμινίου ήταν 5,4 κιλά τό χρόνο τό 1980 ενώ τό 1976 ήταν μόλις 3,6 kg. ‘Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται στήν άνυπαρξία κλάδων πού άλλου άπορροφούν τό μεγαλύτερο μέρος τής κατανάλωσης αλουμινίου (αυτοκινητοβιομηχανία, αεροπορική βιομηχανία, βιομηχανία μεταφορών κ.λπ.). ‘Εξάλλου ή αντικατάσταση πολλών παραδοσιακών υλικών (χαλκός, άτσάλι, πλαστικά) από τό αλουμίνιο, βιομηχανικό φαινόμενο πού παρατηρήθηκε έντονα σέ άλλες χώρες, έδώ πήρε διαστάσεις σχετικά περιορισμένες.

‘Η μεγάλη ανάπτυξη του κλάδου τής διέλασης οφείλεται κατά κύριο λόγο στίς ανάγκες τής οικοδομικής δραστηριότητας πού κάλυψαν τά προσιλέ αλουμινίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι πάνω από τό μισό τής εγχώριας κατανάλωσης προϊόντων αλουμινίου άφορά τόν κλάδο τών κατασκευών. ‘Η κατά κεφαλή κατανάλωση αλουμινίου σ’ αυτόν τόν κλάδο βρίσκεται ήδη στά ευρωπαϊκά επίπεδα. Λογικά, ή κατανάλωση προϊόντων διέλασης πρέπει νά ακολουθήσει τήν εξέλιξη τής οικοδομικής δραστηριότητας πού όμως δέν μπορεί νά ξεαναγνωρίσει τό ξέσπασμα τής δεκαετίας του ‘70, άκόμα κι αν ξεπεράσει τή σημερινή τής κρίση.

‘Αντίθετα υπάρχουν μεγάλα περιθώρια γιά τήν απορρόφηση τών προϊόντων του κλάδου τής έλασης, ειδικά τών προϊόντων (έλάσματα) πού προορίζονται γιά τή συσκευασία τροφίμων ή άλλων ειδών άφού ήδη στή χώρα μας παράγεται λεπτό φύλλο αλουμινίου (feuille mince) –πρώτη ύλη άπαραίτητη γιά τή συσκευαστική βιομηχανία – από τήν εταιρεία ELVAL πού ανήκει στό γκρουπ ΒΙΟΧΑΛΚΟ στό όποίο έχει συμμετοχή καί ή «‘Αλουμίνιο τής ‘Ελλάδος». ‘Η ικανότητα προσαρμογής του αλουμινίου στίς ανάγκες αυτής τής βιομηχανίας πού έχει άποδειχθεί ιδιαίτερα στίς ‘Ηνωμ. Πολιτείες επιτρέπει μιά σχετική αισιοδοξία μέ τήν προϋπόθεση ότι οί άπαραίτητες επενδύσεις θά προσαρμόσουν τήν παραγωγική διάρθρωση του κλάδου στίς σημερινές απαιτήσεις. Τό ίδιο ισχύει καί γιά τή βιομηχανία καλωδίων, τής όποίας ή επιβίωση καί ανάπτυξη εξαρτώνται από τήν ικανότητά τής νά

παράγει όλη τή γκάμα καλωδίων από κράματα άλουμινίου, τά όποία άλλού άντικαθιστούν τά σύρματα από άλλες πρώτες ύλες.

Μιά κρίση άλλιώτικη από τίς άλλες

Αυτή ή σύντομη παρουσίαση τής βιομηχανίας μεταποίησης άλουμινίου επιτρέπει νά διακρίνουμε τίς διαφορετικές αίτιες πού προκαλούν τήν κρίση του άλουμινίου έδώ και σέ άλλες βιομηχανικές χώρες. Ένώ άλλου λοιπόν ή γενική οικονομική κρίση δέν άφησε άθικτους τούς κλάδους πού είναι παραδοσιακοί πελάτες άλουμινίου και πού δέν είναι λίγοι, στή χώρα μας ή κρίση στή ζήτηση όφείλεται κυρίως στήν πτώση τής οίκοδομικής δραστηριότητας. Αυτή ή διαπίστωση στό βαθμό πού γίνεται άποδεκτή δείχνει και τούς πιθανούς δρόμους για τό ξεπέρασμά της πού σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεί νά είναι ή άνάκαμψη τής οίκοδομικής δραστηριότητας. Για ν' άνοιχτούν οι δρόμοι αυτοί χρειάζεται ή έπεξεργασία μιás βιομηχανικής πολιτικής του άλουμινίου. Νά ξέρουμε ποιούς κλάδους τής βιομηχανίας μπορεί νά προωθήσει ή ύπαρξη αυτής τής πρώτης ύλης. Δέν φτάνει ή διάθεση τής στίς διεθνείς άγορές όταν σ' αυτή μπορεί νά στηριχθεί ή στρατηγική για μιá νέα όργάνωση τής βιομηχανίας πού θά παίρνει ύπόψη τίς διακλαδικές σχέσεις και τήν άνάγκη για βιομηχανική άνάκαμψη και άναδιάρθρωση. Άν έννοείται ότι ή βιομηχανία άλουμινίου στή χώρα μας μπορεί και πρέπει νά αναλάβει ένα σημαντικό ειδικό ρόλο αυτό δέν σημαίνει ότι τά προβλήματα πού βάζει ή ίδρυση ενός νέου εργοστασίου άλουμίνιας-άλουμινίου, είναι ήδη λυμένα. Τό πιο δύσκολο στή λύση του ήταν και παραμένει ή έξεύρεση φορέα πού θά αναλάβει τήν επένδυση. Η επιλογή του έχει νά κάνει μέ κριτήρια πού άφορούν τρεις κατηγορίες προϋποθέσεων πού θά πρέπει νά έξετασθούν και νά συζητηθούν συνολικά. Τήν έξασφάλιση άγορών όχι μόνο για τό μέταλλο πού θά παράγεται αλλά και για τά προϊόντα έπεξεργασίας, τήν έξασφάλιση τής άπαραίτητης ηλεκτρικής ένέργειας και δέβια τήν έφαρμογή τής πιο σύγχρονης τεχνολογίας στήν παραγωγική διαδικασία.

Και τήν τεχνολογία πού θά τήν βρούμε;

Θά ήταν άστεϊος ό ισχυρισμός ότι άφού τό σημαντικότερο μέρος τής παραγωγής θά καλύπτει κάποτε έσωτερικές άνάγκες, δέν ενδιαφέρει και τόσο ή παραγωγή μέ άνταγωνιστικό κόστος σέ διεθνές επίπεδο. Ποιοί είναι αυτοί πού θέλουν νά τιμωρήσουν τή μεταποιητική βιομηχανία μέ μιá τιμή μετάλλου σημαντικά ύψηλότερη από τή διεθνή, μέ άποτέλεσμα νά μειώνεται ή άνταγωνιστικότητα των προϊόντων μεταποίησης άλουμινίου στίς διεθνείς άγορές; Δέν είμαι συνήγορος του διεθνούς καρτέλ άλουμινίου και του άντιπροσώπου του στήν Ελλάδα, όμως οι εταιρείες πού τό άπαρτίζουν είναι κάτοχοι τής πιο σύγχρονης τεχνολογίας στήν παραγωγή άλουμινίου. Είναι γνωστό ότι ό μεταξύ τους άνταγωνισμός δέν έχει νά κάνει τόσο μέ τήν τιμή του μετάλλου όσο μέ τήν έφαρμογή τής πιο σύγχρονης τεχνολογίας πού επιτρέπει τή μείωση του κόστους παραγωγής.

Τέσσερις παράμετροι καθορίζουν τήν άνταγωνιστικότητα ενός εργοστασίου άλουμινίου. Η κατανάλωση ηλεκτρικής ένέργειας ανά τόνο παραγομένου μετάλλου, τό επενδυτικό κόστος, ή συλλογή και έπεξεργασία των φθοριούχων άερίων κατά τή διάρκεια τής ηλεκτρόλυσης και ή δυνατότητα διάθεσης του Know-how ώστε νά γίνεται άπόσβεση των δαπανών τής τεχνολογικής έρευνας πού είναι εξαιρετικά ύψηλές. Είναι χαρακτηριστική ή τροπή πού πήραν τά πράγματα όταν ή γαλλική εταιρεία Aluminium Pechiney ξεκίνησε τό 1980 τήν έφαρμογή μιás νέας τεχνολογίας πού άφορά τήν κατανάλωση ηλεκτρικής ένέργειας στό στάδιο τής ηλεκτρόλυσης, στό εργοστάσιο πού βρίσκεται στό Saint-Jean-de Maurienne. Έπρόκειτο για 60 λεκάνες ηλεκτρόλυσης ικανές νά παράγουν 30.000 τόνους άλουμίνιο τό χρόνο. Οι έρευνήτες του Κέντρου Έρευνών και Κατασκευών (LRF) τής γαλλικής εταιρείας κατάφεραν νά αυξήσουν τήν ένταση του ρεύματος πού πέρναγε από αυτές τίς λεκάνες, από 130.000 A σέ 175.000 A, μέ άποτέλεσμα νά αυξηθεί ή παραγωγή μετάλλου κατά 30% και νά μειωθεί ή κατανάλωση ηλεκτρικής ένέργειας κατά 5-15%. Οι νέες λεκάνες επιφέρουν λοιπόν σημαντικές έλαφρύνσεις τόσο στό κόστος παραγωγής όσο και στό επενδυτικό κόστος, ανά τόνο παραγωγικής ικανότητας. Τό τεχνολογικό αυτό επίτευγμα συνοδεύτηκε από βελτιώσεις στίς συνθήκες δουλειάς των εργατών τής ηλεκτρόλυσης και από μιá νέα μέθοδο επανακύκλωσης των φθοριούχων άερίων πού γίνεται πιά έξολοκλήρον μέσα στή λεκάνη. Η νέα τεχνολογία άγοράστηκε άμέσως από τήν British Aluminium και τήν Norsk Hydro και θά εφαρμοστεί στό νέο μεγάλο εργοστάσιο πού κατασκευάζει τό γκρούπ PUK στήν Αυστραλία.

Η έξασφάλιση τής πλέον σύγχρονης τεχνολογίας για τήν ένδεχόμενη νέα μονάδα άλουμίνιας-άλουμινίου προϋποθέτει τήν ύπαρξη κάποιας μορφής σχέσεων και συνεργασίας μέ τό διεθνές καρτέλ άλουμινίου, πού δέν μπορώ νά έξετάσω στό πλαίσιο αυτού του άρθρου. Έστω και μέ άπλή άγορά θά είμαστε ύποχρεωμένοι νά ζητήσουμε τήν τεχνολογική συνδρομή των πρωτοπόρων τής βιομηχανίας. Δέν είναι αυτό πού προξενεί ή έντείνει τή σχέση έξάρτησης τής οικονομικής μας από τίς άναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Αυτή ύπάρχει έτσι ή άλλιώς. Τό νά προκαλέσουμε τήν εκδήλωσή της δέν σημαίνει άπαραίτητα ότι αυξάνουμε τήν έντασή της. Άντίθετα ή βελτίωση τής άνταγωνιστικότητας τής βιομηχανίας δέν μπορεί παρά νά ίσχυροποιεί τή θέση μιás χώρας στό διεθνή καταμερισμό εργασίας, δημιουργώντας τίς προϋποθέσεις για άνεξαρτησία από θέση ίσχύος.

Δέν νομίζω ότι πρόκειται για ήττοπαθή άντιμετώπιση, αλλά άπλά για τήν άναγνώριση του γεγονότος ότι ή ελληνική βιομηχανία δέν διαθέτει, τουλάχιστον προς τό παρόν, τό πεδίο και τήν ύποδομή πού χρειάζεται για τήν άνάπτυξη μιás πρωτοπόρας τεχνολογίας του άλουμινίου. Γι' αυτό τό σκοπό χρειάζεται μεγάλες επενδύσεις, πολλά εργοστάσια στα όποια θά δοκιμασθεί ή τεχνολογία και συγκέντρωση των έρευνητικών προσπαθειών σέ ένα ένιαίο φορέα.

Στήν Ελλάδα ή παραγωγή άλουμινίου από τή θυγατρική του γκρούπ PUK γίνεται μέ τίς πιο σύγχρονες μεθόδους πού εφαρμόζονται από τίς περισσότερες θυγατρικές εταιρείες του γκρούπ. Η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος στό στάδιο τής ηλεκτρόλυσης

(13.700 KWH για κάθε τόνο αλουμινίου τό 1980) βρίσκονται ήδη σε πολύ ικανοποιητικά επίπεδα. Άκόμα και στην περίπτωση που ή πιθανολογούμενη νέα μονάδα θά είναι ανεξάρτητη από τό γαλλικό γκρουπ, θά είναι σκόπιμο νά βρεθούν τρόποι τεχνολογικής επικοινωνίας άντί νά γίνονται προσπάθειες ξεχωριστές και άσυντόνιστες.

Κι άν χρειαστεί νά κάνουμε εξαγωγή αλουμινίου;

Άν και ή εγκατάσταση της νέας μονάδας γίνεται μέ τόν καιρό αναγκαία έντούτοις θά συνοδευτεί από τήν ανάγκη διάθεσης μιās σημαντικής ίσως ποσότητας τόσο μετάλλου όσο και ένδιάμεσου προϊόντος (άλουμίνιας), κι αυτό έξαιτίας τού μεγέθους τών εγκαταστάσεων που κρίνεται ώς τό ελάχιστο οικονομικά επιτρεπόμενο (200.000 τόνοι τό χρόνο για τό αλουμίνιο και 600.000 τόνοι για τήν αλουμίνια). Η διάθεση της πλεονασματικής αλουμίνιας και τού παραγόμενου αλουμινίου έχει νά κάνει μέ τήν άνάθεση της επενδυτικής πρωτοβουλίας. Στο παρελθόν ή κυβέρνηση του Ιράκ φαινόταν νά ενδιαφέρεται νά συμμετάσχει στη χρηματοδότηση μιās μονάδας αλουμινίου στό Ιράκ που θά έπαιρνε αλουμίνια από μιιά μονάδα παραγωγής «δορυφόρο» που θά βρισκόταν στην Έλλάδα. Η προοπτική έμπορικής και βιομηχανικής συνεργασίας μέ τίς άραβικές χώρες της Μ. Ανατολής, φαινόταν ακόμα πιό έλκυστική αφού τό άνυπέροβλητο για τά ελληνικά δεδομένα εμπόδιο της έξασφάλισης φθηνής ηλεκτρικής ενέργειας για τίς άνάγκες της ηλεκτροδότησης θά είχε λυθεί.

Έκτοτε ή προοπτική αυτή δέν γνώρισε καμιιά εφαρμογή. Έκτός από τίς οικονομικές δυσκολίες τού Ιράκ, τό πρόβλημα διάθεσης της παραγωγής δέν ήταν ούτε είναι λυμένο. Φαίνεται ότι αποτελεί ένα από τά κύρια εμπόδια για τήν πραγματοποίηση αυτής της προοπτικής. Ήδη 5 χώρες-παραγωγοί αλουμινίου, στη γεωγραφική αυτή περιοχή (Ντουμπαί, Μπαχρέιν, Ιράν, Αίγυπτος και ή Τουρκία) παράγουν σήμερα τριπλάσια ποσότητα αλουμινίου από τό σύνολο τών άναγκών τους χωρίς νά παίρνουμε υπόψη τά φιλόδοξα επενδυτικά σχέδια της Σαουδικής Άραβίας.

Η άναζήτηση νέων αγορών σε συνδυασμό όχι μέ τήν έπιλογή τού επενδυτικού φορέα, αλλά μέ τήν έξεύρεσή του είναι ιδιαίτερα επίκαιρη σήμερα, λίγους μήνες πριν από τίς συζητήσεις για τό καθεστώς παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στη θυγατρική της Pechiney στην Έλλάδα, που θά πρέπει νά περιλάβουν τό μέλλον της βιομηχανίας αλουμινίου στό σύνολό της. Η υποβάθμιση τού προβλήματος στό επίπεδο τών πόσα μίλις πρέπει νά πληρώνεται τό ηλεκτρικό ρεύμα δέν προωθεί ουσιαστικά τή συζήτηση. Τό άν έχει θέση ή όχι ή γαλλική εταιρεία στην έπεξεργασία μιās στρατηγικής τού αλουμινίου στην χώρα μας δέν έχει νά κάνει μόνο μέ τήν τιμή τού ηλεκτρικού ρεύματος που καταναλώνει. Έχει νά κάνει μέ τό ρόλο που μπορεί νά παίξει στη στήριξη αυτής της στρατηγικής προσφέροντας - ή άνταλάσσοντας - τίς υπηρεσίες της στόν έμπορικό και τεχνολογικό τομέα.

Τά μεγαλεπήβολα σχέδια για τή βιομηχανία αλουμινίου στην χώρα μας έχουν κολλήσει και έξαιτίας της

διστακτικότητας της κυβέρνησης νά δεσμεύσει κρατικά κεφάλαια σε μιιά τέτοια επένδυση, αφού ή ιδιωτική πρωτοβουλία ξένη ή ελληνική δέν τό άποτολμά, διστακτικότητα δικαιολογημένη σε κάποιο βαθμό από τή στενότητα κρατικών κεφαλαίων και τά μεγάλα δημοσιονομικά έλλείμματα. Όμως άν κάποια επένδυση παρουσιάζει σχετική σιγουριά για τά άποτελέσματά της, αυτή είναι ή βιομηχανία αλουμινίου στό σύνολό της, έξαιτίας της δυναμικότητας και τών χαρακτηριστικών αυτού τού μετάλλου, που τό καθιερώνουν όλο και περισσότερο σε άναρίθμητες βιομηχανικές και οικιακές χρήσεις. Η ζήτησή του σε ένα μελλοντικό χρονικό διάστημα δέν μπορεί παρά νά αποτελεί παράγοντα ένθαρρυντικό για επενδυτικές άποφάσεις που επιβάλλονται από σήμερα.

Όμως αυτό που έχει άνάγκη άμεσα ή βιομηχανία αλουμινίου στην χώρα μας δέν είναι μιιά τέτοια άπόφαση εδώ και τώρα. Άντίθετα έπείγει ή έπεξεργασία μιās πολιτικής για τόν κλάδο που θά άφορά όλα τά στάδια παραγωγής και έπεξεργασίας αλουμινίου. Νά ξέρουμε σε τί θά μάς χρειαστεί τό αλουμίνιο, νά ξέρουμε από πριν άν και που θά τό έξαγάγουμε, νά προσδιορίσουμε τό ρόλο τού κλάδου στην άναπτυξιακή διαδικασία και τήν καθημερινή ζωή τών ανθρώπων. Νά ξεετάσουμε τί άλλου είδους άπαιτήσεις ικανοποιεί - άν ικανοποιεί - ή άνάπτυξη τού κλάδου εκτός από τίς άσθηρά βιομηχανικές. Άλλά γι' αυτό τό τελευταίο χρειάζεται νά επανέλθουμε.

VICTOR IERONIM STOICHITA

ΜΑΝΙΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΡΕΛΑ

ή περίπτωση Pontormo

ΝΕΦΕΛΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΕΧΝΗΣ

Μερικές άπλές ιδέες γιά τόν άντισημιτισμό

του Maxime Rodinson

1. Ο όρος «άντισημιτισμός» είναι νεότερος Ευρωπαϊκός όρος¹. Σημαίνει τό μίσος γιά τούς Έβραίους και τή συστηματική έχθρότητα άπέναντί τους. Παραπέμπει σέ παραμορφώσεις ιδεολογικού τύπου. Περικλείει τήν τρέχουσα άντίληψη του 19ου αιώνα, σύμφωνα μέ τήν όποία ή άνθρωπότητα διαιρείται σέ «φυλές» πλήρως όριοθετημένες στίς όποιες άνήκει κανείς άπό τή γέννησή του, φυλές πού σέ μεγάλο βαθμό ταυτίζονται μέ τίς γλωσσολογικές οικογένειες. Ύπήρχε ή άποψη ότι τό μίσος γιά τούς Έβραίους τό προκαλούν δήθεν κληρονομημένα φυλετικά χαρακτηριστικά τους, τά όποια θεωρούταν είτε άφραυτά άπεχθή, είτε άπό φύση τους ίκανά νά διεγείρουν τό μίσος των άλλων. Τά χαρακτηριστικά αυτά προσδιόριζαν, ύποτίθεται, ως επί τό πλείστον όλόκληρη τή λεγόμενη σημιτική φυλή, δηλαδή -πρακτικά- όλους τούς λαούς πού μιλούν ή μίλησαν κάποτε σημιτικές γλώσσες, επομένως και τούς Άραβες². Ο ίδιος ό χριστιανισμός, προερχόμενος άπό τήν εβραϊκή θρησκεία, δημιούργημα Έβραίων, έφερε τό στίγμα τής σημιτικής του καταγωγής.

2. Τούς ευρωπαίους άντισημίτες ύποκίνησε κυρίως τό μίσος γιά τούς Έβραίους και κάποτε τό μίσος γιά τούς εκκλησιαστικούς χριστιανικούς θεσμούς. Οί άλλοι ύποτιθέμενοι «Σημίτες» λίγο τούς ένδιέφεραν. Βλέπει λοιπόν κανείς τή ματαιότητα ενός έπιχειρήματος πού διατυπώνεται συχνά στον άραβικό κόσμο: «Δέν μπορεί νά είμαστε άντισημίτες έφόσον είμαστε Σημίτες». Ιστορικά, οί λέξεις «άντισημίτης», «άντισημιτισμός» εκφράζουν τήν ιδέα ενός μίσους γιά τούς Έβραίους. Φυσικά τό μίσος αυτό μπορεί νά άπαντάται σέ όλους τούς λαούς, των Άράβων συμπεριλαμβανομένων.

3. Στην πραγματικότητα, δέν πρόκειται γιά όποιοδήποτε μίσος ή γιά όποιαδήποτε έχθρότητα. Ο νεότερος ευρωπαϊκός άντισημιτισμός συνδέεται μέ τήν έν-

νοια τής φυλής. Σύμφωνα μ' αυτόν, οί Έβραίοι, άνέκαθεν και γιά πάντα, είναι προικισμένοι μέ μιά όλέθρια ούσία πού μεταδίδεται μέ τά γονίδια όπως τό χρώμα των μαλλιών ή ή ομάδα αίματος. Δεδομένης τής σημερινής άφερεγγυότητας αυτής τής έννοιας, οί σημερινοί εβραίοφοβοι, συνεχιστές του άντισημιτικού δόγματος, έγκατέλειψαν (ένγένει) τή σύνδεση αυτών των ύποτιθέμενων όλέθριων χαρακτηριστικών μέ γονίδια πού μεταδίδονται δήθεν κληρονομικά άπό τήν εποχή των άρχαίων Έβραίων ή άκόμα των ύποτιθέμενων πρώτων Σημιτών. Θεωρητικά, μπορεί νά παραδεχτούν ότι τά χαρακτηριστικά αυτά δέν είναι αιώνια. Όρισμένοι εκτιμούν μάλιστα ότι ή ύπαρξη Έβραίων στο νέο ισραηλινό έθνος εξαλείψε πολλά τουλάχιστον άπό τά όλέθρια χαρακτηριστικά τους. Αυτόι είναι λοιπόν εβραίοφοβοι και ισραηλόφιλοι. Όλοι διακηρύσσουν ώστόσο ότι τά χαρακτηριστικά αυτά συνδέονται μέ τούς Έβραίους λόγω των συνθη-

2. Δέν θά έπρεπε νά χρησιμοποιείται ούτε ό όρος «Σημίτες» ούτε ό όρος «Ίνδοευρωπαίοι» (ή Άρειοι). Οί λέξεις αυτές δέν έχουν καμιά έπιστημονική έγκυρότητα. Μπορεί κανείς νά αναφέρεται μόνο σέ λαούς πού μιλούν σημιτικές γλώσσες, σέ λαούς πού μιλούν ίνδοευρωπαϊκές γλώσσες κ.τλ. Ύπάρχουν πράγματι αυτές οί γλωσσικές ομάδες, όπως ύπάρχει και μιά οικογένεια συγγενικών σημιτικών γλωσσών. Άλλά οί λαοί πού μιλούν συγγενικές γλώσσες μπορεί νά είναι πολύ διαφορετικοί και άλλωστε καθένας είναι εξααιρετικά έτερογενής. Η επέκταση των γλωσσών γίνεται συνήθως μέ άφομοίωση, μέ κατάκτηση, μέ μετανάστευση κ.τλ. Οί Μαύροι τής Άιτής μιλούν κάποιες μορφές γαλλικών. Είναι προφανές, ώστόσο, ότι έχουν έλάχιστα κοινά γονίδια μέ τούς Γάλλους τής Γαλλίας. Άλλωστε αυτοί μιλούν μιά γλώσσα πού προέρχεται άπό τά λατινικά, δηλαδή τή γλώσσα τής έλάχιστης μειοψηφίας κατοίκων τής Ίταλίας πού κατέκτησαν τή Γαλατία τόν 1ο αιώνα π.χ. Η γαλατική γλώσσα πέθανε στή Γαλλία έδώ και περισσότερο άπό δεκαέξι αιώνες, ενώ πολλοί περισσότεροι Γάλλοι κατάγονται άπό τούς Γαλάτες παρά άπό τούς Ρωμαίους πού μιλούσαν λατινικά. Τά παραδείγματα είναι σχεδόν τόσο πολυάριθμα όσο και οί λαοί. «Γιά μένα», έγραφε άπό τό 1888 ό φιλόλογος F. Max Muller, πού ήταν ό δημιουργός τής λέξης «Άρειος» «ένας έθνολόγος πού μιλά γιά άρεια φυλή, γιά άρεια μάτια ή μαλλιά διαπράττει ένα έξίσου μεγάλο άμάρτημα μέ τό γλωσσολόγο πού μιλά γιά δολιχοκέφαλη ή βραχυκέφαλη γραμματική» (*Biographies of Words and the Home of the Aryas* σ. 120, στο A.C. Haddon, *History of Anthropology*, Λονδίνο, Watts, s.d. σ. 97).

1. Η λέξη «άντισημιτισμός» φαίνεται ότι δημιουργήθηκε άπό τό Γερμανό δημοσιογράφο Wilhelm Marr τό 1873. Έπικράτησε γρήγορα και προσαρμόστηκε σέ όλες τίς ευρωπαϊκές γλώσσες. Βλέπε πιά κάτω τό excursus I γιά τίς μεταφράσεις του όρου στη μουσαλμανική Άνατολή, καθώς και τό βιβλίο μου *Peuple juif ou problème juif?* [Έβραϊκός λαός ή Έβραϊκό πρόβλημα;], Παρίσι, Μασπερό, 1981, σ. 268 κέ.

κων στίς οποίες έζησαν επί πολλούς αιώνες (μπορεί οί αντίληψεις νά διαφέρουν ώς πρός τήν ήμερομηνία τής αρχής), ότι συνεχίζουν και θά συνεχίσουν νά συνδέονται μέ τούς Έβραίους γιά πολύ καιρό (τουλάχιστον στή διασπορά).

Αυτή ή νεότερη μορφή έθραιοφοβίας διαχωρίζεται έπομένως ένγίνει από τή θρησκευτική έθραιοφοβία ή όποία θεωρεί ότι ή μοναδική αίτια τών ύποτιθέμενων όλέθρων χαρακτηριστικών τών Έβραίων βρίσκεται στή θρησκεία τους. Σύμφωνα μέ τήν αντίληψη αυτή, ένας Έβραίος πού θά άλλαζε θρησκεία θά απέβαλλε έντελώς τά έλαττώματα αυτά, θά ξαναγεννιόταν.

Όπως σέ πολλές ιδεολογίες έχθρότητας, τό σύνολο τών ατόμων ή τών ομάδων μέ τό όποιο συγκρούεται κανείς θεωρείται ότι είναι προικισμένο μέ μεγάλη ένότητα, μέ ένα μοναδικό κέντρο από τό όποιο έξαρτώνται τά άτομα και οί ομάδες. Φαντάζεται κανείς ότι τό κέντρο αυτό έπεξεργάζεται ένα πρόγραμμα, μία στρατηγική, τακτικές πού τά άτομα και οί ομάδες ακολουθούν πιστά μέ σκοπό νά έξυπηρετήσουν τούς είδεχθείς σκοπούς τους, και συνήθως τήν πλήρη κυριαρχία πάνω στήν υπόλοιπη ανθρωπότητα: ένα απόκρυφο κέντρο συνωμοσίας.

4. Αυτή ή ούσιοκρατική ιδεολογία τής έχθρότητας έφτασε σέ άκραιο βαθμό όσον άφορά τούς Έβραίους. Άλλά αναπτύσσεται, λιγότερο ή περισσότερο, σέ πολλές περιπτώσεις. Η έχθρότητα μεταξύ ανθρώπινων ομάδων (κυρίως έθνοφυλετικές - έθνικές ομάδες και θρησκύματα) είναι φυσικά ένα συνεχές φαινόμενο τής ανθρώπινης ιστορίας, παρόλο πού οί σχέσεις μεταξύ δύο ομάδων περιλαμβάνουν συνήθως φάσεις έχθρότητας, ουδετερότητας και φιλίας. Άλλά κάθε έχθρότητα πού γίνεται κάπως πιο μόνιμη τείνει νά καταλήξει σέ μία ούσιοκρατική ιδεολογία. Η τελευταία προσδίδει στόν αντίπαλο μία ούσία έσαιε κακή τής όποίας ή παρούσα έχθρότητα δέν είναι παρά μία εκδήλωση. Φυσικά, ή ομάδα πού εκφέρει τήν κρίση βλέπει τόν εαυτό της μέσα από τό πρίσμα μιας έξίσου ούσιοκρατικής ιδεολογίας, αλλά πού τήν χαρακτηρίζει ως φορέα μιας ούσίας αιωνίως άγαθής, άξιέπαινης, μεγαλόψυχης, κοντολογίς προικισμένη μέ όλα τά δυνατά προτερήματα. Δίπλα στήν άρνητική ούσιοκρατία, πού χαρακτηρίζει τίς άλλες ομάδες και κυρίως τούς αντιπάλους γιά μία όρισμένη περίοδο, ύπάρχει μία θετική ούσιοκρατία πού συγχέεται λίγο πολύ μέ τόν έθνοκεντρισμό.

Ό έθνοκεντρισμός συνίσταται στό νά βλέπει κανείς όλες τίς άλλες έθνοφυλετικές - έθνικές ομάδες μέσα από τό πρίσμα τής άνωτερότητας τής δικής του ομάδας. Είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο πού ύπάρχει από τήν καταγωγή τής ανθρώπινης κοινωνίας. Νά πιστεύει κανείς ότι ή δική του ομάδα (ή τό σύνολο τών ομάδων στίς οποίες συγκαταλέγεται και ομάδα του) άποφεύγει τόν έθνοκεντρισμό ή τήν ούσιοκρατική όπτική του έαυτού του και τών άλλων, είναι σά νά προσδίδει στόν εαυτό του ένα παράδοξο προνόμιο πού συνδέεται μέ τήν ούσία του, είναι έπομένως μία εκδήλωση ούσιοκρατικού έθνοκεντρισμού.

Οί οικουμενικές θρησκείες θεωρούν συνήθως ότι κατέχουν κατ' άποκλειστικότητα τήν άλήθεια γιά τό

Ύπερέραν, τόν Κόσμο και τόν Άνθρωπο. Άγονται έπομένως φυσικά πρός μία όπτική πού προσεγγίζει τήν έθνοκεντρική όπτική. Έντούτοις οί προηγμένες θεολογίες μετριάζουν κάποτε τίς ύπερβολές αυτής τής αντίληψης.

Οί έθνοκεντρικές ιδεολογίες, δεδομένου ότι οί ομάδες πού τίς αναπτύσσουν θεωρούν ότι είναι προικισμένες μέ μία ούσία άνωτερης ποιότητας πού θά έπρεπε κανονικά νά προκαλεί μόνο τό θαυμασμό και τή φιλία, εκλαμβάνουν όλες τίς έχθρότητες, τών όποιων είναι άντικείμενο, ως συνέπεια μιας άδικαιολόγητης κακίας από τή μεριά τών άλλων, μιας παγκόσμιας ζήλειας. Όπως στήν περίπτωση του παρανοϊκού στήν άτομική ψυχολογία, υίοθετούν μία στάση πού έχω προτείνει νά όνομάσουμε *πανεχθρική**. Όλόκληρη ή οικουμενή συνοματεί μέ έχθρότητα ένάντια στήν ένλόγω ομάδα.

Η αντίληψη αυτή είναι πολύ συχνή, λίγο ή πολύ τραβηγμένη, λίγο ή πολύ σταθερή, λίγο ή πολύ αυθόρμητη ή λίγο ή πολύ θεωρητικοποιημένη.

5. Όνομάζουμε Έβραίους τά μέλη ομάδων, σχηματισμών, πού από τρεις χιλιάδες χρόνια και περισσότερο, διέφεραν ένμέρει ως πρός τή φύση τους, αλλά μεταξύ τών όποιων ύπήρξε μία όρισμένη συνέχεια (βλέπε παράρτημα II, πιο κάτω).

Σήμερα, στή Δύση, όνομάζουμε συνήθως Έβραίους ακόμα και τούς άπογόνους τών μελών τών ομάδων αυτών όταν δέν είναι μέλη οί ίδιοι, ή και εκείνους πού άποχωρίστηκαν. Στή μουσουλμανική Άνατολή, αντίθετα, Έβραίοι είναι τά μέλη μιας «κοινότητας», πού όρίζεται πλήρως από τή διακηρυγμένη πίστη της σέ μία δεδομένη θρησκεία, τόν ιουδαϊσμό. Λίγο ένδιαφέρει αν ή άτομική στάση τών μελών είναι πλήρης προσχώρηση στή θρησκεία αυτή, μερική συγκατάθεση, πλήρης άδιαφορία ή ακόμα απέχθεια: φτάνει νά μήν έχουν άσπαστει κάποια άλλη θρησκεία. Τούτη είναι ή γενική έννοια τής θρησκευτικής κοινότητας στίς χώρες αυτές, πού όφείλεται σέ ιστορικούς και κοινωνιολογικούς λόγους. Κάθε πολίτης όφείλει νά άνήκει σέ κάποια κοινότητα, σέ ένα είδος ύπο-έθνους.

Οί ομάδες πού μπορεί νά χαρακτηρίσει κανείς έβραϊκές έγιναν συχνά άντικείμενο έχθρότητας, όπως πολλές άλλες. Από δύο χιλιάδες χρόνια, οί ομάδες αυτές, ένταγμένες σέ κοινωνίες όπου επικρατούσαν ήγεμονικές ιδεολογίες, ως μειονότητες, ύπήρξαν άντικείμενο περιφρόνησης, διαβολής, συχνά μίσους και υπέστησαν κατ' επανάληψη διώξεις λιγότερο ή περισσότερο σκληρές. Γιά πολυσύνθετους λόγους, αυτό συνέβη κατά κύριο λόγο στή χριστιανική Ευρώπη, όπου ή κοινότητα τών Έβραίων ήταν ή μοναδική θρησκευτική μειονότητα (και μάλιστα άσημαντη).

Οί διωγμοί ήταν συχνά φοβεροί. Έγιναν ακόμη φοβερότεροι όταν ή έβραϊκή θρησκευτική κοινότητα, άρχισε νά διαλύεται μετά τήν εκκοσμίκευση τών κρατών. Στόχευαν τότε, έξαιτίας τής ρατσιστικής ιδεολο-

* έλληνικά στό κείμενο.

γίας, όλους εκείνους που, όντας απόγονοι των μελών της κοινότητας, θεωρούνται φορείς των βλαβερών γονιδίων τά όποια τους είχαν, υποτίθεται, χαρακτηρίσει.

Οί ευρωπαίοι Έβραίοι επισώρευσαν ένα σύνολο από έχθρότητες διαφορετικής φύσης, που αντιστοιχούν σε διαφορετικού τύπου ομάδες:

α) τή θρησκευτική έχθρότητα των χριστιανών ως πιστοί μιάς θρησκείας που, σύμφωνα με τή χριστιανική ιδεολογία, όφειλαν νά αναγνωρίσουν ότι έχει εκπέσει, έχει ξεπεραστεί, βάσει των δικών τους Ιερών κειμένων, έξι του Ιερών, για τό χριστιανισμό. Σύμφωνα με τήν ίδια ιδεολογία, ήταν κατεξοχήν υπεύθυνοι για τή σταύρωση του Χριστού, ενός δικού τους, στον όποιο έπρεπε αντίθετα νά αναγνωρίσουν τόν Μεσσία, που προαγγέλλουν οι προφήτες τους, και τό Γυιό του Θεού, ενσαρκωμένος Θεός ό ίδιος.

β) τήν αντιθρησκευτική έχθρότητα πολλών αντικληρικών και αντιχριστιανών, χριστιανικής προέλευσης, που πίστευαν ότι στην εβραϊκή θρησκεία - που υποτίθεται ότι εξέφραζε λίγο πολύ τήν ούσια τους - αναγνώριζαν τή ρίζα των όλέθρων (κατά τήν αντίληψη τους) στοιχείων του χριστιανισμού ή, τουλάχιστον, τής χριστιανικής εκκλησίας ως όργανωσης³.

γ) τήν κοινωνική έχθρότητα εκείνων που βλάπτονταν ή προσέκρουαν στις δραστηριότητες στις όποιες οι χριστιανικές ρυθμίσεις είχαν περιορίσει τους Έβραίους για μεγάλο χρονικό διάστημα: είσπραξη φόρων ή μισθωμάτων, εμπόριο χρήματος κ.τλ., δραστηριότητες που διατήρησαν πολλοί Έβραίοι - ή μάλλον εκείνοι που τραβοούσαν περισσότερο τήν προσοχή - λόγω παραδόσεων και οίκογενειακών συνηθειών, μετά τήν κατάργηση των έnlόγω ρυθμίσεων-έπίσης, τήν έχθρότητα εκείνων που αντιμετώπιζαν με δυσαρέσκεια τήν προτίμηση των Έβραίων για τρόπους ζωής, επαγγέλματα, για τά όποια οι παραδόσεις αυτές (άπόρροια, σε τελευταία ανάλυση, των ίδιων ρυθμίσεων) τους είχαν προδιαθέσει: άστική ζωή, διανοούμενοι και έλεύθερα επαγγέλματα κ.τλ.

δ) τή σχεδόν έθνοφυλετική έχθρότητα για ομάδες που είχαν έναν καθυμενικό τρόπο ζωής ένμμερι διαφορετικό από τόν τρόπο ζωής τής μεγάλης πλειοψηφίας των λαών μεταξύ των όποιών ζούσαν, που έμοιαζαν έπομένως, από πολλές άπόψεις, ξένοι. Άντίληψη που ένισχυόταν από τό γεγονός ότι οι διώξεις είχαν οδηγήσει ως τή δυτική Ευρώπη πολυάριθμους

Έβραίους που προέρχονταν από μακρινές χώρες - καταρχήν στην Άνατολική Ευρώπη - και που ήταν πράγματι ξένοι μέ όλη τή σημασία τής λέξης, τουλάχιστον στις πρώτες γενιές μετά τή μετοίκηση τους.

6. Οί ίδιοι οι Έβραίοι ανέπτυξαν φυσικά μιά έθνοκεντρική και πανεθρική ιδεολογία που εμφάνιζε τήν ομάδα τους ως άνώτερη των άλλων, όπως συμβαίνει γενικά. Η ιδεολογία αυτή ήταν για μεγάλο διάστημα αποκλειστικά θρησκευτική. Τοποθετούσε έπομένως τό μυστικό αυτής τής άνωτερότητας σε μιά θρησκευτική έννοια, τήν έννοια τής «έκλογής», τής θείας έπιλογής του λαού αυτού μεταξύ όλων των άλλων, για νά γίνει ό θεματοφύλακας τής υπέρτατης αλήθειας. Έτσι, ή γενική έχθρότητα που τους περιέβαλλε θεωρείτο ή συνέπεια τής άνωτερότητας. Οί άλλοι άνθρωποι, τά «έθνη» (goyim)⁴ όπως τά (έλεγαν παραδοσιακά, φθονούσαν τό λαό του Ίσραήλ και τά προνόμια του: ό θεός ήθελε νά εξαγνίσει τό λαό του μέ δοκιμασίες κ.λπ.

Κατά παράδοχο τρόπο, σε όρισμένες πλευρές τους οι αντίληψεις αυτές έβρισκαν ένμμερι σύμφωνο, τόν ίδιο τό χριστιανικό κόσμο, από τόν όποιο πήγαζε ό διωγμός ή ή υποτίμηση. Σύμφωνα με τή χριστιανική θρησκευτική ιδεολογία, οι Έβραίοι ήταν, πράγματι, για περισσότερο από χίλια χρόνια ό εκλεκτός λαός του θεού, ό μόνος επί γής θεματοφύλακας τής Άποκάλυψης⁵. Ο έρχομός του Χριστού επί γής έκαναν τήν Άποκάλυψη ξεπερασμένη, αν και ίσχυε άκόμη από πολλές άπόψεις: περιείχε ίδιως τίς άποδείξεις τής χριστιανικής Άποκάλυψης στις προφητείες που υποτίθεται ότι τήν αναγγέλλουν. Ο έβραϊκός λαός υπήρξε ό πυρήνας και ό πρώτος μοχλός εκχριστιανισμού του κόσμου. Οί βασιλείς του ήταν οι «έξ αίματος» πρόγονοι του Χριστού· ή μητέρα του Χριστού και όλοι οι πρώτοι μαθητές του ήταν Έβραίοι, οι μαθητές του κινήθηκαν συνεχώς μέσα στον έβραϊκό κόσμο, προσπάθησαν νά προσπλήτσουν πρώτα τους Έβραίους μέ έπιχειρήματα από τήν εβραϊκή δογματική. Άν ό θεός δέν έπέτρεψε νά άνασταύν όλοι αυτή τήν «αίρεση» που εμφανίστηκε άνάμεσα τους, τό χριστιανισμό, πρέπει νά υπήρχαν γι' αυτό βαθιές αιτίες, τίς όποιες μπορούσε κανείς νά προσπαθήσει νά καταλάβει.

Για παράδειγμα, οι Έβραίοι παρέμειναν Έβραίοι διότι, πιστοί σε Γραφές που, σύμφωνα με τή χριστιανική

3. Όσοι κατάγονται από μουσουλμανικές χώρες - και ιδίως οι Άραβες- δέν παίρνουν συχνά υπόψη τους πόσο παλιές και βαθιές είναι οι αντιθρησκευτικές τάσεις -δηλαδή πρακτικά οι αντιχριστιανικές τάσεις- στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στη Γαλλία. Πιστεύουν συχνά πως ή άνεξιθρησκεία γεννήθηκε στην ευρωπαϊκή κοινωνία μέ τόν Μάρξ και τό μαρξισμό. Πρόκειται για μιά παρανόηση που προσθέτει πολύ σύγχυση σε πολλές αναλύσεις. Στο θέμα αυτό, τό μόνο που έκανε ό Μάρξ ήταν νά επαναλάβει τίς ιδέες των Γάλλων και Άγγλων μονοθεϊστών και άθεων του 18ου αιώνα, στις όποιες οι Γερμανοί φιλόσοφοι είχαν ήδη δώσει ένα πιο επιτηδευμένο ύφος. Άπλως τίς επέκτεινε και τίς έκανε πιο συνεκτικές άκολουθώντας τόν Λούντβιχ Φόνεερμαχ. Η προσωπική του συμβολή ήταν περισσότερο προς μιά φιλοσοφική και κοινωνιολογική έρμηνεία τής θρησκείας παρά προς τήν επίθεση έναντίον τής θρησκείας, κοινό φαινόμενο σε όλόκληρη τήν ευρωπαϊκή άριστερά, και ιδίως τή σοσιαλιστική.

4. Η λέξη *goy*, «λαός», «έθνος», χρησιμοποιείται στα άραχαιά έβραϊκά για νά υποδείξει όποιοδήποτε λαό, συμπεριλαμβανομένου του λαού του Ίσραήλ. Ο πληθυντικός όμως, *hag-goyim*, «τά έθνη» κατέληξε νά προσδιορίζει όλους τους άλλους λαούς. Στα μεταβιβλικά έβραϊκά, έφτασε νά καλείται «goy» κάθε μεμονωμένο μέρος των άλλων λαών, κάθε, κάθε μη- Έβραϊός. Η έβραϊκή λέξη είναι συγγενής μέ διάφορους σημιτικούς όρους που σημαίνουν τό έσωτερικό ενός πράγματος, στην άραβική διάλεκτο τής Γόνιμης Ήμισελήνου *jumwā* (στην Αίγυπτο *gowwā*), απ' όπου και ή ιδέα τής «κοινότητας».

5. Χωρίς νά τους άποδίδεται ή ίδια ακριβώς αποκλειστικότητα τής Άποκάλυψης πριν τόν Μωάμεθ, οι άρχαίοι Έβραίοι, που όνομάζονταν κατά προτίμηση στο Κοράνι, οι Banū Isrā'īl, «τά παιδιά του Ίσραήλ», έχουν ώστόσο από τήν άποψη αυτή μεγάλη προνόμια, σύμφωνα με τή μουσουλμανική παράδοση.

νική ιδεολογία, καταδίκασαν ολοφάνερα την άρνησή τους του Χριστού, πιστοποιούσαν έτσι σ' αυτές την αλήθεια καλύτερα. Τά κείμενα των Γραφών -ή Παλαιά Διαθήκη-, πού αρχικά θεωρείτο ότι προφήτευαν την τελική νίκη των Έβραίων πάνω στους έχθρους τους και την επιστροφή στη γη των προγόνων τους απ' όπου είχαν εξοριστεί (κυρίως τόν 6ο αιώνα π.Χ.), έπανεμφανήθηκαν. Συμπεραίνεται ότι τό τέλος του κόσμου, ή Δευτέρα Παρουσία, θά αρχίσει μέ την «επιστροφή» των Έβραίων στην Παλαιστίνη, σάν θ' άλλαζαν θρησκεία.

Δίπλα στά έμπαθή στερεότυπα, και ένμέρει ταυτιζόμενα μέ αυτά, υπήρχαν άρα στερεότυπα πού προσέδιδαν στους Έβραίους μεγάλα προνόμια. Άναπτύχθηκαν κυρίως στους κόλπους Διαμαρτυρομένων από τόν 16ο αιώνα, βάσει της προτεραιότητας πού έδιναν στη Βίβλο. Όσον άφορά τή Βίβλο, πολλές κοινότητες Διαμαρτυρομένων αναφέρονταν περισσότερο στην Παλαιά παρά στην Καινή Διάθήκη διότι τά διδλία της πρώτης ανακαλούσαν συχνά τίς συγκεκριμένες συνθήκες πού αντιμετώπιζαν.

Ό έβραϊκός πανεχθρικός έθνοκεντρισμός, ευνουόμενος και από τήν τώ των χριστιανικών στερεότυπων «άπονομής προνομίων» άρχισε νά εκλαϊκεύεται από τήν εποχή της Χειραφέτησης (18ο και 19ο αιώνα). Άν στη δυτική Ευρώπη οι θεσμοποιημένες ομάδες πού άναγορεύονταν έβραϊκές άφανίζονταν συστηματικά κατά τή διάρκεια μιās δλόκληρης περιόδου, έντούτοις συνέχιζαν νά άνθίζουν ιδέες λίγο πολύ μυθικές όσον άφορά τούς Έβραίους. Τέτοιες ιδέες διατηρούσαν σέ πολλούς από τούς άπογόνους των μελών των έβραϊκών κοινοτήτων τή συνείδηση ότι άνήκουν κατά κάποιον τρόπο στην έβραϊκή ρίζα και νά αισθάνονται υπερέφανοι γι' αυτό. Όταν έπανεμφανίστηκαν, στη δεκαετία του 1880, οι προφορικές επιθέσεις, τά θάσανα και οι διωγμοί, όταν μετά από μακρά περίοδο σχετικής γαλήνης ξαναφάνηκαν μέ πολύ πιο σοβαρό τρόπο στη δεκαετία του 1930, μέ φοβερό άποκορύφωμα στά χρόνια 1939-1945, ήταν άναπόφευκτο νά πείσουν πάμπολλους «Έβραίους» (μέ όλες τίς σημασίες της λέξης) ότι ό κόσμος δλόκληρος, άνέκαθεν και για πάντα, συνωμοτούσε εναντίον τους, ότι ή μοναδική εύλογη αντίδραση ήταν ή άλληλεγγύη, ή αυτοάμυνα, ή αναδίπλωση σέ έναν συνεκτικό σχηματισμό, προικισμένο μέ τά μέσα νά άμυνθεί και ίσως νά έπιτεθεί. Τό σιωνιστικό κάλεσμα σέ μιιά έβραϊκή άνασύνταξη, στό σχηματισμό ενός πραγματικού έθνους (έφόσον οι άλλοι θεωρούσαν έτσι κι άλλιώς τούς Έβραίους έθνος), μέ δική του έθνική ιδεολογία και μέ Κράτος τίς συνθήκες αυτές, ήταν άναπόφευκτο νά συναντήσει όλο και περισσότερη εύνοια. Ό Ευρωπαϊκός έθνοκεντρισμός, στόν όποιο συμμετείχαν οι περισσότεροι σιωνιστές Έβραίοι, έκανε ώστε ό έντοπισμός αυτού του κράτους στην άραβική Παλαιστίνη νά μίν άνησυχεί καθόλου, όπως έχω εξηγήσει άλλου, όσους συντάσσονταν μέ τίς επιλογές αυτές.

Ό πανεχθρικός και ό έθνοκεντρισμός έπιτείνουν ό ένας τόν άλλο. Ό έθνοκεντρισμός είναι ένγένει τιμητικός, προσδίδοντας στό λαό στόν όποιο άνήκει κανείς μιιά άξία άνώτερη από τήν άξία των άλλων. Στο πλαίσιο μιās θρησκευτικής ιδεολογίας είναι εύκολο νά άνακηρύξει κανείς ένα λαό «έκλεκτό», έφόσον άρκει νά επικαλεστεί τήν τελείως ελεύθερη βούληση ενός Θεού ή του Θεού. Είναι πιο δύσκολο νά

δικαιολογήσει κανείς μιιά τέτοια δήθεν άνωτερότητα μέ άντιθρησκευτικά έπιχειρήματα. Άλλά ή δεξιοτεχνία της ιδεολογικού τύπου σκέψης δέν όπισθοχωρεί μπροστά σέ κανένα άθλο. Δέν μπορώ νά άναπτύξω εδώ μιιά άνάλυση των διαφόρων φανταστικών κατασκευών τίς όποιες προσέφυγαν. Τά πνεύματα μέ φιλοσοφική διαμόρφωση διακρίθηκαν -δέν μιλω για πραγματικούς φιλοσόφους- χάρις τίς άφηρημένες αυθαιρεσίες πού έπιτρέπει ή έν κενώ λειτουργία της θεωρητικολογίας. Άνακαλύφθηκε ή άνωτερότητα των Έβραίων σέ ποικίλους τομείς, μέ διαφόρους τρόπους και από άντιφατικές πλευρές. Έν πάση περιπτώσει, ή άνωτερότητα αυτή θεωρήθηκε ότι υποκίνησε τίς διώξεις.

Πρέπει νά τονιστεί ότι οι μύθοι αυτοί ένισχύθηκαν από δάνεια προερχόμενα από τό χριστιανικό ιδεολογικό όπλοστάσιο. Άναφερθήκαμε συνοπτικά πιο πάνω τίς χριστιανικές άντιλήψεις όσον άφορά τόν ιουδαϊσμό και τούς Έβραίους. Περιέχουν ίσως δικαιολογητικά για μιιά έχθρική στάση άπέναντι στους Έβραίους και αυτόν τόν προσανατολισμό πήραν ένγένει για μιιά μακρά ιστορική περίοδο. Προσφέρονται όμως εξίσου για εξαγωγή εύνοϊκών συμπερασμάτων άναφορικά μέ τούς Έβραίους και τόν ιουδαϊσμό. Ένα ισχυρό ρεύμα πρός αυτή τήν κατεύθυνση εκδηλώθηκε πρίν λίγο καιρό. Ένα μέρος των χριστιανικών έπιχειρημάτων ήταν πρόσφορο νά υιοθετηθεί από τούς Έβραίους, πράγμα πού έγινε.

7. Η σύγκλιση όλων αυτών των παραγόντων εξηγεί τήν άνάπτυξη μιās μυθολοποιημένης άντίληψης των πραγματικών έβραιοφοβιών πού περικλείονται στη λέξη άντισημιτισμός (πού άποδίδεται στους άντισημίτες).

Σύμφωνα μέ τήν άντίληψη αυτή, για τόν ένα ή τόν άλλο λόγο (έδώ οι παραλλαγές εμφανίζονται άνάλογα μέ τούς πολιτικούς και φιλοσοφικούς προσανατολισμούς), οι Έβραίοι ήταν άνέκαθεν και θά είναι για πάντα τό άντικείμενο ενός μίσους πού τούς τιμά και θύώνει άκόμη περισσότερο τήν άξία τους. Άπωθείται ένεργητικά κάθε ύπαιγιμός σύμφωνα μέ τόν όποιο οι αίτίες για τήν έχθρότητα αυτή ή μάλλον για τίς έχθρότητες αυτές βρίσκονται σέ συγκεκριμένες καταστάσεις πού προκαθόρισαν τίς σχέσεις μεταξύ Έβραίων και μη Έβραίων. Άπωθούνται (και καταγγέλλονται συχνά ως άπόρροια μιās «άντισημιτικής» προσέγγισης) οι ένδειξεις σύμφωνα μέ τίς όποιες υπάρχουν κοινωνίες πού δέν γνώρισαν και δέν γνωρίζουν τό μίσος αυτό, και ιστορικές περίοδοι πού τό άγνοούσαν⁶. Η τάση είναι νά περικλείονται στην έν λόγω έννοια όλες οι εκδηλώσεις ιδιάζουσας έχθρότητας, άνεξάρτητα από τή σοβαρότητά τους, πρός

6. Βλέπε, για παράδειγμα τί λέει για τήν αντίδραση αυτή ό μεγάλος ιστορικός των Έβραίων, Salo W. Baron, στό κείμενο πού αναφέρω στό βιβλίο μου *Peuple juif ou problème juif?*, δ.π., σ. 301 κέ. Οι λαοί της Κίνας ή της Ίνδίας, όπου υπήρχαν έβραϊκές κοινότητες, δέν είχαν ποτέ άπέναντί τους μιιά συμπεριφορά ειδικά έχθρική. Ξέρουμε ότι ή νεότερη Ίταλία άγνοούσε όποιαδήποτε άντισημιτική στάση. Μόνο ή πίεση του Χίτλερ στό σύμμαχό του Μουσσολίνι έσπρωξε τελικά τόν δεύτερο, παρ' όλες τίς άναστολές τίς δικές του και του πληθυσμού, νά εκδώσει νόμους πρός τήν κατεύθυνση αυτή και νά πρασπαθήσει νά διαδώσει τήν άντισημιτική ιδεολογία.

οποιαδήποτε εβραϊκή ομάδα ή ακόμη και ένα μεμονωμένο Έβραιο. Διογκώνονται κάποτε οι εθμενείς παρατηρήσεις, οι άστειομοί και γίνονται τεκμηρία εχθρότητας. Απορρίπτεται κάθε υπαινιγμός σύμφωνα με τον οποίο αυτές οι εκδηλώσεις εχθρότητας μπορεί να είναι ενός τύπου που σημαίνει να στοχεύει και άλλους λαούς ή και άλλες ανθρώπινες ομάδες. Ακόμη περισσότερο, προκαλεί αγανάκτηση ή ιδέα σύμφωνα με την οποία παρόμοια φαινόμενα μπορεί να παρατηρηθούν στους ίδιους τους Έβραίους προς άλλους λαούς ή άλλες ομάδες.

Καταλαβαίνει έτσι κανείς ότι η πλειοψηφία των Έβραίων, αλλά και των χριστιανών και άλλων που τρόμαξαν από τα εγκλήματα της ναζιστικής εβραιοφοβίας και αισθάνθηκαν λίγο πολύ ένοχοι γιατί δεν αντέδρασαν αρκετά έναντι της, αγνοώντας τις πραγματικές συνθήκες της σιωνιστικής εγκατάστασης στην Παλαιστίνη, είδαν απλώς στις αραβικές αντιδράσεις έναντι της εγκατάστασης αυτής νέες και ιδιόζυγες εκδηλώσεις του αιώνιου αντισημιτισμού. Κάθε προσπάθεια έρμηνείας αυτών των αραβικών αντιδράσεων με βάση το έπιχειρημα ότι οφείλονται στο γεγονός πως οι Άραβες αδικήθηκαν από κάποιους Έβραίους (που ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούσαν το σύνολο των Έβραίων) θεωρήθηκε ένα ακόμη σημάδι αντισημιτισμού, ακόμη και όταν προερχόταν από άτομα -όπως ο συγγραφέας αυτού του κειμένου- που οι ίδιες οι αντιλήψεις των κατηγορών κατονόμαζαν Έβραίους. Άρκούσε τότε να ανασύρει κανείς την έννοια του «μίσους για τον εαυτόν σου» (γερμανικά Selbsthass, αγγλικά Self-hate) που επέτρεπε να αποκαλυφθεί στην περίπτωση αυτή ένα παθολογικό φαινόμενο, δικαιοδικό της ψυχανάλυσης.

8. Πρέπει να αναιρεθεί αυτή η μυθική αντίληψη του αντισημιτισμού. Η εχθρότητα για τους Έβραίους, που φτάνει στο ανώτερο επίπεδο της απόδοσης μίας ολέθριας ουσίας στα ανθρώπινα αυτά όντα δεν προέρχεται από μυστικούς παράγοντες ή από θεία βούληση. Δεν προέρχεται από την αντίδραση σε μία πραγματικά ολέθρια εβραϊκή ουσία διότι κανένας λαός δεν είναι προικισμένος με μία αμετάβλητη ουσία καλή ή κακή και, άλλωστε, πολλοί Έβραίοι, πολλές εβραϊκές ομάδες έδωσαν δείγματα, στο παρελθόν και στο παρόν, άδιαμφισβήτητων και κάποτε παραδειγματικών ήθικων προσόντων. Ούτε προέρχονται από αντιδράσεις σε μία εβραϊκή ουσία αιώνιας καλή ή από το γεγονός ότι οι Έβραίοι ήταν δηθεν, και θα συνέχιζαν να είναι, οι εκπρόσωποι της καλής αλήθειας, προκαλώντας τό φθόνο και τό μίσος των άλλων. Πράγματι, πολλοί Έβραίοι, πολλές εβραϊκές ομάδες έδωσαν εξίσου δείγματα ελαττωμάτων και καταδικαστέων συμπεριφορών, έκστόμισαν εξίσου ισχυρισμούς άμφισβητίσιμους, λαθεμένους ή αξιόμηπτους. Η εχθρότητα αυτή προέρχεται από συγκλί-

7. Από την άποψη αυτή έχω από παλιά κάνει κριτική στη στάση του Léon Roliakov, ιστορικού του αντισημιτισμού. Έχω συγκεντρώσει τις κριτικές αυτές σε ένα σύντομο άρθρο που έγινε με ευχέρεια, δεκτό στα «Σύμμεικτα» που εκδόθηκαν προς τιμή του: «Quelques thèses critiques sur la demarche Poliakovie», στο *Pour Leon Poliakov Le racisme, mythes et sciences*, (Maurice Olender εκδ.), Βρυξέλλες, Complexe, 1981, Σ. 317-322.

νοντες παράγοντες που επιδέχονται ιστορικές και κοινωνιολογικές έρμηνείες, παράγοντες που διαπιστώνουμε παντού στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπινων ομαδοποιήσεων και ιδιαίτερα μεταξύ σχηματισμών εθνικοφυλετικού-έθνικού τύπου ή θρησκευτικών κοινοτήτων. Μόνο που στην περίπτωση αυτή, οι ένλόγω παράγοντες συσσωρεύτηκαν με την πιο μολυσματική τους μορφή για να ξεπεράσουν σε διάρκεια και σε ένταση φρικαλεότητα ό, τιδήποτε έχει διαπιστωθεί άλλου.

Η ιδέα που διατυπώνεται στην παραπάνω παράγραφο έχει βρει ελάχιστη απήχηση στον ευρωπαϊκό και εβραϊκό κόσμο, ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες. Την έχω υποστηρίξει σε στιγμές όπου ήταν ελάχιστα δημοφιλής (και παραμένει). Η πολεμική μου αυτή μου απέφερε για πολλά χρόνια, σοβαρές δυσάρεστες, πολλές παρεξηγήσεις, ακόμη κι από φίλους και σφοδρά μιση.

Αντίθετα, η καταγγελία αυτή μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή από τους Άραβες, τουλάχιστον όσον αφορά την ανάιρεση της εικόνας των Έβραίων ως αιώνιων θυμάτων, της εικόνας εκείνων που δεν μπορεί παρά να είναι πάντοτε θύματα. Κινδυνεύω επομένως να εισπράξω πολλές αποδοκιμασίες από την πλευρά αυτή. Δεδομένου ότι τό άρθρο θά διαβαστεί και από αναγνώστες που έχουν όλη τη διάθεση να συμφωνήσουν μαζί μου, θά ήθελα να διευκρινίσω άμέσως μερικά πράγματα, με κίνδυνο να μειώσω τις επιδοκιμασίες ή και να τις μετατρέψω σε αποδοκιμασίες.

Δέν άρχισα αυτή την πολεμική και δέν μπήκα σ' όλο αυτόν τον κόπο για να κάνω την άπολογία ούτε των Άράβων ούτε κανενός άλλου. Δέν έκανα τόση δουλειά για να άποδείξω ότι οι Έβραίοι δέν άποτελούσαν λαό άγιών, προκειμένου να υποστηρίξω ότι οι Άραβες άποτελούσαν λαό άγιών. Δέν υπάρχει λαός άγιών. Δέν υπάρχει κανένας λαός καλός ή κακός, αιώνιας, από τή φύση του όπως δέν υπάρχει λαός προορισμένος για τό ρόλο του θύματος. Όλοι οι λαοί ύπηρεξαν κατά καιρούς θύματα και θύτες και όλοι οι λαοί περιέλαβαν στους κόλπους τους θύματα και θύτες.

Άποστρέφομαι τις επιδοκιμασίες του τύπου: «Συγχαρητήρια για τό θάρρος σας να καταγγείλετε τις άδικίες και τό δόλο αυτών που θά μπορούσαν να θεωρηθούν δικοί σας. Έμεις πάντως, δέν βλέπουμε παρά άρετή, μεγαλοψυχία, και αλήθεια στη δική μας πλευρά. Μήν ύπολογίζετε σε μάς, κυρίως, όταν πρόκειται να καταγγείλετε τις άδικίες τά λάθη και τις άπάτες των δικών μας». Όπως έλεγε κι ό τρελός σ' εκείνο τό γνωστό ανέκδοτο: «Όποιος πιστεύει πως είναι ό Ναπολέων, είναι τρελός για δέσιμο, άφου ό Ναπολέων είμαι εγώ». Ένας διάσημος παλαιστίνιος Έβραίος έδω και είκοσι αίωνες μίλησε για εκείνους που διύλιζαν τον κώνοπα και κατέπιναν τήν κάμηλο. Όπως και να χεί τό πράγμα, ή τύφλωση για δσα μάς άφορούν παραμένει καθαρό γνώρισμα τής ανθρώπινης ψυχολογίας, τό όποιο χρησιμοποιούν, εκμεταλλεύονται και μεγενθύνουν οι μαχητικές ιδεολογίες.

Επιμένω ως εκ τούτου να τονίσω όρισμένα σημεία: α) Τό να υποστηρίξει κανείς ότι ή εχθρική στάση έναντι των Έβραίων δέν προέρχεται από κάποιο φυσικό παράγοντα ή αιώνια ιδιότητα θυμάτων που τους χαρακτήριζε, αυτό δέν σημαίνει ότι άρνεύεται τήν ύπαρξη ή τήν έκταση των διωγμών που έξαπολύθη-

καν έναντίον μεγάλων ομάδων Έβραίων στό παρελθόν ή στό παρόν. Είναι ευνόητο από ψυχολογική άποψη ότι ό παροξυσμός πού προκάλεσε ή μυθοποίηση των έβραιοφοβιών ή εκμετάλλευση πού τούς έγινε και τό παράλογο συμπέρασμα πού δγήκε γιά τή δήθεν άδυναμία όλων των Έβραίων νά κάνουν ή νά πούν οτιδήποτε κακό, όδήγησε εύκολα τό άλλο στρατόπεδο στην άρνηση ή τήν άμφισβήτηση των άδικιών πού υπέστησαν οι Έβραίοι - πράγμα εξίσου λανθασμένο.

Κατ' επανάληψη στην ιστορία οι έβραϊκές κοινότητες υπέστησαν διωγμούς και συχνά σφαγές. Η μαζική σφαγή των ετών 1939-45 στη Γερμανία και στις κατεχόμενες από τούς Γερμανούς χώρες υπήρξε και τεράστια και φοικαλέα. Τά θύματα άνέρχονται σέ εκατομμύρια. Δέν υπάρχει λόγος νά άρνηθεί κανείς τήν πραγματικότητα και τήν έκταση αυτής τής σφαγής (άκόμη κι άν μπορούν νά συζητηθούν ή άκρίβεια των άριθμών ή οι λεπτομέρειες τής θανατικής διαδικασίας), παίρνοντας πρόσφαση από τό γεγονός ότι πολλοί Έβραίοι και ομάδες Έβραίων έφτασαν σέ καταχρηστικά συμπεράσματα. Οι άναιρέσεις πού προήλθαν από δεδηλωμένους ή κρυφούς άντισημίτες, και άραβόφιλους πού πιστεύουν ότι έτσι βοηθούν τόν άγώνα έναντίον τού σιωνισμού, ή και από άριστεριστές πού δέν δέχονται νά θεωρήσουν δολοφόνους παρ'ά μοναχά τόν καπιταλισμό και τήν άποικιοκρατία, όλες αυτές οι άναιρέσεις προσκρούουν τόσο σέ γεγονότα άδιαμφισβήτητα πού πολλοί, όπως και ό συγγραφέας τού άρθρου τούτου, δοκίμασαν κατά τρόπο σκληρό, όσο και σέ εκατομμύρια μάρτυρες πού είναι άκόμα ζωντανοί. Έξάλλου οι άναιρέσεις αυτές άποδείχθηκαν άνυπόστατες και σύμφωνα μέ τά κριτήρια τής ιστορικής έρευνας⁸.

δ) Αντίθετα πρós όσα λέγονται ή γράφονται στους άραβικούς και μουσουλμανικούς κύκλους, ή θέση των Έβραίων στόν κόσμο τού Ισλάμ δέν υπήρξε ειδυλλιακή. Άληθεύει ότι ή σιωνιστική προπαγάνδα υπερέβαλε κατά πολύ τις κακές πλευρές τής θέσης των Έβραίων στό μουσουλμανικά κράτη. Άληθεύει όμως και ότι, άν τις δει κανείς στό σύνολό τους και στό διάρκεια δεκαπέντε αιώνων, οι συνθήκες των Έβραίων στό μουσουλμανικά κράτη υπήρξαν καλύτερες από ότι στό χριστιανικά κράτη.

Αυτό δέν σημαίνει άπόόσο ότι τό καθεστώς τού *Dhimmi* πού επιβαλλόταν στους Έβραίους και τούς χριστιανούς δέν ήταν άνισο και ταπεινωτικό, πράγμα άλλωστε έντελώς φυσικό γιά τήν εποχή. Ο Ιουδαϊσμός και ό χριστιανισμός ήταν θρησκείες άνεκτές, κατά μία έννοια «προστατευόμενες», γιατί απολάμβαναν κάποια ειδικά προνόμια. Οι όπαδοί τους όμως παρέμεναν έχθροί τής άληθινής πίστης. Οι έκτιμήσεις γιά τά άτομά τους ήταν γεμάτες διαβολές, καχυποψίες και περιφρόνηση. όσον άφορ'ά τούς Έβραίους, βασίζονταν σέ πολλά άποσπάσματα από τό Κοράνι, πού χρονολογούνται από τήν εποχή κατά τήν όποία ό

κύριος έχθρός τού Μωάμεθ ήταν οι έβραϊκές φυλές τής Μεδίνας. Αύτά τά χωρία μπορούσαν εύκολα νά άναιρέσουν τήν ευνοϊκή στάση πρós τούς Έβραίους και τούς Χριστιανούς πού μαρτυρούν άλλα, προηγούμενα χωρία. Ολόκληρη ή μαζική ψυχολογία διατηρεί σημάδια από τις έκτιμήσεις τού Μεσαίωνα, ένός Μεσαίωνα τού όποίου οι συνθήκες διατηρήθηκαν γιά πάρα πολύ καιρό σέ όρισμένες περιοχές. Κατά τό Μεσαίωνα νόμιζαν ότι χριστιανοί των μουσουλμανικών κρατών συνδέονταν μέ τούς ισχυρούς όμοθρήσκους των στην Ευρώπη, πού συχνότατα ήταν σέ εμπόλεμη κατάσταση μέ τόν κόσμο τού Ισλάμ. Από τό γεγονός αυτό άπέρεε πολλή έχθρότητα αλλά και μία όρισμένη έκτίμηση. Οι Έβραίοι αντίθετα - όπως και οι όπαδοί τού ζωροαστρισμού ή μασδαϊσμού - ήταν οι έσωτερικοί έχθροί, επίδουλοι και πανούργοι, πού προσπαθούσαν νά ύπονομεύσουν τήν Άληθινή Πίστη. Θά μπορούσε νά σκεφτεί κανείς ότι, ύποταγμένοι, χωρίς δυνατότητα έκδίκησης στή μουσουλμανική κυριαρχία, προσπαθούσαν μέ όλα τά μέσα νά πάρουν μυστικά έκδίκηση γι' αυτή τους τήν ύποταγή. Τέτοιες παραστάσεις επιτείνονταν και από τό μίσος των λαϊκών μουσουλμανικών μαζών πρós όλες τις μειονότητες, πού οι άρχοντες συχνά εννοούσαν γιά τό λόγο ότι ήταν πιο εύκολο νά τούς επιβάλλουν τήν κυριαρχία τους σέ άτομα λιγότερο προφυλαγμένα από τό κοινωνικό σύνολο. Συχνά άποκτούσαν δύναμη και πλούτη, πράγμα πού τό πλήθος των πραγματικών πιστών δύσκολα συγχωρούσε. οι μάζες θεωρούσαν τόν έαυτό τους ως νόμιμο άποδέκτη των ευεργετημάτων τού Κράτους πού ένώ αυτές τά στερούσαν τά απολάμβαναν παρείσακτοι, πού μπορεί νά ήταν άνεκτοί, όφειλαν όμως τουλάχιστον νά μήν είναι προκλητικοί. Οι άρχοντες ύποχωρούσαν μερικές φορές μπροστά στό μίσος των μαζών και κατά καιρούς τις άφηναν νά παίρνουν τήν έκδίκηση τους. Τά ίδια πράγματα συνέβαιναν και στή χριστιανική Δύση σέ βάρος των Έβραίων πού ήταν ή μοναδική άνεκτή μη χριστιανική μειονότητα.

Μπορεί ως έκτούτου νά βρει κανείς στή μουσουλμανική παράδοση, κυρίως σέ λαϊκό επίπεδο, πολλές περιπτώσεις διαβολών, ύπονοιών και κατηγοριών έναντίον των Έβραίων, πράγμα πού φαίνεται άλλωστε και από πολλά λαϊκά άποφθέγματα. Στις *Χίλιες και Μιά Νύχτες* άίφνης βρίσκουμε νά τούς κατηγορούν ότι σκοτώνουν χριστιανούς και μασδαϊστές γιά νά χρησιμοποιήσουν τό αίμα τους στίς λειτουργίες τους⁹. Άκόμα ή προέλευση μουσουλμανικών αίρέσεων πού οι όρθόδοξοι μουσουλμάνοι κατηγορούσαν ότι υπέσκαπταν τό Ισλάμ από τά μέσα, άποδόθηκε σέ Έβραίους πού είχαν άλλαξοπιστήσει, παράδειγμα ή αίρεση των σιτών κατά τήν πρώτη εποχή τού Ισλάμ και οι Ισμαηλίτες φατιμίδες¹⁰ άργότερα. Σέ πολλά μουσουλμανικά κράτη δημόσιες επιδείξεις περιφρόνησης στρέφονταν κατά των Έβραίων στους όποιους άνέθεταν και τις πιο δύσκολες και βρώμικες δουλειές.

Όλα αυτά τά φαινόμενα έρμηνεύονται άπολύτως από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες τής εποχής. Δέν υπάρχει λόγος - όπως κάνουν οι σιωνιστές και οι φίλοι τους - νά τά θεωρήσει κανείς έγκλήματα προκειμένου νά στιγματίσει είτε τό Ισλάμ, είτε τούς Άραβες, είτε και τό Ισλάμ και τούς Άραβες. Πρόκειται γιά ά-ιστορικό έγχείρημα, πού θά κατέληγε νά θεωρήσει έγκληματίες όλους τούς άνθρώπους πού

8. Βλ. κυρίως τήν άποφασιστική άνασκευή τού Nadine Fresco, «Les redresseurs de morts» (στό περ. *Les Temps Modernes* Ιούν. 1980, σ. 2150-2211) και τού Rierre Vidal-Naquet, *Un Eichmann de papier* (στό περ. *Esprit*, ειδ. τεύχ. άρ. 45, Σεπτ. 1980, σ. 52, επαναλαμβανόμενο και στό βιβλίο του *Les Juifs, la memoire et le present*. έκδ. Maspero, 1981 σ. 195-272, μαζί μέ χρησιμοποιάτα παραρτήματα) Βλ. επίσης τό βιβλίο μου: *Peuple Juif ou probleme juif?*, όπ. π. σ. 325.

Τρότσκι (Μπρονστέιν) [παράσταση του Έβραίου από αντι-κομμουνιστικό φυλλάδιο *Τί ἐστὶ ὁ μπολσεβικισμὸς*, Ἄριστ. Ἀνδρόνικου, Ἀθήνα 1925]

ἔζησαν στίς παλαιότερες ἐποχές ἀκόμη καὶ τοὺς πῖο ἐπιφανεῖς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς πού παραδέχονταν τὴ δουλεία. Κι ἀκόμη δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς τὰ γεγονότα αὐτά ὅπως κάνουν οἱ μουσουλμάνοι καὶ ἀραβες διανοούμενοι. Μὲ τὸ νὰ παρουσιάζει κανεὶς μίαν ἄμετρα ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς μεσαιωνικῆς μουσουλμανικῆς κοινωνίας ὅπου τάχα δὲν βασίλευε παρά ἡ δικαιοσύνη, ἡ καλοσύνη καὶ ἡ ἀρμονία – ἀντίθετα πρὸς τὴ μαρτυρία χιλιάδων ἀραβικῶν πηγῶν – τὸ μόνο πού κατορθώνει εἶναι νὰ ὑποκινήσει τὴ δυσπιστία τῶν μὴ-μουσουλμάνων καὶ νὰ τοὺς δάει τὴν ὑπόψια ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν χειρότερη ἀπὸ αὐτὴ πού πραγματικά ἦταν. Ὅπως συμβαίνει συχνά μὲ τὴν προπαγάνδα, εὐκολα μπορεῖ νὰ φτάσει κανεὶς στοῦ ἀντίθετου ἀποτελέσματος ἀπὸ αὐτὸ πού ἐπιδιώκει.

Ὅλα αὐτὰ ἄφισαν, ὅπως ἦταν φυσικό, τὰ σημάδια τους στὴν ὁμαδικὴ ψυχολογία. Πρέπει μονάχα νὰ υπογραμμίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κληρονομία τοῦ παρελθόντος εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀπονεύει, κυρίως στὰ κράτη τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα. Οἱ προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος εἶχαν βέβαια σποραδικὰ ἀναθερμανθεῖ κάπως ὑπὸ τὴν ἐπὶ πρῆρα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀντισημιτισμοῦ. Ὁ κύριος ὁμως ὑπεύθυνος πού ξανάναψε τὶς μισοσημιτικὲς στάχτες ἦταν ὁ σιωνισμὸς. Καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ ἀλλιῶς τῆ στιγμῆ πού μιά ομάδα Ἑβραίων πού ἰσχυρίζονταν ἀνοιχτὰ ὅτι ἀποτελοῦσαν τοὺς πραγματικούς καὶ μόνους ἐκπροσώπους τοῦ ἑβραϊκοῦ κόσμου, διεκδικοῦσε μιά γῆ ἀναμφισβήτητα ἀραβική, διακήρυσσε ὅτι ἤθελε νὰ τὴν ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ κόσμον καὶ νὰ ἰδρύσει ἕνα ξένο κράτος. Καὶ βέβαια τὰ πράγματα χειροτέρεψαν ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ομάδα αὐτὴ πραγματοποιοῦσε τὰ σχέδιά της μὲ τὴ βία καὶ μὲ τὴ βοήθεια δυνάμεων τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Ὁ ἀγώνας τῶν ἀραβικῶν λαῶν κατὰ τοῦ σιωνισμοῦ, ὅπως ὅλοι οἱ ἰδεολογικοὶ ἀγῶνες, χρησιμοποιήσε ὅλα τὰ μέσα πού εἶχε στὴ διάθεσή του. Εἶναι πολὺ σημαντικό ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς αὐτὸς ἀγώνας πάρα πολλές φορές ἄφησε κατὰ μέρος τὰ βέλη τοῦ ρατσιστικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ μίσους καὶ ὅτι πάρα πολλές φορές οἱ ἐπιθέσεις κατευθύνθηκαν ἀποκλειστικά ἐναντίον ἐκείνων πού ἦταν οἱ ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐκποίηση τῆς ἀραβικῆς Παλαιστίνης, πού σημαίνει ἐναντίον τῶν ὁπαδῶν τοῦ σιωνισμοῦ.

Ἦταν ὁμως μοιραῖο ὅσοι Ἀραβες χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἔντονον μουσουλμανικό προσανατολισμὸ νὰ ξαναθυμηθοῦν, μέσα στοῦ μόνου τοῦ ἰδεολογικοῦ ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ σιωνισμοῦ, τὶς παλιές θρησκευτικὲς καὶ λαϊκὲς προκαταλήψεις ἐναντίον τῶν Ἑβραίων. Ἦταν μοιραῖο ὁρισμένες ὀλοκληρωτικὲς μουσουλμανικὲς ὁργανώσεις νὰ συνδέσουν τὸ σιωνισμό μὲ τὴν ὑποτιθέμενη γενικὴ μοχθηρία τῶν Ἑβραίων καὶ τοῦ ἑβραϊσμοῦ. Ἦταν ἀναπόφευκτο οἱ λαϊκὲς μουσουλ-

9. Εἶναι παλιὰ ἡ συκοφαντία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μερικές ἑβραϊκὲς θρησκευτικὲς ἱεροτελεστίες ἐπέβαλαν τάχα στοὺς Ἑβραίους νὰ σκοτώνουν ἕνα χριστιανό (συχνὰ μάλιστα συγκεκριμενοποιεῖται: ἕνα παιδί) γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν στὴν ἱεροουργία τὸ αἷμα του. Ἡ συκοφαντία αὕτη ἐπαναλαμβάνει ἀνάλογες τῶν εἰδωλολατρῶν τῆς Ἀρχαιότητος ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Στὸ χριστιανικὸ κόσμον ἀπὸ τὸν XII αἰ. τέτοιες ἀντιεβραϊκὲς συκοφαντίες πολλές φορές χρησιμοποιήθηκαν ὅταν κάποιο παιδί ἐξαφανιζόταν ἢ θανατωνόταν. Πολύριθμοι χριστιανοὶ ἡγεμόνες, καὶ τὸ λιγότερον πέντε Πάπες, σοφοί, Ἑβραῖοι καὶ χριστιανοὶ ἔδειξαν ἄπειρες φορές τὴν ἠλιθιότητα καὶ τὸ ἀνεργάτιστο τέτοιων κατηγοριῶν. Εἶναι ὡστόσο ἀκόμη πῖο ὀδυνηρὸ ὅταν διαπιστῶναι κανεὶς ὅτι στὴ διάρκεια μιᾶς ἐπίσημης συνεδρίασης στὴν UNESCO πρὸς τιμὴν τῶν ἀραβικῶν δικαιωμάτων πᾶνω στὴν Ἱερουσαλὴμ στίς ἀρχές τοῦ 1981, ὁ Σύριος πολιτικός Ma rouf Dawālibi παρέθεσε μιά τέτοια κατηγορία παρουσιάζοντας τὴν ὡς ἀποδειγμένη ἀλήθεια. Ἦταν μιά διάδοση πού εἶχε κυκλοφορήσει στὴν Δαμασκὸ τὸ 1840 ὅτι σὲ ἄπειρες συνθήκες - ἰδίως ἀνάμεσα σὲ χριστιανικοὺς κύκλους πού στηρίζε ὁ Πρόξενος τῆς Γαλλίας - σχετικὰ μὲ τὴν ἐξαφάνιση κάποιου Ἰταλοῦ πρωτοπρεσβύτερου τῶν Καπουτσίνων, τοῦ P. Tamaso. Ἢδη ἀπὸ τότε εἶχε ἀποδειχθεῖ τὸ ἀνυπόστατο τῆς κατηγορίας (βλ. τὴ λεπτομερῆ μελέτη τοῦ S. Posener, *Adolphe Cremieux*, στὸ Παρίσι, Alcan 1933-34, τ. I. κεφ. VIII, σ. 198-247). Καὶ εἶναι ἐξίσου λυπηρὸ ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὁργανωτὲς τῆς ἐνλόγου συνεδρίασης δὲν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ διαμαρτυρηθεῖ ἢ νὰ κάνει κάποια ἐπίσημανση. Οἱ παριστάμενοι κράτησαν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ σύνολο τῆς ἀραβικῆς κοινῆς γνώμης θεωροῦσε πολὺ φυσιολογικὲς παρόμοιες συκοφαντίες. Τέτοια μικρὰ περιστατικά σφραγιστοῦν ἀντιλήψεις καὶ προκαλοῦν τὸ πῖο μεγάλο κακό στὴν ἀξιοπιστία πού θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδίδεται στίς θεμιτὲς ἀραβικὲς ἐπιθέσεις. Νομίζω ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ ἐξωθήσουν τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ νὰ συμμερισηθεῖ παρόμοιες ἐκδηλώσεις;

10. Βλ. I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, Halle, 1899 (ἑπαν. Hildesheim, G. Olm 1961) σ. 204 κέ. Ἐπίσης M. Canar ἄρθρο «Fâtimides» στὴν *Encyclopédie de l' Islam*, 2η ἐκδ., τόμ. II, 1965, σ. 870. Γιὰ τὸν «Abdallāh ibh Saba», φερόμενον ἰδρυτὴ τοῦ ἑξτρεμιστικοῦ σιτισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο λέγεται ὅτι ἦταν Ἑβραῖος πού ἀλλαξοπίστησε, βλ. M. G. S. Hodgson, *Encyclopédie de l' Islam*, 2η ἐκδ. τ. I, σ. 52. Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑβραίου στίς *Χίλιες καὶ μιά νύχτες* βλ. Oskar Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001 Nacht*, Berlin G. Reimer, 1919, σ. 79 κέ.

μανικές μάζες, πού κινητοποιήθηκαν έναντι του σιωνισμού, νά ανακαλέσουν στη μνήμη τους τίς λαϊκές δοξασίες σχετικά μέ τούς Έβραίους καί νά τίς χρησιμοποιήσουν στόν άγώνα τους.

Υπενθυμίζω όλα αυτά, γιατί πρέπει νά έχουμε τό νου μας. Η σιωνιστική προπαγάνδα κάνει τή δουλειά της όταν άποδίδει όλες τίς άντι-σιωνιστικές ενέργειες τών Άράβων καί τών άλλων σέ άντισημιτικά κίνητρα, στό γενικό μίσος έναντι τών Έβραίων. Γνωρίζετε πάρα πολύ καλά ότι, πρós τό παρόν τουλάχιστον, ό άντισημιτισμός προκαλεί έντονη άπαρέσκεια στην πλειοψηφία τής ευρωπαϊκής καί άμερικανικής κοινής γνώμης. Άρχει νά καταγγελθεί μία πράξη ή ένα έπιχείρημα ως άντισημιτικό γιά νά ξεσηκωθεί ή κοινή γνώμη.

Θά έπρεπε οί Άραβες καί όρισμένοι φίλοι τους νά καταλάβουν ότι βοηθούν εξαιρετικά τή σιωνιστική καί άραβόφοβο προπαγάνδα κάθε φορά πού θέλοντας νά καταγγείλουν μία πράξη ή μία θέση τών σιωνιστών, τήν έρμηνεύουν ή δίνουν τήν έντύπωση ότι τήν έρμηνεύουν ως προερχόμενη από τήν αιώνα μοχθηρία του έβραϊκού λαού, άναζητώντας ως έκτούτου άναλογίες στην έβραϊκή ιστορία, ύποστηρίζοντας ότι οί διωγμοί έναντι τών Έβραίων ήταν δικαιολογημένοι, ή ακόμη ότι οί διωγμοί αυτοί δέν έγιναν ή ότι ή έκτασή τους ήταν πολύ περιορισμένη.

Όλα αυτά κατά κανένα τρόπο δέν διευκολύνουν τά πράγματα όπως καί τό νά ύποστηρίζεται, πριν ή άφου διατυπωθούν αυτές οί ιδέες, ότι «δέν είμαστε άντισημίτες: οί Άραβες ποτέ δέν ύπήρξαν άντισημίτες καί ούτε ποτέ θά γίνουν». Έχω δει πάρα πολλούς ανθρώπους πού πίστεψαν άρχικά σ' αυτές τίς διακηρύξεις, οί όποιοι όμως στην συνέχεια, σέ άραβικούς κύκλους άκουσαν σκωπτικές, έχθρικές, κακόβουλες, καί συκοφαντικές έκτιμήσεις γιά τούς Έβραίους γενικά. Έβγαλαν τό συμπέρασμα ότι ή άραβική προπαγάνδα τούς έλεγε ψέμματα καί ότι οί σιωνιστές είχαν δίκιο, ένμέρει τουλάχιστον, νά βλέπουν τόν άντισημιτισμό στην βάση αυτής τής προπαγάνδας. Θεώρησαν ότι οί σιωνιστικές μυστικές ύπηρεσίες, πού άποστέλλουν ταχυδρομικά κατά χιλιάδες ή βγάζουν στό εμπόριο τή μετάφραση άντιεβραϊκών φυλλαδίων πού κυκλοφορούν στις άραβικές χώρες¹¹, άποκαλύπτουν τήν πραγματική όψη τών πραγμάτων. Κάθε φορά πού οί άραβικές κυβερνήσεις κυκλοφορούν πράγματα όπως π. χ. *Τά Πρωτόκολλα τών Σοφών τής Σιών* πλαστογράφημα τής τσαρικής άστυνομίας, του όποιου κανείς στην Ευρώπη καί τήν Άμερική¹² δέν άγνοεί τήν προέλευση, κάθε φορά πού προπαγανδιστές Άραβες έπαναλαμβάνουν γιά λογαριασμό τους αυτές τίς πλαστογραφίες βοηθούν πολύ άποτελεσματικά τή σιωνιστική προπαγάνδα, πού δέν γελιέται εύκολα καί φροντίζει νά έπισημάνει αυτά τά περιστατικά. Τό θέμα είναι αν οί Άραβες θέλουν νά συνεχίσουν νά προσφέρουν τόσο σημαντικές ύπηρεσίες στό σιωνισμό. γ) Είναι εύνόητο ότι οί Άραβες εξαγριώθηκαν από τήν άλληλεγγύη τών Έβραίων όλου του κόσμου πρós τό Ίσραήλ. Έχουμε νά κάνουμε εδώ μ' ένα φαινόμενο γιά τό όποιο μπορεί κανείς νά έχει σοβαρές άντιρρήσεις, αλλά είναι όμως λίγο ή πολύ άναπόφευκτο. Οί περισσότεροι Έβραίοι άγνοούν στις λεπτομέρειες τή διαδικασία τής σιωνιστικής εγκατάστασης στην Παλαιστίνη (καί πόσο Άραβες ή άλλοι τή γνωρίζουν καλά): οί περισσότεροι διατηρούν τίς όδυνηρές μνήμες τών διωγμών του παρελθόντος, πι-

Μπέλα Κούν [παράσταση του Έβραίου, ύπονομευτή τής κοινωνίας, από άντικομμουνιστικό φυλλάδιο Άρ. Άνδρόνικου *Τί έστί ό μολοσεδικισμός*, Άθήνα 1925]

11. Παράδειγμα: Τό «Centre d' information et de documentation sur le Moyen-Orient» (Γενεύη) κυκλοφόρησε μία μπροσούρα στα άγγλικά καί τά γαλλικά μέ τά πιο άντιεβραϊκά άποσπάσματα τών εργασιών τής 4ης Συνδιάσκεψης τής Académie des Recherches Islamiques, (στήν Al-Azhar) πού έγινε στό Κάιρο τό Σεπτέμβριο τοί 1968. Η γαλλική σύνοψη τών εργασιών τιτλοφορείται *Les Juifs et Israël nus par les théologiens Arabes*, Γενεύη, Editions de l' Avenir, 1971. Μερικά άποσπάσματα είναι μόνο άντισιωνιστικά ή κριτικά άπέναντι στόν ιουδαισμό από τή θρησκευτική σκοπιά του μουσουλμανισμού. Άλλά υπάρχουν καί πολλά πού παρουσιάζουν τούς Έβραίους, όλων τών έποχών κι όλων τών περιοχών, περιβλημένους από τό γενικό μίσος, καί θεωρούμενους σαν προικισμένους μέ μίαν κακοποιό ούσία. Ό μή μουσουλμάνος άναγνώστης αυτών τών κειμένων πού δέν διαθέτει τά μέσα νά γνωρίζει τούς συντάκτες σκοταδιστές, τή θέση τους στην κοινωνία, τό μέγεθος τής επιρροής τους, τίς περιστάσεις κ.λπ. δέν μπορεί παρά νά συμπεράνει ότι οί Άραβες γενικά μισούν βίαια όλους τούς Έβραίους καί όνειρεύονται τήν έξολόθρευσή τους.

12. Πρόκειται γιά κάποια φανταστική αφήγηση σύμφωνα μέ τήν όποία μία ομάδα Έβραίων ηγετών συνωμοτεί γιά νά κατακτήσει τόν κόσμο. Έχει άποδειχθεί από παλιά ότι φτιάχτηκε από τήν μυστική τσαρική άστυνομία μέ βάση ένα λίβελο πού δέν είχε καμία σχέση μέ τούς Έβραίους, είχε γραφτεί από ένα Γάλλο προπαγανδιστή, όνόματι Maurice Joly, μέ στόχο τόν Ναπολέοντα τόν ΙΙΙ, κι έφερε τόν τίτλο *Dialogue aux Enfers entre Montesquieu et Machiavel* (1864). Βλέπε τήν έξοχη μελέτη του Norman Cohn, *Histoire d' un mythe, la «conspiration» juive et les Protocoles des Sages de Sion*, γαλ. μεταφ. Παρίσι Gallimard, 1967. Οί άραβικές μεταφράσεις τών *Πρωτοκόλλων* κυκλοφορούν στις άραβικές χώρες συχνά από άραβικές κυβερνήσεις, καί συχνότατα οί έθνομερικές παραπέμπουν σ' αυτό σά νά ήταν αυθεντικό ντοκουμέντο.

στεύουν τή σιωνιστική προπαγάνδα που υποστηρίζει ότι ή ύπαρξη ενός εβραϊκού κράτους θά αποτελούσε έγγυηση πώς οι διωγμοί αυτοί δέ θά έπαναληφθούν και δυσπιστούν προς κάθε επίθεση εναντίον των Έβραίων. Πρόκειται για αντίδρασεις φυσικές για κάθε πληθυσμό που διαθέτει ένα μίνιμουμ κοινών χαρακτηριστικών. "Όπως έλεγε ο 'Ηλίας Έρενμπουργκ αν ένας δικτάτορας αποφάσισε νά προβεί σέ διωγμούς εναντίον των κοκκινομάλληδων όλοι οι άνθρωποι μέ κοκκινωπά μαλλιά θά ένιωθαν άλληλέγγυοι. Έγώ θά προσέθετα: όποιαδήποτε πρόταση, πού θά μπορούσε νά έκληφθει ως κριτική για τούς κοκκινομάληδες ή και για κάποιον, μεμονωμένο κοκκινομάλη ή κοκκινομάλλα όλοι θά ύποπτευόνταν ότι είναι πλεκτάνη.

Μπορεί ή όργη των 'Αράδων μπροστά σ' ένα τέτοιο φαινόμενο νά είναι δικαιολογημένη, πρέπει όμως και αυτοί νά καταλάβουν ότι κάθε προκατάληψη πού άφορά τούς Έβραίους ως σύνολο, αναγκαστικά χειροτερεύει τά πράγματα. Πώς ένας όποιοσδήποτε Έβραϊός - σέ μιά από τίς πολλές έννοιες του όρου - μπορεί νά παραμείνει ψύχραιμος μπροστά στους ίσχυρισμούς των 'Αράδων περί τής γενικής μοχθηρίας των Έβραίων και πώς κάτι τέτοιο δέν θά τόν ώθοϋσε νά πιστέψει εύκολότερα τίς σιωνιστικές άποψεις;

13. Στη Γαλλία, ο χαρακτηρισμός κάποιου προσώπου ως «Έβραϊός» - ή ως «ισραηλίτη» όπως για καιρό λέγονταν επίσης για νά άποφεύγονται οι ύβριστικές συμπαραδηλώσεις τής λέξης «Έβραϊός» πού κληροδότησε ή παράδοση - έμφανίστηκε ως άγένεια ή άκόμη ως επίθεση αυτή καθεαυτή. Κάτ' άρχήν, κάθε διάκριση μεταξύ Γάλλων, βασισμένη στη θρησκεία (σημερινή ή των προγόνων), θεωρείται απαράδεκτη. Έξάλλου ένας άθεος ή άρνητής των καθιερωμένων θρησκειών δέν θά μπορούσε νά συμπεριληφθεί σέ κάποια άπ' αυτές, στόν Ιουδαϊσμό ή σ' όποιαδήποτε άλλη θρησκεία. Η θέση αυτή είναι άπολύτως άκατανόητη σέ όλους όσοι έχουν έσωτερικεύσει τήν μεσανατολίτικη στάση... και σέ μερικούς άλλους. Κάποιος πού κατέγεται από Έβραίους προγόνους, αλλά πού αυτοχαρακτηρίζεται ως «άθρησκος» τούς φαίνεται ότι διαπράττει έπαισχυντη προδοσία, ενώ δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά διαπιστώνει μιά κατάσταση σύμφωνα μέ τή γενική γαλλική όπτική. 'Ο Αλφρετ Μπαμι μιλά για τούς Έβραίους βιοτέχνες τής Τυνησίας πού κορδίδευαν μέ τούς Έυρωπαίους πελάτες τους: όταν τούς ρωτούσαν αν ήταν Έβραίοι άπαντούσαν, «δηλαδή... από καταγωγή!» Τούς δνόμαζαν «Οί εκ καταγωγής»: "Άλλωστε πολυάριθμοι άθρησκοι Γάλλοι δέν μπορούν νά όρισθουν σωστά παρά μόνο ως Γάλλοι καθολικής καταγωγής (ή προτεσταντικής).

14. Η μόνη χρονολογική άναφορά πού μπόρεσα νά βρω είναι ή *lā-sāmi* και *lā-samiya* στόν Léon Bercher, *Lexique arabe-Fransais... contribution a l' etude de l' arabe moderne*, 2η έκδ., 'Αλγέρι, J. Carboneil, 1942, πού βασίζεται σέ άποδελτίωση του άραβικού τύπου των προηγούμενων ετών.

15. Βλ. V. Monteil, *L' arabe moderne*, Παρίσι, Klincksieck, 1960, σελ. 138. Αντίθετα από ένα ύπαινιγμό του Monteil, σ' αυτήν τήν περίπτωση τό λιγότερο, ο νεολογισμός δέν είναι παρμένος από νεωτερισμούς τής 'Οθωμανικής τουρκικής γλώσσας, όπως έχει γίνει πολλές φορές. 'Ο άραβικός όρος είναι άγνωστος στα τουρκικά και περσικά, όπου γενικά έχουν μεταφράσει τόν όρο αντισημιτισμό μέ έκφρασεις πού σημαίνουν «έχθρότητα για τούς Έβραίους».

16. Βλ. Abraham Elmalch, *Nouveau dictionnaire complet fransais - hebreu*, 'Ιερουσαλήμ, 1933.

Δυστυχώς και σ' αυτή τήν περίπτωση πρόκειται για φαινόμενο αναπόφευκτο, σ' ένα όρισμένο βαθμό. Οι κοινωνίες τής Μέσης 'Ανατολής, αντίθετα προς πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες, τή γαλλική για παράδειγμα, είναι θεσμικά ανεξίτητες. Τά άσπεία, τά πειράγματα, οι ειρωνείες, ή οι κριτικές άπέναντι στους άπαδούς των άλλων θρησκειών ήτανε πράγματα τρέχοντα από αιώνες. Κανείς δέν τά προσέχει πιά και σπάνια άποκαλύπτεται ή βαθύτερη κακοβουλία τους. Στην Έυρώπη όμως όλα αυτά φαντάζουν άφραυτών κακόβουλα¹³. Η πρόσφατη άναζωπύρωσή τους καθιστά άκόμη πίο άναγκαίο νά μήν έπιταθεί αυτή ή κακή έντύπωση μέ διάφορα άντιεβραϊκά στην ουσία τους - έστω κι αν οι συγγραφείς τους ίσχυρίζονται τό αντίθετο - κείμενα.

Excursus I

Οι μεταφράσεις του όρου αντισημιτισμός στην 'Ανατολή

'Ο όρος άποτελεί πρόσφατη ευρωπαϊκή άνακάλυψη. Οι μη ευρωπαϊκοί λαοί ήταν άναγκασμένοι νά βρουν μιά λέξη για νά δηλώσουν αυτή τήν έννοια πού έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο στην ευρωπαϊκή πολιτική, ανεξάρτητα από τό αν και οι ίδιοι είχαν δοκιμάσει ή όχι τό άντιεβραϊκό μίσος, κι άκόμη κι αν δέν ήξεραν ποιοί ήταν οι Έβραίοι. Άκολουθώντας τίς συνήθειες διαδικασίες των γλωσσικών δανείων, άλλοτε υιοθέτησαν τόν ευρωπαϊκό όρο σέ μιά από τίς μορφές του, προσαρμόζοντας τον ίσως προς τό δικό τους φωνητικό σύστημα (όπως, για παράδειγμα τό ρωσικό *antisemitizm* τό όποιο μεταφέρθηκε αυτούσιο από τά γαλλικά ή τό νεοελληνικό *άντισημιτισμός*) ή προσάθησαν νά τόν μεταφράσουν.

'Αλλά και οι μεταφράσεις του όρου άποκαλύπτουν, και αυτές, ιδεολογικές παρεμβάσεις. Πρόκειται για γλωσσικές διαδικασίες πού συντελέστηκαν σέ μιάν έποχή πού είναι δύσκολο νά καθοριστεί χωρίς λεπτομερείς έρευνες. Στα άραβικά ο όρος αντισημιτισμός μεταφράστηκε ως *lā-sāmiyye*, πού σημαίνει κατά λέξη «μη-σημιτισμός». Πρόκειται για περιεργή και άδέξια μετάφραση, όπου ήταν ένδιαφέρον νά ξεράμε ποιος ήταν ο πρώτος πού τήν έκανε και τί είχε κατά νου¹⁴. Δέν αποκλείεται, μέ τό νεολογισμό αυτό νά ήθελε νά έρμηνεύσει τόν ευρωπαϊκό άντισημιτισμό ως αίτημα άποκλεισμού των Σημιτών (δηλ. των Έβραίων) από τίς σημαντικές κοινωνικές θέσεις ή τήν κοινωνία γενικότερα. Και περί αυτού πρόκειται, ένμέρει τουλάχιστον. Η επινόηση του όρου ίσως νά όφείλεται και σέ παραλληλισμούς του τύπου: *lā-dimūqrāti*, *lā-tā-ifīyye*, κατά λέξη: «μη δημοκρατικός» «μη-θρησκευτικός», πού στην πραγματικότητα σημαίνουν «άντι-δημοκρατικός», «άντι-θρησκευτικός»¹⁵. 'Εν πάση περιπτώσει, είναι ο μόνος τρέχων όρος στην άραβική. "Όπως δέ συμβαίνει και μέ τό «άντισημιτισμός» στην Έυρώπη, ή φαινόμενη έτυμολογία του καθορίζει τήν ιδέα πού σχημάτισαν για τήν έννοια οι άραβόφωνοι.

Παράλληλα, ή εβραϊκή μετάφρασε τούς ευρωπαϊκούς όρους κατά τρόπο εξίσου ιδεολογικά φορτισμένο. Τά σύγχρονα εβραϊκά λεξικά τίς περισσότερες φορές μάς δίνουν βέβαια μιά άπλή προσαρμογή

δπου, για τό επίθετο «άντισημίτης» τό μόριο -i προστίθεται σέ μιά άποκοπή του ευρωπαϊκού δρου, ή όποία στηρίζεται στην έτυμολογία του, antishēmi (άπό δπου μ' ένα άφαιρετικό μόρφημα έπιτυγχάνεται τό antishéyyāt, «άντισημιτισμός»). Άλλά παράλληλα έχουμε - και αυτό ήδη πριν άπό την ίδρυση του κράτους του Ίσραήλ¹⁶ - τούς όρους sonēh Yisraēl και si-n'at Yisraēl πού σημαίνουν αντίστοιχα «έχθρός του Ίσραήλ» και «μισός για τό Ίσραήλ». Βλέπει κανείς τό άμφίσημο των συμπαραδηλώσεων πού μπορεί νά προκαλέσει ό δρος.

Excursus II.

Τί είναι ένας Έβραϊός;

Θεωρώ χρήσιμο νά επανέλθω για μιάν άκόμη φορά στον όρισμό της λέξης «Έβραϊός», για τό λόγο ότι στο σημείο αυτό οι συγχύσεις παρά είναι πολλές και πολύ επικίνδυνες. Όταν λέμε ή γράφουμε «οί Έβραϊοί» ενδέχεται νά έννοούμε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους πράγματα, κι αν θέλουμε νά σκεφτόμαστε έπιστημονικά και λογικά, πού σημαίνει όρθά, πρέπει νά καθορίσουμε έπακριδώς τί έννοούμε. Η σύγχυση προέρχεται άπό κίνητρα ιδεολογικά και έξυπηρετεί λόγους ιδεολογικής προπαγάνδας.

Ο όρος Έβραϊός μπορεί νά σημαίνει:

1ο) Ιστορικά, ένα άτομο πού ανήκε στον άρχαίο λαό, έθνική ομάδα ή έθνος της Έγγύς Ανατολής πού και οι ίδιοι όνόμαζαν τούς έαυτούς τους «υιούς του Ίσραήλ» ή «Έβραϊούς».

2ο) ένα μέλος, σήμερα ή στο παρελθόν, μιās οργανωμένης θρησκευτικής κοινότητας πού διατείνεται επίσημα ότι κατάγεται άπό τόν προαναφερθέντα άρχαίο λαό, μέλος τό όποιο διακηρύσσει την πίστη του σέ όρισμένα δόγματα (στό άδιαίρετο του Θεού, την Άποκάλυψη πού δόθηκε στο Μωυσή στο όρος Σινά, στην «έκλογή» του Ίσραήλ, στον ιερό χαρακτήρα των διδλίων της Παλαιάς Διαθήκης τά όποια δέν αναθεωρήθηκαν άπό καμιά άλλη άποκάλυψη) όπως έπίσης διακηρύσσει και την άνειλημμένη εκ μέρους του ύποχρέωση νά μετέχει σέ όρισμένες ειδικές ιεροτελεστίες: έναν όπαδό της έβραϊκής θρησκείας, μέ δυό λόγια.

3ο) ένα άτομο του όποιου οι άμεσοι πρόγονοι ανήκαν σ' αυτή την κοινότητα και τό όποιο αν και δέν ανήκει πλέον (ή τουλάχιστον αν δέν ανήκει έντελώς) επιθυμεί νά προβάλλει αυτή την καταγωγή, τηρώντας, για παράδειγμα, όρισμένες έπιταγές ή άπαγορεύσεις της έβραϊκής θρησκείας, χωρίς νά τούς προσδίδει άποκλειστικά θρησκευτικό περιεχόμενο, ή έντασσόμενο σέ οργανώσεις πού στηρίζονται στο έβραϊκό στοιχείο.

4ο) ένα άτομο τό όποιο επίσης κατάγεται άπό μέλη της έβραϊκής κοινότητας, τό όποιο όμως - άποσιωπώντας, άναγνωρίζοντας ή τονίζοντας την καταγωγή του - άποδοκιμάζει κάθε ιδέα ή πρακτική πού θά ύπαγορευόταν άποκλειστικά άπό την έβραϊκή του καταγωγή: στην κατηγορία αυτή ανήκουν πολλά άτομα πού ρητά άρνούνται νά άναγνωρίσουν τούς έαυτούς τους ως Έβραϊούς - για τό λόγο ότι ή κοινή γνώμη έννοεί λανθασμένα ότι ανήκουν σέ μιά άπό τίς τρεις παραπάνω κατηγορίες.

5ο) έναν «άγνωστο Έβραϊό», κατά την έκφραση του R. Peyrefitte, πού σημαίνει ένα άτομο πού ανήκει στην προηγούμενη κατηγορία, μέ τη διαφορά όμως ότι ή έβραϊκή του καταγωγή έχει ξεχαστεί άπό τούς άλλους και τό ίδιο την άγνοεί - περίπτωση πολύ συνηθισμένη τόσο στην Ευρώπη όσο και στον άραβικό κόσμο, αν λάβει κανείς ύπόψη του τόν αριθμό των θρησκευτικών μεταστροφών κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Ενδέχεται ώστόσο ή καταγωγή αυτή νά άποκαλυφθεί μιά μέρα και άπό τη στιγμή εκείνη τό έν λόγω άτομο, άνδρας ή γυναίκα, έντάσσεται στην προηγούμενη κατηγορία - ενδέχεται άκόμη (ήθελιμένα ή όχι) ή άποκάλυψη αυτή νά είναι λανθασμένη, όποτε ή κοινή γνώμη διχάζεται.

(μετάφραση Ε.Ε.)

Άπό τό περιοδικό Revue d' études Palestiniennes άριθ. 1, Φθινόπωρο 1981, έκδοση του Institut des Etudes Palestiniennes, Beyrouth-Liban, Β. Ρ. 11-7164 ποιός ξέρει πού νά βρίσκεται τώρα..

ΝΑΧΑΜΚΕΣ (ΣΥΕΚΑΔ)!
Μέλος του έντελεστικού κομπίτου και άρχιδένηκου
της 'Ισθόστιας

Ἡ συμβολή τοῦ Μ.Ι. Φίνλεϋ στή μελέτη τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα

τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα

Ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο ὑπῆρχε βέβαια καί ὑπάρχει σέ ὅλες τίς ἱστορικές κοινωνίες. Ἀκόμα καί συνθήκες δουλείας πού συνεπάγονται ὀλοκληρωτική ὑποταγή καί ὀλοκληρωτική κυριαρχία, τίς συναντάμε στίς περισσότερες ἐποχές καί κάτω ἀπό πολύ διαφορετικά κοινωνικά συστήματα. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καί φαντάζει παραξενιά τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐνός τρόπου παραγωγῆς πού βασίζεται πρωταρχικά πάνω στήν ἰδιοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης δούλων. Κοινωνίες πού χαρακτηρίζονται ἀπό ἕναν τέτοιο τρόπο παραγωγῆς ἔχουμε ἐλάχιστες – μετριοῦνται στά δάχτυλα τοῦ ἐνός χεριοῦ – καί ἡ ζωή τους ἦταν πολύ σύντομη συγκρινόμενη μέ ἄλλα παραγωγικά ἱστορικά μεγέθη. Ἐπειδή ὅμως τυχαίνει τόσο ἡ κλασική Ἀθήνα καί ἡ Ρώμη, ὅσο καί οἱ Νότιες Πολιτείες τῆς Β. Ἀμερικῆς, σέ μιὰ σημαντική στιγμή τῆς ἀνάπτυξής τους νά βασίστηκαν σέ δουλοκτητικά συστήματα, τό θέμα τῆς δουλείας καί τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἔχει τραβήξει τήν προσοχή πολλῶν μελετητῶν. Συχνά τό ἐνδιαφέρον γιά τή δουλεία εἶναι χρωματισμένο μέ ἠθικές κρίσεις ἀλλά δέν λείπουν καί οἱ «καθαρά» ἱστορικές ἢ κοινωνιολογικές ἀναζητήσεις. Τό μεγάλο πρόβλημα εἶναι πῶς γεννήθηκε καί πῶς καταργήθηκε μιὰ τέτοια «παρά φύσιν» σύμβαση καί πῶς συνυπῆρξε μέ τόν Ἀθηναϊκό πολιτισμό πού ὅλοι θαυμάζουμε.

Στίς συζητήσεις καί διαμάχες γύρω ἀπό τά θέματα αὐτά κυριαρχεῖ σήμερα ὁ Μ. Ι. Finley, πού ἔχει ἕνα δικό του τρόπο νά βάζει ἐρωτήματα καί νά θέτει τούς ὁρους ἀπάντησης. Σπάνια ἀναφέρεται κανεῖς στήν ἀρχαία δουλεία χωρίς νά ἐπικαλεστεῖ ἢ νά πολεμήσει τίς ἀπόψεις τοῦ Φίνλεϋ.

1. Ὁ Μ. Ι. Finley

Ὁ Μ. Ι. Φίνλεϋ εἶναι διεθνῶς ἀναγνωρισμένος γιά

τίς ἱστορικές του μελέτες· σέ θέματα ὅπως ἡ ἀρχαία οἰκονομία καί ἡ ἀρχαία δουλεία, θεωρεῖται λίγο πολύ ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν εἰδικός. Γεννήθηκε τό 1912 στίς Ἑνωμένες Πολιτείες ὅπου καί σπούδασε δημόσιο δίκαιο. Στή συνέχεια ἀσχολήθηκε μέ τό Ρωμαϊκό Δίκαιο καί στράφηκε ἀποφασιστικά πιά στήν ἀρχαία ἱστορία. Γιά ἕνα διάστημα (ἀπό τό 1937 μέχρι τό 1939), ἐργάστηκε στή Νέα Ὑόρκη γιά τό *Ἴδρυμα Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν* πού διηύθυνε ὁ Max Horkheimer (γνωστό ὡς «Σχολή τῆς Φρανκφούρτης»). Ἡ συνεργασία αὐτή θεωρεῖται ἀποφασιστική στή διαμόρφωση τῆς σκέψης του, τόσο στήν ἀντίληψή του γιά τό μαρξισμό, μέ τόν ὅποιο εἶχε πάντως ἤδη μιὰ ἐξοικείωση, ὅσο καί γιά τήν ψυχανάλυση. Ἀπό πλευρᾶς κοινωνιολογικοῦ προσανατολισμοῦ καθοριστικές ὑπῆρξαν πάντα οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Max Weber. Μετά τόν πόλεμο, οἱ κοινωνιολογικές του ἀπόψεις ἀλλά καί ἡ ἐνεργός πολιτική του δραστηριότητα, ὀδήγησαν στήν ἀποπομπή του ἀπό τίς ΗΠΑ (βρισκόμαστε στή ἐποχή τῶν Μακαρθικῶν διώξεων). Στήν Ἀγγλία ὅπου ὁ Φίνλεϋ κατέφυγε, ἔγινε δεκτός στό Παν/μιο τοῦ Cambridge, καί πῆρε τόν τίτλο τοῦ καθηγητῆ τό 1970. Ἐκεῖ παρέμεινε μέχρι τό 1980, ὅποτε ἀποσύρθηκε ἀπό τήν ἐνεργό ἀκαδημαϊκή δράση, ὄχι ὅμως καί ἀπό τήν ἔρευνα καί τήν ἐγγύει ἐπιστημονική δραστηριότητα. Ἐχει ἐκδόσει πάνω ἀπό 10 βιβλία, ἔχει ἐπιμεληθεῖ τῆς ἐκδόσεως ἄλλων τόσων καί ἔχει δημοσιεύσει πολυάριθμα ἄρθρα καί κριτικές, ὀρισμένα γιά πρώτη φορά στά γαλλικά. Πολλά ἀπό τά ἔργα του ἔχουν μεταφραστεῖ σέ διάφορες γλώσσες καί προκαλοῦν πάντοτε ἀπαντήσεις καί συζητήσεις.

2. Τά πρῶτα ἄρθρα (1959-65)

Παρόλο πού τά πρῶτα ἐρεθίσματα γιά τή μελέτη τῆς ἀρχαίας δουλείας θά πρέπει νά δημιουργήθηκαν στόν

Φίνλεϋ τό 1928-29 (όπότε ώς μεταπτυχιακός φοιτητής διδάχτηκε άρχαία ιστορία από τόν μελετητή τής δουλείας στην άρχαία Αίγυπτο W. L. Westermann) τό πρώτο του άρθρο πάνω στην δουλεία δημοσιεύτηκε τό 1959. Από τότε ό Φίνλεϋ δέν έπαψε νά εκδηλώνει τό ενδιαφέρον του γιά τό θέμα αυτό. Όστόσο, ένώ τό άρθρο του '59 τό άκολούθησαν τουλάχιστον άλλα 6 πάνω στό ίδιο θέμα μέχρι τό 1965, μέ μιά μονάχα εξαίρεση (τό λήμμα «Δουλεία» στό *International Encyclopaedia of the Social Sciences* γραμμένο στό 1968), δέν καταπιάστηκε ξανά συστηματικά μέ τό θέμα παρά τό 1973 στό βιβλίο του *The Ancient Economy* πού τόν καθιέρωσε στό ευρύτερο κοινό, και μετά άπ' αυτό ξανά τό 1980 σέ ένα άλλο βιβλίο αφιερωμένο ειδικά στό πρόβλημα τής άρχαίας δουλείας, ένα βιβλίο μέ τό χαρακτηριστικό τίτλο *Ancient Slavery and Modern Ideology*. Σ' αυτό τό τελευταίο βιβλίο δέν άσχολείται μόνο μέ τή μελέτη τής άρχαίας δουλείας, αλλά όπως δηλώνει και ό τίτλος του, διαπραγματεύεται και τό πρόβλημα του σύγχρονου ενδιαφέροντος γιά τό θέμα, πού ξεκινα από τόν 17ο αϊ. και φθάνει ώς τίς μέρες μας.

Η άναδρομή αυτή στό συγγραφικό έργο του Φίνλεϋ τό σχετικό μέ τήν άρχαία δουλεία μπορεί νά φαίνεται έν πρώτης όψεως σχολαστική και ίσως περιττή, όπως όμως έλπίζω νά φανεί παρακάτω, οί διακοπές πού σημαδεύουν τό δημοσιευμένο έργο του Φ. πάνω στην δουλεία αποτελούν ταυτόχρονα και ουσιαστικές καμπές στην σκέψη του. Και βέβαια, από μόνη της ή εξέλιξη τής σκέψης του Φίνλεϋ δέν παρουσιάζει τόσο ενδιαφέρον όσο ή ουσία τής συμβολής του στην μελέτη του φαινομένου. Νομίζω λοιπόν πώς άν άσχοληθούμε

μέ τίς δημοσιεύσεις του Φ. χωρίζοντάς τίς σέ τρεις χρονολογικές κατηγορίες, θά μπορούσαμε νά έμβαθύνουμε στίς διαδοχικές θεωρητικές του μετατοπίσεις και νά κατανοήσουμε καλύτερα τήν άξία και τήν προσφορά του έργου του¹.

Από τό διάβασμα τών άρχαίων πηγών ό Φίνλεϋ δέν άποκομίζει κατ' άρχήν μιά σειρά από άποσπασματικές πληροφορίες πού σάν καλός ιστορικός θά συνθέσει σ' ένα περισσότερο ή λιγότερο συνεχόμενο άφηγηματικό λόγο· άποκομίζει άπορίες. Έκ τών ύστέρων, επικαλούμενος τό πληροφοριακό υλικό τών πρωτογενών πηγών και σέ συνδυασμό μέ τίς πρώιμες άπορίες του, έπιχειρεί νά διατυπώσει έρωτήματα μέ τόν πιο ενδιαφέροντα και κατά τή γνώμη του άπαντήσιμο τρόπο. Μπορούμε νά πούμε μάλιστα πώς τό σύνολο σχεδόν τών πρώτων του άρθρων (και όχι μόνο αυτών) χαρακτηρίζεται από δύο μεγάλες ομάδες άποριών πού άν δέν κάνω λάθος αποτελούν κινητήρια δύναμη και οδηγό τών συλλογισμών του. Η πρώτη ομάδα άποριών στέκεται μπροστά στην πολύ μεγάλη ποικιλία όρων πού μαρτυρούν οί πηγές γιά νά ύποδηλώσουν τήν έξαρτημένη εργασία (*dependent labour, bondage*), σέ αντίθεση μέ τήν άπλή άντινομία τής καθμερινής αλλά και τής φιλοσοφικής σκέψης, έλεύθερος/δούλος. Η δεύτερη, στέκεται μπροστά στον ελάχιστο φωτισμένο κύκλο προσφοράς και ζήτησης έξαρτημένης εργασίας, πού στίς περιόδους τής Έλληνικής και Ρωμαϊκής, ιστορίας πού ονομάζουμε κλασικές, όδήγησε σέ ένα δουλεμπόριο άδιάρρητα συνδεμένο μέ ένα ιδιότυπο και άνεπανάληπτο παραγωγικό σύστημα.

Τό κοινωνικό φάσμα και οί κοινωνικές έντάσεις.

Τό περιπατητικό έργο *Οικονομικά* μās ύπενθυμίζει

1. Τά άρθρα τής «πρώτης περιόδου» έχουν συγκεντρωθεί σ' ένα τόμο μέ τίτλο *Economy and Society in Ancient Greece*, 1981, εκτός από ένα πού είχε άναδημοσιευθεί παλαιότερα στό *Aspects of Antiquity*, 1968.

μέ τον πιό κατηγορηματικό τρόπο πώς υπάρχουν δύο είδη δούλων, ο ελιστάτης και ο εργάτης. Η διάκριση αυτή, χωρίς να χρειάζεται αναλυτικό σχολιασμό, παραπέμπει σε πολύ γνωστές οικονομικές, οικογενειακές, εργασιακές και κοινωνικές διαφορές που καθιστούν προβληματική τη θεωρητική αφαίρεση δούλος και τη χρήση της σάν συνθετική κατηγορία (ESAG 98). Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πώς η ελληνική γλώσσα έχει μία αξιοπρόσεχτα μεγάλη ποικιλία όρων για να υποδηλώσει ακόμα και τον κοινό δούλο, αφήνοντας κατά μέρος τον λεξιλογικό πλούτο που κατονομάζει τα διάφορα άλλα είδη εξαρτημένης εργασίας που πλησιάζουν περισσότερο ή λιγότερο τη δουλεία και είναι κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, τοπικής έμπνευσης (98-9, 117, 133 κέ., 140, 142).

Στό πρώτο του άρθρο για τη δουλεία που έχει τον ένδεικτικό τίτλο «Was Greek civilisation based on slave labour» (1959), ο Φίνλεϋ κάνοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, διατυπώνει μία πρώτη θεωρητική άποψη που, σχηματικά μιλώντας και για να ευκολύνουμε τη συζήτηση, μπορούμε να ονομάσουμε *Θέση* (δηλ. θεωρητική τοποθέτηση) 1: 'Η αρχαία κοινωνία αποτελείται από ένα φάσμα κοινωνικών βαθμίδων (statuses) που έχει στο ένα άκρο του τον ελεύθερο πολίτη και στο άλλο τον κοινό δούλο (98)².

**

Στόν ίδιο κύκλο άποριών που απορρέει από τη μεγάλη ποικιλία όρων που είχαν οι αρχαίοι για να υποδηλώσουν την εξαρτημένη εργασία, ανήκει και μία άλλη σημαντική παρατήρηση. Ένώ οι ειλώτες της Σπάρτης πραγματοποίησαν αρκετές και εύρειας κλίμακας επαναστάσεις, οι δούλοι-έμπόρεμα (chattel slavery), όπως τους συναντάμε στην Αθήνα και σε μία σειρά άλλες πόλεις, δεν επαναστάτησαν ποτέ (ή σχεδόν πο-

2. Στήν πραγματικότητα δεν μπορούμε ακόμα να μιλήσουμε αυστηρά για θεωρητική *Θέση*. Πρόκειται για μία άπλη «διαπίστωση». Ονομάζω όμως τη «διαπίστωση» αυτή *Θέση*, έξ αιτίας του ρόλου που διαδραματίζει από τό επόμενο κιάλας άρθρο.

Έδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ακόμα τό μεταφραστικό πρόβλημα του όρου Status. 'Ο όρος αυτός που μεταφράζει ήδη προβληματικά τούς βεμπεριανούς Stand και Standische Lage αντιπαρατίθεται συνειδητά (τουλάχιστον στόν Βέμπερ) στίς κοινωνικές τάξεις που είναι άθεράπαιτα χρωματισμένες από τίς θεωρίες των Μάρξ-Ένγκελς. Κατά τόν Βέμπερ, που άς σημειώσουμε έπεξηγει τούς όρους του αυτούς με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, τό Standische Lage υποδηλώνει κυρίως έναν τύπο ζωής, εκπαίδευσης, κληρονομικού και επαγγελματικού κύρους. 'Ο Φ. που σιωπηρά δανίζεται τόν όρο από τόν Βέμπερ, τόν τροποποιεί όπως θα δούμε, για τίς ειδικές ανάγκες της μελέτης της αρχαίας κοινωνίας.

'Οπου ή λέξη Status χρησιμοποιείται με τό ειδικό αυτό βάρος θα τήν παραθέτω σε παρένθεση πλά ή ή «βαθμίδα» που τήν άποδίδει κατά προσέγγιση πιό κατάλληλα για τήν περίπτωση.

'Ο G.E.M. de la Croix στό βιβλίο του *Class Struggle in the Ancient Greek World* 1981, σ. 80, επισημαίνει σωστά πώς τό Status που δεν έχει άκριβές αντίστοιχο στα αρχαία Έλληνικά, πλησιάζει τόν όρο *τιμή* που χρησιμοποιεί ο 'Αριστοτέλης κυρίως σε ήθικές άναφορές. 'Ο όρος *τιμή* ωστόσο είναι έντελώς άκατάλληλος για τήν περίπτωση.

τέ). Μόνον στάχρόνια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, κάτω από έντελώς ξεχωριστές και ιδιόμορφες συνθήκες οι δούλοι ξεσηκώθηκαν επαναστατικά σε μεγάλη κλίμακα 3-4 φορές, κι αυτό μέσα στη διάρκεια 70 περίπου χρόνων. Η ιδιομορφία αυτή των ειλώτων σε σχέση, άς πούμε, με τούς 'Αθηναϊκούς δούλους είναι προφανής. Αύτή τη διαφορά όμως, μάς λέει ο Φίνλεϋ, δεν άρκει να τήν περιγράψουμε, πρέπει και να τήν καταγράψουμε στα διαφοροποιητικά στοιχεία των διαφόρων μορφών εξαρτημένης εργασίας (107 κέ., 118-9).

Πιό αξιοπρόσεκτο ωστόσο από τήν επαναστατική δραστηριότητα των ειλώτων σε αντίθεση με τήν «παθητική αντίσταση» των δούλων (110) είναι ή επαναστατική ιδεολογία και τό επαναστατικό πρόγραμμα των φτωχών καλλιεργητών και των υπόδουλων για χρέη³ (debt-bondage), σε αντίθεση με τήν έλλειψη μιας επαναστατικής ιδεολογίας και ενός αιτήματος για κατάργηση της δουλείας από μέρος των δούλων (106, 118-9, 162). Αύτή ή τελευταία παρατήρηση ωστόσο μάς πηγαίνει πέρα από τά όρια της τρέχουσας συζήτησης. 'Ας κρατήσουμε λοιπόν για τήν ώρα υπόψη τίς διαφορές που υπάρχουν στην κοινωνική συνείδηση και ιδεολογία των διαφόρων τύπων εξαρτημένης εργασίας.

'Ο κύκλος προσφοράς - ζήτησης - άναπαραγωγής δούλων

Στό πρώτο κιάλας άρθρο που μάς άπασχολεί κάνει τήν εμφάνισή της και μία δεύτερη ομάδα άποριών. Οι κύριες πηγές προσφοράς δούλων είναι χοντρικά γνωστές: από τη μία πόλεμος και πειρατεία, από τήν άλλη βιολογική άναπαραγωγή των ίδιων των δούλων, (έδώ μπορούμε να άγνοήσουμε τίς δευτερεύουσες πηγές όπως ή έκθεση βρεφών, οι καταδικές σε καταναγκαστικά έργα κ.λπ.). Τό έρώτημα είναι, πώς εξασφαλιζόταν μία έπαρκής προσφορά, με δεδομένη μία σταθερά αυξανόμενη ζήτηση. 'Ο πόλεμος και ή πειρατεία δημιουργούν άστάθμητο αριθμό αιχμαλώτων, που για να διακινηθούν σύμφωνα με τίς άνάγκες της ζήτησης σάν δούλοι στό έσωτερικό της Ελλάδας, χρειάζεται να παρέμβουν οι επαγγελματίες δουλέμποροι που φέρνουν και τό βάρος της κάλυψης των άναγκών. Για τό δουλεμπόριο όμως δεν έχουμε παρά έμμεσες νύξεις. Στό θέμα αυτό βρισκόμαστε για τήν ώρα άρκετά στό σκοτάδι (103, βλ. όμως παρακάτω).

Πιό προβληματικό ακόμα είναι τό ζήτημα της βιολογικής άναπαραγωγής των δούλων. 'Υπάρχει ή γενική αίσθηση πώς στη κλασική αρχαιότητα, και κυρίως στην κλασική Ελλάδα, οι δούλοι δεν άναπαράγονταν βιολογικά, τουλάχιστον σε βαθμό που να μη χρειάζεται διαρκής προσφυγή στό δουλεμπόριο. 'Ο Φίνλεϋ μάς διαβεβαιώνει πώς αυτό δεν όφείλεται σε κάποιο δημογραφικό νόμο (όπως έχει ύποστηριχθεί) και μάς παραπέμπει στίς δουλοκτητικές κοινωνίες του 'Αμερικανικού Νότου όπου ή βιολογική άναπαραγωγή των δούλων είναι διαπιστωμένη (104). 'Αφή-

3. Μόνιμο αίτημα των φτωχών καλλιεργητών και των υπόδουλων για χρέη ήταν ο άναδασμός της γης και ή παραγραφή των χρεών. Σε όρισμένες μάάλιστα περιπτώσεις και ή πλήρης κατάργηση της δουλείας για χρέη.

νει όμως τό ζήτημα ανοιχτό· τό μόνο πού κάνει γιά τήν ώρα είναι νά καταγράψει ένα πρόβλημα προσφοράς και αναπαραγωγής. Μόνο πολύ αργότερα, όταν συνδεθεί δημιουργικά ή προσφορά και ή αναπαραγωγή τών δούλων μέ τή ζήτηση, θά προκύψουν θετικά συμπεράσματα.

Τό πρόβλημα τών αριθμών

Είναι παράδοση από τότε πού αρχίζει ή συστηματική μελέτη τής δουλείας (δηλ. κυρίως από τά τέλη τού προηγούμενου αιώνα) οί ιστορικοί νά προβληματίζονται πάνω στους αριθμούς τών δούλων και στήν αναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους κάθε δεδομένης ἐποχῆς. Ἡ ἔρευνα καθεαυτή είναι και ἐνδιαφέρουσα και χρήσιμη. Ἐκεῖνο πού καθιστᾷ όμως τήν ἀξία τής ἔρευνας συζητήσιμη είναι ή θεωρητική προβληματική πού συνήθως τήν συνοδεύει. Γιατί κατά κανόνα ὅσοι εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀποκατάσταση τών ἀριθμῶν τών δούλων, συσχέτιζαν ἔμμεσα ή ἄμεσα τόν χαρακτήρα τής κοινωνίας πού ἐξέταζαν μέ τά ποσοστά τών δούλων.

Στό πρόβλημα τών ἀριθμῶν ὁ Φίνλεϋ ὑπῆρξε πάντα κατηγορηματικός (102 και ἄλλου), και μολονότι δέν ἔχει καταστήσει στό σημείο αὐτό τήν ἀποψή του γενικά ἀποδεκτή, νομίζω πώς ἔχει δείξει καθαρά τίς ἀνεπάρκειες τής συλλογιστικῆς πού βασίζει τό χαρακτηρισμό μιᾶς κοινωνίας στά ποσοστά τών δούλων. Ὁ Φ. ἐπισημαίνει πώς οί ἀριθμοί δέν ἔχουν καμιά ἀξία ἀν ἀγνοήσουμε τή θέση τών δούλων στήν παραγωγή

και τήν κατανομή τους. Ἄκόμα μᾶς ὑπενθυμίζει πώς τό μικρότερο ποσοστό πού ἔχει ποτέ προταθεῖ γιά τήν Ἀθήνα τού Δημοσθένη είναι 1/1 δούλοι πρὸς ἐλεύθερους (ὁ ἴδιος δέχεται γιά τόν 5ο και 4ο αἰώνα ποσοστό 3 και 4/1) ἤδη πολύ μεγαλύτερο ἀπό 1/2 τών πολιτῶν τού Ἀμερικανικοῦ Νότου τό 1860. Κι ἐνώ στόν Ἀμερικανικό Νότο τά 3/4 τών ἐλεύθερων πολιτῶν δέν εἶχαν κανένα δεσμό μέ τή δουλοκτησία (οὔτε μέσω τῆς οἰκογένειάς τους) κανείς δέν ἀρνεῖται πώς ή δουλεία ἦταν καθοριστική στίς κοινωνίες τού Ἀμερικανικοῦ Νότου)

Γιά νά ἀναφερθοῦμε μόνο στήν ἀγροτική παραγωγή (πού στήν ἀρχαιότητα κάλυπτε τό συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς) θά πρέπει νά ἐξαιρέσουμε ὅλους τούς πολυαριθμούς και βασικά μή παραγωγικούς οικιακούς δούλους, νά ἐξαιρέσουμε τούς δούλους τεχνίτες και τούς δούλους τών ὄρυχειῶν και νά μείνουμε μέ ἕναν ἀριθμό ἀγροτικῶν δούλων πού σέ πόλεις ὅπως ή Ἀθήνα ἀν δέν ἦταν μικρότερος, πάντως δέν ξεπερνοῦσε τόν ἀριθμό τών ἐλεύθερων καλλιεργητῶν. Μήπως λοιπόν πρέπει νά ἐπεξεργαστοῦμε καλύτερα τά κριτήρια πού καθορίζουν ἀν ἕνας πολιτισμός βασίζεται ή ὄχι στή δουλεία;

Ἐὸ ἀρχαῖος πολιτισμός και ή δουλεία

Ἡ γενική εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό μᾶς ὀδηγεῖ χωρίς δισταγμό στό συμπέρασμα, ἰσχυρίζεται ὁ Φίνλεϋ, πώς ή δουλεία ἦταν ἕνα ἀπό τά βασικά στοιχεῖα του (ἀρνεῖται ὡστόσο νά κα-

τονομάσει τή δουλεία ως τό βασικό στοιχείο του) . Ο Φίνλεϋ σχηματίζει τή γενική αυτή εικόνα από τρεις κυρίως παρατηρήσεις: Πρώτον, ένα πολύ σημαντικό μέρος του πληθυσμού ήταν δούλοι, δεύτερον, ή άριστοκρατία ήταν σχεδόν πλήρως άπελευθερωμένη από οικονομικά ζητήματα χάρη στην εκμετάλλευση των δούλων και τρίτον, κανένας, άνεξάρτητα από κοινωνική θέση ή περιουσία, δέν μπορούσε νά είναι βέβαιος ότι από πόλεμο, πειρατεία ή άλλη αίτία, δέν κινδύνευε νά πέσει στην κατάσταση του δούλου.

Τό συμπέρασμα όμως αυτό πού συσχετίζει τόν άρχαίο πολιτισμό μέ τή δουλεία, όσο προφανές και άν είναι δέν ίκανοποιεί άπόλυτα τόν Φ. Μπορούμε νά τό δεχτούμε ως άφρηρία, μάς λέει, όχι σάν κατάληξη. Καί πράγματι, ένα συμπέρασμα πού οικοδομείται πάνω στην ένοποιητική και ίσοπεδωτική κατηγορία του δούλου, θά έξουδετέρωνε τή θεωρητική τοποθέτηση πού όνομάσαμε Θέση 1. Αντίθετα, άν δεχτούμε τήν έννοια του κοινωνικού φάσματος ως αντίποδα στις κοινωνικές τάξεις και άν, αντί για δούλους, μιλήσουμε για έναν αναλυτικό κατάλογο έξαρτημένων έργατών μέ περισσότερα ή λιγότερα δικαιώματα και υποχρεώσεις, έξαφανίζεται τό ερώτημα άν ό άρχαίος πολιτισμός βασιζόταν στην δουλεία. Πρέπει νά ξεφύγουμε από τό ερώτημα αυτό και τήν προβληματική πού τό συνοδεύει, ίσχυρίζεται ό Φίνλεϋ, και νά καταπιαστούμε στα σοβαρά μέ τό πώς λειτουργούσε ή άρχαία δουλεία.

Και δέβαια ή απάντηση στο νέο αυτό ερώτημα δέν μπορεί νά είναι απλή. Θα είναι τόσο σύνθετη, όσο σύνθετο είναι και τό φάσμα. Παρ' όλα αυτά ό Φ. δέν έμποδίζεται νά τελειώσει τό πρώτο του άρθρο μέ τήν παρατήρηση πώς τόν ύψηλότερο βαθμό έλευθερίας τόν γνώρισαν οι πόλεις (όπως ή Αθήνα) όπου άκμασε τό κατώτερο είδος δούλου (ό δούλος-εμπόρευμα). Στην άρχαία έλληνική ιστορία ή έλευθερία και ή δουλεία προχώρησαν χέρι χέρι (114-5).

Γιά μία τυπολογία των κοινωνικών βαθμίδων (statuses)

Η έννοια του φάσματος, πού υποδηλώνει μία όρισμένη φιλοσοφική θεώρηση και μία αντίληψη για τήν άρχαία κοινωνία (ίσως μάλιστα όχι μόνο για τήν άρχαία), δέν θά ήταν δυνατόν νά μάς βοηθήσει στην κατανόηση της άρχαίας ιστορίας, άν δέν είμασταν σε θέση νά αξιολογήσουμε και νά ταξινομήσουμε τις διάφορες κοινωνικές βαθμίδες (statuses) πού περιλαμβάνει. Γι' αυτό κι ό Φίνλεϋ, ένα μόλις χρόνο μετά τή δημοσίευση του πρώτου άρθρου του, καταπιάστηκε μέ τήν έπεξεργασία μιας τυπολογίας των βαθμίδων στο «The servile statuses of ancient Greece». Πρώτα όμως, αρχίζοντας από τις προσφιλείς του λεξιλογικές ασάφειες των άρχαίων, κατέγραψε μέ τρόπο συστηματικό τις ένδειξεις για τήν ύπαρξη του φάσματος. Χωρίς νά μπορούμε σε πολλές λεπτομέρειες άρκει νά πούμε πώς εμπλουτίζει τή συζήτηση μέ λέξεις παρμένες όχι μόνο από άρχαίους λεξικογράφους και φιλοσόφους αλλά από τόν κώδικα της Γόρτυνας στην Κρήτη και από τήν Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Αυτή τή φορά όμως δέν άρκείται στην πιστοποίηση της ύπαρξης αυτού του πλούσιου λεξιλογίου και στις προφανείς διαφορές όπου υπάρχουν, αλλά στρέφεται κυρίως στις νομικές επιπτώσεις των διαφορών. Στην

ύπαρξη δηλ. περισσότερων ή λιγότερων δικαιωμάτων και έλευθεριών. Έκείνο πού τόν άπασχολεί είναι ό κίνδυνος νά παραμείνει κανείς στο άφηρημένο. Πρέπει νά έμβαθύνουμε, μάς λέει, όσο γίνεται στην ιδιαιτερότητα κάθε περίπτωσης (145). Ωστόσο, τή διαπίστωση του γλωσσολογικού πλούτου και της νομικής και κοινωνικής πολυπλοκότητας πού εμφανίζει τό φαινόμενο της έξαρτημένης εργασίας, ό Φ. όφείλει νά τήν άντιδιαστείλει μέ τήν ύπερβολικά απλή άντινομία δούλος/έλεύθερος, πού ολοφάνερα κυριαρχούσε στην σκέψη των άρχαίων.

Τόσο στην κλασική Ελλάδα, όσο και στην κλασική Ρώμη, παρατηρεί ό Φίνλεϋ (116-9, 140-1), ή απλή άντινομία δούλος/έλεύθερος είχε ένα άπολύτως σαφές νόημα. Για τούς φιλοσόφους, όπως ό Άριστοτέλης, για τούς ρήτορες, τούς ιστορικούς, τούς πολιτικούς, πού σίγουρα δέν άγνοούσαν τις λεπτές διακρίσεις ανάμεσα στις διάφορες μορφές έξαρτημένης εργασίας και πού ακόμα λιγότερο δέν συνέχαν τον δούλο της Αθήνας μέ τούς είλωτες της Σπάρτης, ή άναφορά σε δούλους και έλεύθερους ήταν συνήθως άρκετη για τις άνάγκες τους. Όταν χρειάζοταν, αναφέρονταν στις συγκεκριμένες ιδιορρυθμίες της κάθε περίπτωσης και άν ήταν άναγκαίο έμπαιναν και σε πολλές

λεπτομέρειες. Γενικά όμως, αυτό ήταν περιττό (141). Χωρίς να έμβαθύνει περισσότερο, ο Φίνλεϋ θεωρεί καταστροφική για την κοινωνιολογική έρευνα, αυτήν την αδιαφορία των αρχαίων. Είμαστε, λέει, οι κληρονόμοι τους και τά θύματά τους (113).

7 Ας υπερβούμε λοιπόν τους αρχαίους, τη συγκεκριμένη χρήση διαφόρων όρων, και την άπλη αντίνομία δούλος/έλευθερος και ας συγκροτήσουμε μία κοινωνιολογική θεώρηση που να αρμόζει στις σημερινές ανάγκες έρμηνείας του αρχαίου κόσμου. Πρώτον, μάς λέει ο Φ., πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά ύπόψη την έννοια του φάσματος (143), δεχόμενοι χάριν της έπιμονής των αρχαίων ότι υπάρχει μία έντονη διαχωριστική γραμμή κάπου στη μέση αυτού του φάσματος (147). (Έδώ βέβαια, με τη μέθοδο του αυτόνοτου εισάγεται από τό παραθύρο ένας δυναμίτης στά θεμέλια του θεωρητικού οικοδομήματος του Φίνλεϋ, γιατί αν αναρωτηθούμε που είναι ή μέση και πώς προσδιορίζεται, επανερχόμαστε σέ αυτά ακριβώς τά προβλήματα που θέλει να αποφύγει). Δεύτερον, μία συστηματική ανάλυση-ταξινόμηση των διαφόρων κοινωνικών βαθμίδων (statuses) μπορεί να γίνει με τόν κατακεραματισμό της παραδοσιακής έννοιας των δικαιωμάτων και τή θεώρηση των βαθμίδων ως συνόλου έπιμέρους προνομίων, εξουσιών κ.λπ. (148). Έτσι, μπορούμε να συνοψίσουμε σάν *Θέση 2* τούς όρους ανάλυσης των βαθμίδων που σχετίζονται, (1) με ζητήματα ιδιοκτησίας, (2) εξουσίας πάνω στην εργασία και τήν μετακίνηση, (3) εξουσίας στην έπιβολή ποινών, (4) νομικής προστασίας, (5) προνομίων στό χώρο τής οικογένειας, (6) κοινωνικής κινητικότητας και (7) προνομίων και υποχρεώσεων στό θρησκευτικό, πολιτικό και στρατιωτικό τομέα (149, 131).

Πρός μία αξιολόγηση των *Θέσεων 1* και *2*.

Θά προσπεράσω για λίγο δύο άρθρα που αναφέρονται στό δουλεμπόριο και θά σταθώ στό όνομαστό «Between slavery and freedom» (1964). Τό άρθρο αυτό μολονότι προσθέτει λίγα από άποψη πληροφοριών, παρουσιάζει μία αξιοπρόσεκτη καινοτομία σέ σχέση με τά δύο προηγούμενα. Ο Φίνλεϋ ξεκινάει πάλι με τά καθιερωμένα πιά λεξιλογικά και άλλα διαφοροποιητικά στοιχεία τής εξαρτημένης εργασίας στην αρχαιότητα. Έπιμένει στόν πλήρη κατάλογο αξιολόγησης και ταξινόμησης των βαθμίδων, που όνομάσαμε ένδεικτικά *Θέση 2*, επαναλαμβάνοντάς τον σχεδόν απaráλλαχτο. Αυτή τή φορά όμως αποφασίζει να εφαρμόσει τίσ θεωρίες του όχι πιά σέ περιφερειακές κοινωνίες όπως Γόρτυνας ή τής Έγγυς Ανατολής, αλλά στην ίδια τήν κλασική Άθήνα, Σπάρτη και Ρώμη.

Ο ίδιος ο Φίνλεϋ κοιτάζοντας προς τά πίσω στό τέλος του άρθρου του, διατυπώνει δύο σκέψεις-άπορίες. Στην Άθήνα ένας δούλος και ένας πλούσιος μέτοικος (όπως π.χ. ο Άριστοτέλης) στερούνταν έξ ίσου του δικαιώματος γάμου με Άθηναίους πολίτες. Θά ήταν όμως παράλογο να τούς εξισώσουμε στά σοβαρά μ' αυτό τό αιτιολογικό (131). Κι άκόμα, οι Άθηναίοι δούλοι και οι Σπαρτιάτες εΐλωτες 'άνηκαν σέ κάποιον', αλλά τό γεγονός ότι οι μέν άνηκαν σέ ιδιώτες ενώ οι δέ συλλογικά στό κράτος, άποτελεί μία σημαντικότερη διαφορά (132). Άς προσέξουμε λοι-

πόν, μάς λέει ο Φίνλεϋ, οι διάφοροι συνδυασμοί στην τυπολογία πρέπει να έλεγχθούν και να κριθούν στό φώς τής όλης δομής τής υπό ανάλυση κάθε φορά κοινωνίας (132).

Μέχρις εδώ παρακολουθήσαμε ύπομονετικά όλους τούς συλλογισμούς, περιμένοντας να δούμε που θά καταλήξουν. Γιατί είναι βέβαια δικαίωμα του κάθε μελετητή να επιλέγει ο ίδιος τούς όρους και τό θεωρητικό σχήμα που θά τόν βοηθήσουν να αναλύσει μία κοινωνία. Άπό κει και πέρα όμως είναι δικαίωμα του άναγνώστη να άναρωτηθεί αν αυτό τό θεωρητικό σχήμα είναι λειτουργικό και αν άποδίδει καρπούς. Για να χαρακτηρίσει τίσ αρχαίες κοινωνίες και για να ταξινομήσει μέσα σ' αυτές τίσ διάφορες κοινωνικές βαθμίδες, ο Φίνλεϋ επικαλέστηκε τή θεωρία του φάσματος και κατέστρωσε έναν κατάλογο 7 σημείων. Ο κατάλογος αυτός που άποτελεί ούσιαστικά παράφραση του αντίστοιχου του Μάξ Βέμπερ, είναι όχι μόνο δύσχητος, αλλά με τή δεδομένη άνυπαρξία αναλυτικών πληροφοριών για τήν αρχαιότητα, είναι συχνά και άχρηστος. Και πάνω άπ' όλα αυτά, μάς λέει τώρα ο Φίνλεϋ τά 7 σημεία πρέπει να αξιολογηθούν στό φώς τής όλης δομής των δεδομένων κοινωνιών. Άλλά αν αυτή ή δομή ήταν δεδομένη, τότε θά περίττεινε και ή ανάλυση· κι άκόμα, έχει τήν έντύπωση κανείς πώς καταλήγουμε όχι σέ μία κοινωνιολογία, όπως διατείνεται, αλλά σέ μία λεπτομερή ιστορική περιγραφή, όπου τό μόνο που άπομένει στόν έρευνητή είναι να άπαριθμη τίσ ύπάρχουσες κάθε φορά πληροφορίες.

Και μία δεύτερη σκέψη-άπορία του Φίνλεϋ. Παρά τή σύνθετη τυπολογία και παρά τήν ανάγκη συγκεκριμένης κάθε φορά αξιολόγησης τής, ύπάρχουν όρισμένες κοινωνίες όπως ή κλασική Άθήνα και ή κλασική Ρώμη, όπου ή άπλη αντίνομία δούλος/έλευθερος παραμένει έπιμόνα άποφασιστικής σημασίας για τά περισσότερα κοινωνικά ζητήματα. Γι' αυτές τίσ συγκεκριμένες κοινωνίες, μάς λέει τώρα για πρώτη φορά ο Φίνλεϋ, τό φάσμα καταρρέει και κυριαρχεί μία καθαρά ταξική αντίθεση (132). Ίσχυει όμως τό φάσμα για τίσ υπόλοιπες αρχαίες κοινωνίες τής Έγγυς Ανατολής και τίσ πρώιμες και ύστερες φάσεις τής Άθήνας και τής Ρώμης. Ένώ λοιπόν φαίνεται σιγά-σιγά να καταρρέει ή ίδια ή θεωρία του φάσματος, ο Φίνλεϋ εξακολουθεί να έχει άλλη γνώμη.

Ένα νέο μοντέλο για τήν ιστορία των αρχαίων κοινωνιών

Για να συμβιβάσει τή θεωρία του φάσματος με τίσ παρατηρήσεις του σχετικά με τήν κλασική Άθήνα και Ρώμη ο Φίνλεϋ κατασκευάζει ένα νέο μοντέλο που για τήν ώρα, στό υπό συζήτηση άρθρο, άπλώς τό αναφέρει. Παρέμεινε όμως πιστός στό μοντέλο αυτό άρχετό καιρό και τό ανέπτυξε καλύτερα, σχεδόν δέκα χρόνια μετά. Η αρχαία κοινωνία, ισχυρίζεται, κινήθηκε από μία κατάσταση όπου οι κοινωνικές βαθμίδες (statuses) διέτρεχαν ένα συνεχές φάσμα, προς μία κατάσταση όπου οι βαθμίδες στριμώχτηκαν στά δύο άκρα του φάσματος, στά άκρα του δούλος και του έλευθερος. Αυτή ή κίνηση, που σχεδόν ολοκληρώθηκε τίσ έποχές που όνομάζουμε κλασικές, αντίστρά-

φηκε με τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία· ή κοινωνία τότε επέστρεψε σ' ένα φάσμα βαθμίδων και μετασχηματίστηκε σ' αυτό πού ονομάζουμε μεσαιωνικό κόσμο (132). Θά επανέλθω όμως σ' αυτό τό μοντέλο παρακάτω.

Ἡ δουλεία γιά χρέη

Ἀπό τά διάφορα εἶδη ἐξαρτημένης ἐργασίας ή λεγόμενη δουλεία γιά χρέη παρουσιάζει ἐντελώς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μέ τή δουλεία γιά χρέη, πού ἄς σημειώσουμε ὅτι πάντα τραβοῦσε τήν προσοχή του, ὁ Φίνλεϋ ἀσχολήθηκε συστηματικά τό 1965 στό «Debt-bondage and the problem of slavery» (τό τελευταῖο ἄρθρο αὐτῆς τῆς περιόδου). Μέ ἀναφορά σέ πάμπολλα παραδείγματα καί συγκριτικά στοιχεία ἀπό κοινωνίες διαφορετικῶν περιόδων, τό ἄρθρο αὐτό καταλήγει σέ μιά τοποθέτηση τέτοιας θεωρητικῆς σημασίας γιά ὁλόκληρο τό ἐρμηνευτικό σχῆμα τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, πού ἀξίζει νά τήν ονομάσουμε *Θέση 3*. Ἡ θέση αὐτή ἔχει δύο ὄψεις:

Πρῶτον, τά χρέη (τουλάχιστον γιά ὀρισμένες κοινωνίες καί γιά ὀρισμένες περιόδους) ἦταν τέχνασμα (device) πού ἀποσκοποῦσε ὄχι στό κέρδος μέσω τοῦ τόκου, ἀλλά στήν προσφορά ἐξαρτημένης ἐργασίας (156). Καί δεύτερον, ή δουλεία γιά χρέη παρείχε στό χρεώστη κάποια μίνιμουμ ἐξασφάλιση, τουλάχιστον ἀπό τήν πείνα καί τό θάνατο ἄν ὄχι καί ἀπό τήν μοῖρα τοῦ δούλου-ἐμπόρευμα πού πουλιέται ἔξω ἀπό τά ὄρια τῆς πόλης (μολονότι νόμιμα ἢ παράνομα καί αὐτό γινόταν πολλές φορές). Συχνά ή ὑποχρέωση τοῦ χρεώστη ἦταν γιά περιορισμένο χρόνο κι αὐτό δέβαια τόν ξεχώριζε ἀποφασιστικά ἀπό τόν κοινό δούλο (162).

Νομίζω πώς στό ἄρθρο αὐτό ή σκέψη τοῦ Φίνλεϋ παρουσιάζει σημαντική ἐξέλιξη, ἐξέλιξη πού προοιωνίζεται τίς ἀπόψεις πού διατυπώνει στό τελευταῖο του βιβλίο γιά τή δουλεία. Κρατῶ ὡστόσο ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις γιά τή σωστή χρονολόγηση μερικῶν διατυπώσεων, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, ή δημοσίευση τοῦ ἄρθρου του στά ἀγγλικά, πού ἐγινε γιά πρώτη φορά τό 1981, περιέχει ἀναθεωρήσεις σέ σχέση μέ τήν πρώτη ἐκδοσή πού ἐγινε στά γαλλικά τό 1965.

Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο καί ἴσως ἐνδεικτικό τό γεγονός πώς μολονότι ή λεγόμενη Σολωνική κρίση καί μεταρρύθμιση ἦταν μόνιμα στή σκέψη τοῦ Φίνλεϋ (117 κέ, 147, 156-7), ἀποφάσισε νά στραφεῖ συστηματικά σ' αὐτήν τόσο καθυστερημένα. Γιατί ἀντίθετα ἀπό πολλά ἄλλα φαινόμενα πού διερεῦνησε, τό πρόβλημα πού σχετίζεται μέ τόν Σόλωνα εἶχε μιά μοναδική ἐνταση καί πολύ φανερές ἐπιπτώσεις. Ἄλλωστε, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, ή μελέτη τῆς Σολωνικῆς κρίσης ἦταν αὐτή πού ὀδήγησε, στό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Φίνλεϋ στή διαμόρφωση μιᾶς νέας τυπολογίας.

Ἡ πρώτη παρατήρηση πού ὀφείλει νά κάνει κανεῖς (καί πού τό ἰδιόρρυθμο γράψιμο τοῦ Φίνλεϋ ἀφήνει γιά τό τέλος) εἶναι πώς ή δουλεία γιά χρέη καταργήθηκε ἀπόλυτα, μέ πολιτική πράξη καί πώς ή επανάφορά τῆς ἀποτράπηκε ἀπό τήν ἀυξανόμενη πολιτική δύναμη τῆς χειραφετημένης τάξης τῶν φτωχῶν καλλιεργητῶν πού ἀπέκτησαν ἕνα ρόλο στήν αὐτοδιοικούμενη κοινότητα (166). Ἡ παρατήρηση αὐτή μᾶς παραπέμπει ἀμέσως στίς κοινωνικές συγκρούσεις πού

περιτριγυρίζουν ἀπό παντοῦ τήν ἱστορία τῆς δουλείας γιά χρέη (162). Γιατί ἀντίθετα πρὸς τά ὅσα φαίνεται νά συνέβαιναν στήν Ἑγγύς Ἀνατολή στήν Ἀθήνα (καί στή Ρώμη) οἱ χρεώστες καί οἱ ὑπόδουλοι γιά χρέη ἐπαναστάτησαν, καί ὄχι μόνο κατάφεραν νά καταργηθεῖ ή δουλεία γιά χρέη (πιό σωστά τό «δανείζειν ἐπί σώμασι») ἀλλά ἀπέκτησαν καί οἱ ἴδιοι πολιτική δύναμη μέ τήν πρωτοεμφανιζόμενη δημοκρατική ὀργάνωση.

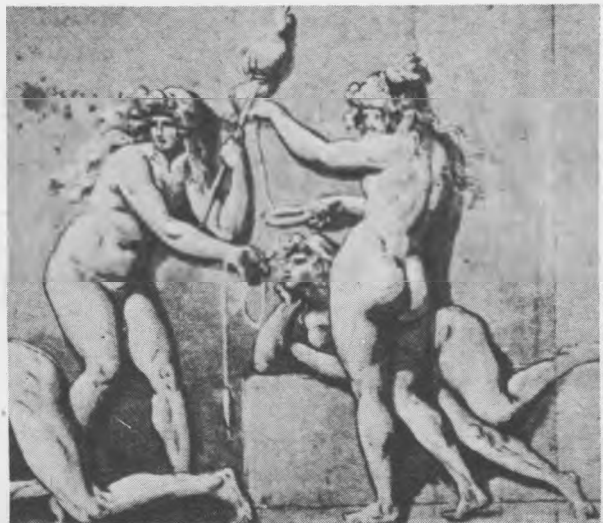
Ὄδηγοῦμαστε ὁμως στίς κοινωνικές (καί μάλιστα καθαρά ταξικές) συγκρούσεις καί ἀπό μιά ἄλλη διαπίστωση. Γιατί ὁ δανεισμός ὀδηγοῦσε στή δουλεία μόνο ὅταν πραγματοποιοῦταν *ἀνάμεσα* στίς τάξεις, δηλ. ὅταν οἱ πλούσιοι δάνειζαν στούς φτωχοῦς. Ἀντίθετα ὅταν ἕνας πλούσιος «δάνειζε» σέ κάποιον τῆς τάξης του πού εἶχε ἀνάγκη, αὐτό δυνάμωνε τούς δεσμούς ἀλληλεγγύης μεταξύ τους (155).

Ἐνῶ ὁμως οἱ κοινωνικές ἐντάσεις καί ὁ ταξικός ξεσηκωμός σήμαναν τό τέλος τῆς δουλείας γιά χρέη, τό τέλος αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας σήμανε τήν ἐναρξη μιᾶς ἄλλης ταξικῆς ἐκμετάλλευσης μέ τήν μαζική εἰσαγωγή κοινῶν δούλων-ἐμπόρευμα (162,6). Ἐρχόμαστε ἔτσι σέ μιά νέα διατύπωση πού θά ονομάσω *Θέση 4*: Ἡ δουλεία γιά χρέη δέν ἐξαφανίζεται ἔτσι ἀπλά: ἀντικαθίσταται.

Πολύ συνοπτικά μιλώντας γι' αὐτό τό τελευταῖο ἄρθρο, παρατηροῦμε πώς ἀπό τή μιά μεριά ή ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ φάσματος ἀποσιωπᾶται, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἀναδύεται ή ἰδέα γιά τήν ὑπαρξη ταξικῶν ἀντιθέσεων καί κατά τήν προκλασική περίοδο - παρά τούς ἰσχυρισμούς τοῦ συμβιαστικοῦ μοντέλου. Καί ὑποστηρίζεται ὅτι ὄχι μόνο ἀναδύονται ὀξείες ταξικές ἀντιθέσεις, ἀλλά γίνονται καί κύριος μοχλός γιά τό ξεκίνημα τῶν σημαντικότερων πολιτικῶν ἀλλαγῶν πού γνώρισε ή ἀρχαία Ἑλλάδα.

Τό δουλεμπόριο

Σ' αὐτήν τήν πρώτη περίοδο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Φίν-

λευ πάνω στην αρχαία δουλεία, ανήκουν και δύο άρθρα που ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το δουλεμπόριο⁴. Τα άρθρα αυτά προσπαθούν βασικά να απαντήσουν σ' ένα απλό ερώτημα. Ποιοί ήταν εκείνοι οι μηχανισμοί που επέτρεπαν την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών της αγοράς για δούλους; Γιατί βέβαια και ο πόλεμος και η πειρατεία, που μαζί με την σχετικά περιορισμένη βιολογική αναπαραγωγή αποτελούσαν τις κύριες πηγές δούλων, ήταν φαινόμενα που δεν ήταν δυνατόν να αποδίδουν προβλέψιμες ποσότητες δούλων. Άλλωστε οι πόλεμοι πολύ σπάνια είχαν κύριο κίνητρο το κυνήγι δούλων. Και ύστερα, πώς διακινούνταν οι αιχμάλωτοι κατά τη διάρκεια μακροχρόνιων πολέμων που οδηγούσαν στην υποδούλωση δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων;

Η απάντηση που προσφέρει ο Φίνλεϋ είναι ότι υπήρχε ένα οργανωμένο δίκτυο δουλεμπόρων, με μόνιμα κέντρα συγκέντρωσης και επαγγελματίες δουλεμπόρους, που άλλοτε ακολουθούσαν το στρατό αγοράζοντας επί τόπου τους αιχμαλώτους και άλλοτε με διάφορα άλλα μέσα (άπαγωγές, αγορές έξω από τα όρια της αυτοκρατορίας) προσπαθούσαν να διατηρούν την προσφορά δούλων στο επίπεδο της ζήτησης.

Βέβαια το πραγματικό πρόβλημα είναι η ζήτηση και όχι η προσφορά, αλλά σ' αυτό το πρόβλημα θά στραφεί ο Φίνλεϋ στο τελευταίο του βιβλίο.

Η τεχνολογική πρόοδος

Ένα τελευταίο ζήτημα που αναλύεται στο άρθρο αυτής της περιόδου «*Technical innovation and economic progress in the ancient world* (1965), είναι το ζήτημα της τεχνολογικής προόδου ή μάλλον της τεχνολογικής στασιμότητας στην αρχαιότητα. Υπάρχει μία παράδοση στην ιστοριογραφία να αποδίδεται η τεχνολογική στασιμότητα στη δουλεία. Όσο και εφευρέσεις έγιναν και κάποια εφαρμογή βρήκαν στον αρχαίο Έλληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο. Και παρ' όλα αυτά φαίνεται να υπήρχε κάποιο εμπόδιο τόσο στην επέκταση των εφευρέσεων, όσο και στη γενικευμένη εφαρμογή τους. Η ύπαρξη της δουλείας, ισχυρίζεται ο Φ., δεν φαίνεται από μόνη της να ήταν αρκετό εμπόδιο για την τεχνολογία. Μάλλον πρέπει να σχετίσουμε την αδιαφορία για εφευρέσεις με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής για τη φύση της εργασίας. Πρόκειται για μία έμμεση σχέση δουλείας - τεχνολογίας που περνάει μέσα από την ιδεολογία για την εργασία (193). Τελικά όμως ο Φίνλεϋ δεν μπαίνει σε καμιά λεπτομέρεια και αφήνει αυτή τη σημαντική διαπίστωση - θέση στο περιθώριο των ερευνών του⁵.

4. Το ένα πρωτοδημοσιεύτηκε το 1962 με τίτλο «*The Slave Trade in Antiquity: The Black Sea and Danubian regions*» και βρίσκεται αναδημοσιευμένο στο *ESAG* όπως και όλα τα άλλα άρθρα που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα - το άλλο πρωτοδημοσιεύτηκε ίσως λίγο μετά και αναδημοσιεύεται στο *AA*, 1968 με τίτλο: «*Aulos Karpeilius Timotheos, Slave Trader*».

5. Την ιδέα αυτή την υιοθέτησε σιωπηλά και την συστηματοποίησε ο P. Anderson στο *Rassages from Antiquity to Feudalism*. Ο P.A. είναι ο μόνος απ' όσο ξέρω, που αξιοποίησε την παρατήρηση αυτή του Φ. και την ανέδειξε, κατά κάποιο τρόπο, σε θεωρητική θέση.

The Ancient Economy. (Η αρχαία Οικονομία, 1973)

Τό 1972 ο Φ. έδωσε μία σειρά διαλέξεων πάνω στην αρχαία οικονομία. Ένα χρόνο μετά, βασισμένο πάνω στις διαλέξεις αυτές, εκδόθηκε το βιβλίο του *The Ancient Economy* που τον έκανε γνωστό στο ευρύτερο κοινό. Στο έργο αυτό μπορούμε να ανατρέξουμε στο κεφάλαιο «*Masters and Slaves*», για να βρούμε μία συνολική παρουσίαση των απόψεων του Φίνλεϋ, για την αρχαία δουλεία. Άς δούμε λοιπόν πώς οι διάσπαρτες θεωρητικές τοποθετήσεις, που ο Φ. έπεξεργάστηκε στα πρώτα του άρθρα, λειτουργούν συγκεντρωμένες μαζί.

Η *Θέση 1* που υποστήριζε πώς οι αρχαίες κοινωνίες αποτελούνταν από ένα συνεχές φάσμα κοινωνικών βαθμίδων (statuses) και η *Θέση 2* που καθόριζε τα 7 σημεία προσδιορισμού των βαθμίδων, ενοποιούνται εδώ σε μία μόνο ενιαία θέση. Εκτός από αυτήν τη σύμπτυξη, που άλλωστε έρχεται έντελώς φυσιολογικά, στην νέα τους διατύπωση οι *Θέσεις 1* και *2* παρουσιάζουν δύο ενδιαφέρουσες τροποποιήσεις. Πρώτον δηλώνεται με κάποια έμφαση πως το φάσμα δεν πρέπει να εκληφθεί ως μαθηματική συνέχεια (continuum), αλλά ως ασυνεχές φάσμα με κενά σε όρισμένα σημεία και μεγάλη πυκνότητα σε άλλα. Δεύτερον, ο κατάλογος των 7 σημείων εμφανίζεται ελαφρά διαφοροποιημένος, πιο χαλαρός και ατέρμων (*AE* 67-8).

Οι *Θέσεις 3* και *4* χάνονται μέσα στη συζήτηση και όπωσδήποτε παύουν να λειτουργούν σαν θεωρητικές τοποθετήσεις. Η δέ *Θέση* που συνέδεε την τεχνολογική στασιμότητα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής για την εργασία, δεν αναφέρεται καθόλου στη συζήτηση για τη δουλεία, αλλά στο επόμενο κεφάλαιο «*Landlords and Peasants*» όπου αξιολογείται κάπως και συγκεκριμενοποιείται, ως ένα βαθμό (113-4).

Η προσφορά δούλων και το δουλεμπόριο, παρόλο που δεν αναλύονται με συστηματικό τρόπο, θίγονται ωστόσο, και μάλιστα σε σχέση με ένα πολύ σημαντικό ζήτημα: την «παρακμή» της αρχαίας δουλείας. Η συζήτηση ξεκινάει από μία αρκετά διαδεδομένη θεωρία. Λέγεται πώς η κρίση της δουλείας οφείλεται στο ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έφτασε τα γεωγραφικά της όρια με τον Αύγουστο. Έτσι από τη μία μεριά ολοκληρώθηκαν περιοχές που παραδοσιακά προμήθευαν δούλους, ενσωματώθηκαν τώρα στην Αυτοκρατορία και οι κάτοικοί τους ξέφυγαν τη μοίρα της υποδούλωσης, ενώ από την άλλη η αναζήτηση δούλων πέρα από τα όρια της Αυτοκρατορίας, ανέβαζε υπερβολικά το κόστος τους.

Ο Φίνλεϋ βλέπει μία αληθοφάνεια στη συλλογιστική αυτή αλλά αντιτάσσει τρία επιχειρήματα. Πρώτον, η γεωγραφική επέκταση σχεδόν ολοκληρώθηκε το 14 μ.Χ. ενώ τα πρώτα σημάδια της κρίσης της δουλείας δεν έγιναν ορατά παρά μόνο στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. . Δεύτερον, είναι άνυπόστατο το επιχειρήμα πώς οι Γερμανοί, με τους οποίους οι Ρωμαίοι βρισκόνταν σε συνεχή πόλεμο αυτήν την περίοδο, ήταν ακατάλληλοι για δούλοι. Και τρίτον, το θέμα της μη βιολογικής αναπαραγωγής των δούλων δεν ευσταθεί γιατί στον μόνον Αμερικανικό Νότο οι δούλοι αναπαράγονταν κανονικά, στην δέ αρχαιότητα υπάρχουν στοιχεία μίας περιορισμένης αναπαραγωγής που θά μπορούσε να επεκταθεί (85-86).

Πιστεύω ωστόσο πώς στο ζήτημα της προσφοράς

δούλων ο Φίνλεϋ δέν καταλήγει σέ θεωρητικές θέσεις. Βέβαια τό τί συνιστά *θεωρητική θέση* σέ ένα κείμενο ιστορικής κοινωνιολογίας ή οικονομικής ιστορίας (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τούς τρέχοντες όρους) είναι ζήτημα όχι μόνο συζητήσιμο αλλά και πού έξαρτάται σέ μεγάλο βαθμό από προσωπική επιλογή. Πιστεύω πάντως ότι ή αξιολόγηση πού επιχειρώ δέν προδίδει τό πνεύμα τών κειμένων του Φίνλεϋ. Γιατί μία τοποθέτηση ή ένα συμπέρασμα παίρνει τό βάρος μιάς *θεωρητικής θέσης* μέσα από τήν αλληλοσυσχέτιση της μέ άλλες τέτοιες τοποθετήσεις. Από αυτήν τήν αλληλοσυσχέτιση παράγεται ένας λίγο-πολύ ένοποιημένος κορμός, ίκανός νά έρμηνεύσει τά διάφορα κοινωνικά φαινόμενα μέ τά όποια άσχολείται.

Η μόνη λοιπόν φορά πού ο Φίνλεϋ βάζει πραγματικά σέ έρμηνευτική δοκιμασία τίς θεωρίες του γιά τή δουλεία στό *ΑΕ*, είναι όταν στρέφει τήν προσοχή του στό θέμα της «παρακμής» της άρχαίας δουλείας. Έδώ ο Φίνλεϋ επιχειρεί νά έρμηνεύσει τό γεγονός κάνοντας χρήση τών *Θέσεων 1* και *2* καθώς και του μοντέλου πού προτείνει σχεδόν 10 χρόνια πριν (84-87). Τό κλειδί, λέει ο Φίνλεϋ γιά νά έρμηνεύσουμε τόν παραμερισμό τών δούλων στόν τομέα της παραγωγής από τόν τρίτο αιώνα και μετά, δέν βρίσκεται στους δούλους, αλλά στους ελεύθερους φτωχούς. Σταδιακά, από τήν εποχή του Αύγουστου, ή πλειοψηφία τών ελεύθερων πολιτών άρχισε (σέ μεγάλο βαθμό λόγω του πολιτικού αυταρχισμού και της γραφειοκρατικής οργάνωσης της κοινωνίας) νά χάνει τόσο τά πολιτικά της δικαιώματα όσο και τό «προνόμιο» στρατολόγησης της. (Τή γή τους τήν είχαν χάσει οι περισσότεροι από τόν καιρό της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας). Πολιτικά, ιδεολογικά, οικονομικά, ξεέπεσαν τόσο ώστε μία νέα διαχωριστική γραμμή έκανε τήν εμφάνισή της νωρίς τόν δεύτερο αιώνα. Οι ελεύθεροι πολίτες διαχωρίστηκαν σέ *honestiores* και *humiliores* πού αντιστοιχούσε χοντρικά σέ ανώτερες και κατώτερες τάξεις. Οι *humiliores* ακόμα και νομικά περιλήφθηκαν στίς τιμωρίες πού πρόσβλεπε μέχρι τότε ο νόμος γιά τούς δούλους. Έτσι οι ανώτερες τάξεις μπορούσαν πάλι ελεύθερα νά στρατολογήσουν εργατική δύναμη από τούς ξεπεσμένους τώρα πιά ελεύθερους φτωχούς, γεγονός πού έκανε τήν προσφυγή στη δουλεία λιγότερο αναγκαία. Τώρα μάλιστα πού τά όρια προσφοράς είχαν στενέψει ή κοινωνία ξαναγύρισε στην «αρχαϊκή» της δομή. Τό κοινωνικό φάσμα αντικατέστησε τόν όξυ διαχωρισμό ανάμεσα σέ ελεύθερους και δούλους.

Μερικές σκέψεις πάνω στην «Αρχαία Οικονομία»

Η συνολική αντιμετώπιση του ζητήματος της αρχαίας δουλείας όπως τήν επιχειρεί ο Φίνλεϋ στην *Αρχαία Οικονομία*, δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά τόσο σέ σχέση μέ όσα αναφέρει, όσο και σέ σχέση μέ όσα άποσιωπά. Άς άρχίσουμε όμως μέ τήν έρμηνεία πού προτείνει γιά τήν «παρακμή» της δουλείας. Η αντίρρηση πού προβάλλει ο Φ. στη συλλογιστική πού βλέπει στό κλείσιμο τών συνόρων τήν κύρια αίτια της κρίσης του δουλοκτητικού συστήματος είναι λογική, αλλά ή εξήγηση πού αντιπροτείνει ο ίδιος, πάσχει

από τό ίδιο πρόβλημα. Γιατί ή διάκριση ανάμεσα σέ *honestiores* και *humiliores* εμφανίζεται κι αυτή έναν αιώνα πριν τήν πιστοποιημένη παρακμή της δουλείας⁶.

Πιο σημαντική όμως και πιο ενδιαφέρουσα είναι νομίζω μία άλλη αντίφαση στη συλλογιστική του Φ. Γιατί (παρακάπτοντας τά χρονολογικά προβλήματα) άν ή αντινομία δούλος/ελεύθερος, αντικαθίσταται από τήν αντινομία *humiliores/honestiores* αυτό καθόλου δέν σημαίνει πώς έχουμε ένα φάσμα στη θέση μιάς όξείας αντίφασης. Έχουμε κατά πώς φαίνεται μία νέα όξεία αντίφαση στη θέση της παλαιάς⁷. Η προσκόλληση στό μοντέλο του 1964 είναι όχι μόνο ξεπερασμένη αλλά και δεσμευτική, τήν ώρα μάλιστα πού όλα οδηγούν στη διαμόρφωση μιάς νέας θεωρίας.

Ερωτηματικά δημιουργεί και ή άποσιώπηση της προβληματικής πού σχετίζεται μέ τή δουλεία γιά χρέη και πού είχε αναπτύξει ο Φ. από τό 1965. Είναι έπόμενο λοιπόν, ακόμα και γιά τό πιο συγκρατητικό διάβασμα τών κειμένων του Φίνλεϋ, νά άναρωτηθεί κανείς τί θά γινόταν άν αντί γιά τήν κρίση και «παρακμή» της δουλείας και τίς *Θέσεις 1* και *2*, πού όπως είδαμε δέν εφαρμόζονται μέ έπιτυχία, βάζαμε σάν έρώτημα τήν εμφάνιση της δουλείας σέ σχέση μέ τίς *Θέσεις 3* και *4*, καθώς και μέ όσα έχει γράψει ο Φ. γιά τήν προσφορά δούλων και τό δουλεμπόριο.

Πράγματι, 7 χρόνια μετά τό *ΑΕ* και 15 χρόνια μετά τά τελευταία άρθρα της πρώτης περιόδου, ο Φ. δημοσίευσε ένα νέο βιβλίο, τό *Ancient Slavery and Modern Ideology*, όπου επίκεντρο του προβληματισμού είναι ή εισαγωγή της δουλείας στην άρχαία Ελλάδα.

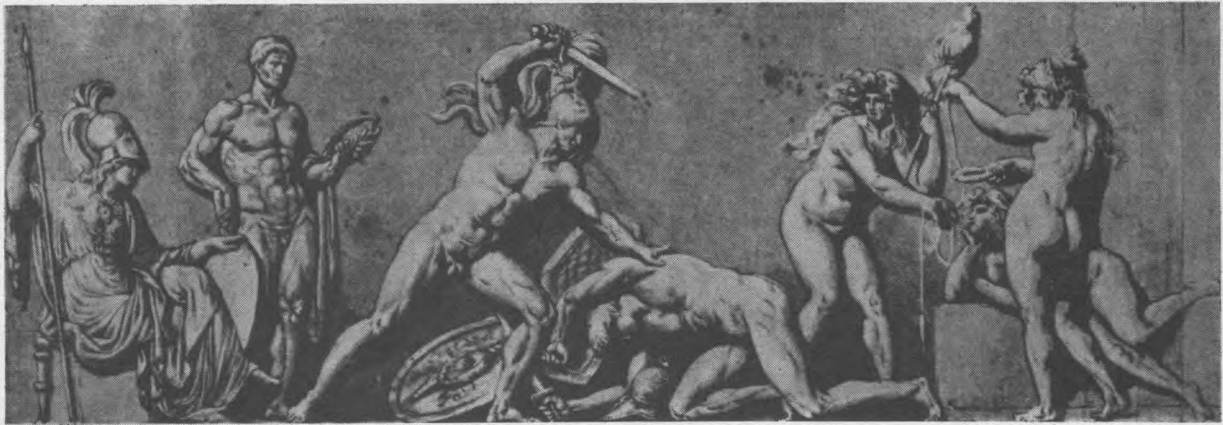
4. «Αρχαία δουλεία και σύγχρονη ιδεολογία» (1980)

Στό κλασικό του άρθρο «Between Slavery and Freedom (1964), ο Φ. έβαζε τό έρώτημα της εμφάνισης της δουλείας στην άρχαία Αθήνα και Ρώμη, αλλά χωρίς περιστροφές όμολόγησε τότε ότι δέν είχε καμία εξήγηση νά προτείνει (*ESAG*, 130). Έλλειπε τότε ή ανάλυση του φαινομένου *δουλεία γιά χρέη* και του *δουλεμπόριου*. Στό *ΑΕ* τά πρώτα στοιχεία αυτής της ανάλυσης προϋπήρχαν αλλά ή προσκόλληση στό

6. Η κριτική αυτή ανήκει στόν P. Anderson στό P.A.F. 1974, σελ. 82 σημ. 42.

7. Η κριτική αυτή ανήκει στόν G.E.M. de Ste. Croix στό *Class Struggle in the Ancient Greek World*, 1981, σσ. 462-3.

8. Πρέπει νά σημειώσουμε ωστόσο πώς ο ύπαινωμός γιά μία γενίκευση πού συνάγεται από τήν περίπτωση της Αθήνας (όπου ή κατάργηση της δουλείας γιά χρέη είναι διαπιστωμένη) στό σύνολο της δουλοκτητικής αρχαιότητας (όπου καμιά μαρτυρία δέν μιάς πληροφορεί γιά επανάληψη του φαινομένου) έμπίπτει στά όρια της ιστορικής άσθαιρεσίας μάλλον, παρά της θεωρητικής άφαίρεσης. Έκείνο πού θά έπρεπε νά κάνει ίσως κανείς είναι νά μιλήσει γιά «έξαγωγή» ενός τρόπου παραγωγής και όχι γιά πανομοιότυπη επανάληψη ενός ιστορικού φαινομένου.

«μοντέλο» και στίς θέσεις 1 και 2, έφραζαν τό δρόμο. Άκόμα και στό ζήτημα τής παρακμής τής δουλείας, ό Φ. μετά βίας περισώζει, άν τήν περισώζει, τή θεωρία του. Στο *ASMI* όμως, ό Φ. αποφασίζει τή μεγάλη στροφή, και τά άποτελέσματα είναι αξιοπρόσεκτα.

Στό διάστημα πού μεσολάβησε από τό *AE* μέχρι τό *ASMI*, ό Φ. φαίνεται ότι προβληματίστηκε γιά τά όρια τής θεωρίας του – γιατί όποια θέση και νά πάρει κανείς πάνω στά πρώτα του άρθρα, ένα πράγμα είναι σίγουρο: ούτε ό ίδιος, ούτε κανένας άλλος (άπ' όσο ξέρω) δέν μόρεσε ή δέν ενδιαφέρθηκε νά ολοκληρώσει τήν θεωρία τών βαθμίδων και του περίπλοκου όρισμού της. Τώρα ό Φίνλεϋ παραδέχεται ότι έχει κατηγορηθεί στό παρελθόν επειδή οι διαφορές πού πρότεινε ανάμεσα στίς διάφορες μορφές καταναγκαστικής εργασίας, δέν ήταν παρά «νομικές αφαιρέσεις», ή άπλές περιγραφές θεσμών χωρίς νά αναζητείται ή λειτουργία τους (*ASMI*,72). Και πράγματι, μάς λέει, άκόμα και ή πιό συστηματική ταξινόμηση είναι άνεπαρκής παρουσίαση τής φύσης και τών μετασχηματισμών μιās δεδομένης κοινωνίας. Τό πρόβλημα είναι άν οι άδιαμφισβήτητες αυτές διακρίσεις πού στηρίζουν τήν ταξινόμησή του, συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση τής εμφάνισης τής δουλείας, δηλ. στην άντικατάσταση άλλων μορφών καταναγκαστικής εργασίας από τούς δούλους - έμπόρευμα (72). Κάθε άπόπειρα άλλωστε γιά ταξινόμηση, καλή ή κακή, βασίζεται σε θεωρητικές ή ιδεολογικές άπόψεις (70). Και υπάρχει πάντα ό κίνδυνος, συμπληρώνει ό Φ. άν επιμένει κανείς σε όριακές διαφορές, νά αναχθούν όλοι οι θεσμοί σε άπειρες διακρινόμενες βαθμίδες, έμποδίζοντας όποιαδήποτε δυνατότητα άνάλυσης ή κατανόησης (69). "Όλα αυτά είναι βαριές κουβέντες πού δέν λέγονται εύκολα από έναν άναγνωρισμένο επιστήμονα στά 68 του χρόνια. Ό Φίνλεϋ όμως προχωρεί άκόμα πιό πολύ.

"Ας ξαναβάλουμε τό ερώτημα, λέει ό Φ., τι ήταν εκείνο πού μετασχημάτισε τήν άρχαία κοινωνία έτσι ώστε από τήν άπλή ύπαρξη μεμονωμένων δούλων νά γίνει μιá δουλοκτητική κοινωνία και τί άντέστρεψε αυτήν τήν πορεία (77). Άλλά γιά νά προχωρήσουμε σε μιá τέτοια άνάλυση χρειαζόμαστε πρώτα νά όρίσουμε τήν έννοια του δούλου σε άντίθεση με τίς άλλες μορφές εξαρτημένης ή καταναγκαστικής άπασχόλησής. Ό όρισμός αυτός δέν μπορεί νά κάνει άλλο από τό νά άντιμετωπίζει τό δούλο-έμπόρευμα κυρίως ως

ιδιοκτησία τών δουλοκτητών (73). Με τήν ιδιότητα του αυτή ή δούλος παρείχε στην τάξη τών ιδιοκτητών μιá «εύκαμψία» πού δέν προσφερόταν από τίς άλλες μορφές εργασίας (74).

Ό δούλος λοιπόν εισβάλλει σε μιá κοινωνία όντας έμπόρευμα και διακινείται ως έμπόρευμα. Αυτήν όμως τήν ιδιότητα δέν τήν προσδίδει ό πόλεμος. Οι πόλεμοι και οι κατακτήσεις παράγουν αιχμαλώτους, όχι, δούλους. Οι καταναλωτές μέσω τών δουλεμπόρων μετασχηματίζουν τούς αιχμαλώτους σε δούλους. Με άλλα λόγια τήν προσφορά δούλων τήν δημιουργεί ή ζήτηση και όχι τό αντίθετο όπως πιστεύουν συνήθως. Γιά νά άπαντήσουμε λοιπόν στό ερώτημά μας, σχετικά με τή διαμόρφωση τών δουλοκτητικών κοινωνιών, πρέπει νά αναλύσουμε τή ζήτηση (86).

Τρεις φαίνεται νά είναι οι άναγκαίοι όροι γιά μιá αξιόλογη ζήτηση δούλων. Πρώτον, ή άτομική ιδιοκτησία γής με έπαρκή συγκέντρωση σε όρισμένα άτομα ώστε νά απαιτείται πρόσθετη εργατική δύναμη (εργατική δύναμη πέρα από αυτή πού προσφέρει ή οικογένεια). Δεύτερον, είναι άναγκαία μιá έπαρκής άνάπτυξη τής έμπορευματικής παραγωγής και τών άγορών. Οι εύλωτες μπορούν νά ύπάρξουν και σε μιá μη έμπορευματική κοινωνία, αλλά οι δούλοι πού πρέπει νά εισαχθούν, εισάγονται ως έμπόρευμα πού ξεπληρώνεται (όχι κατ' άνάγκη σε χρήμα). Ό τρίτος όρος είναι άρνητικός και σχετίζεται με τήν μη διαθεσιμότητα ντόπιας εργατικής δύναμης. Οι δύο πρώτοι όροι ύπήρχαν και πριν και μετά τήν εμφάνιση δουλοκτητικών κοινωνιών. Ό τρίτος δημιουργήθηκε με τίς μεταρρυθμίσεις τύπου Σόλωνα πού άπαγόρευαν τή δουλεία γιά χρέη (μιá μοφή εξαρτημένης εργασίας πού διέφερε ουσιαστικά από τήν κλασική δουλεία, όπως είδαμε) (86-7).

Δέ θά προχωρήσω εδώ σε περισσότερες λεπτομέρειες. Θά σταθώ όμως στό έξής. Στην άνάλυση πού επιχειρεί ό Φ. στό τελευταίο του βιβλίο, τό φάσμα εξαφανίζεται τελείως χωρίς νά κάνει τήν εμφάνισή του ούτε μιá φορά, και μαζί του εξαφανίζονται τά κριτήρια ταξινόμησης τών κοινωνικών βαθμίδων (*Statuses*). Στη θέση τους έχουμε τήν έννοια δούλος-έμπόρευμα ως θεμελιακή θεωρητική κατηγορία, τήν δουλεία γιά χρέη ως έναλλακτική και όχι συμπληρω-

ματική έννοια, την *εμπορευματική κοινωνία* και την *ατομική ιδιοκτησία* γης. Έχουμε πιά διανύσει πολύ δρόμο από τα πρώτα άρθρα. Το πρώτο «μοντέλο» έχει εγκαταληφθεί και στη θέση του έχουμε την τυπολογία των 3 αναγκαίων δρων. Και το πιο σημαντικό φυσικά, έχουμε εδώ για πρώτη φορά μία ανάλυση και μία ερμηνεία της πραγματικότητας, που όμως απαιτεί μία αφαίρεση του είδους που ο Φ. αρνιόταν κατηγορηματικά μέχρι τώρα. Άλλα θεωρία χωρίς αφαίρεση δεν γίνεται⁸.

Ας κοιτάξουμε όμως και προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τι πρόσφερε στον Φ. και στην μελέτη της αρχαίας δουλείας ή έννοια του φάσματος και η τυπολογία των βαθμίδων; Είναι αλήθεια πως αρνούμενος τη γενικευμένη και ισοπεδωτική έννοια του «δούλου» όπως προκύπτει κατ' αρχήν από τη θεωρία της εκμετάλλευσης και της πάλης των τάξεων, ο Φ. μπόρεσε να μελετήσει «άπερίσπαστος» διάφορες ειδικές μορφές εξαρτημένης εργασίας. Όμως, παρά τη σημαντική προσφορά αυτών των ερευνών, το εμπόδιο που δημιούργησε ή θεωρία του φάσματος και των βαθμίδων, στη μελέτη της αρχαίας δουλείας μάς όδηγεί στο συμπέρασμα πως έδρασε παρά ώφέλησε αυτή ή προβληματική. Άλλωστε, μπορεί ή ισοπεδωτική έννοια του δούλου να μην δημιουργεί ερέθισμα για τη μελέτη των διαφορών που υπάρχουν, ή θεωρία όμως της εκμετάλλευσης δεν δημιουργεί εμπόδια σ' αυτήν την μελέτη. Το μάθημα που προσφέρει ίσως αυτή ή περιπλάνηση του Φ. είναι πως δεν πρέπει κανείς να παραμένει στα γενικά σχήματα αλλά να στοχεύει πάντα προς τό συγκεκριμένο. Από την άλλη όμως μεριά ή προσήλωση στην ιδιαιτερότητα χωρίς την καθοριστική καθοδήγηση των «άφρημένων σχημάτων» δεν μπορεί να ερμηνεύσει μία πραγματικότητα και παραμένει στην περιγραφή της

★

Σκοπός αυτής της παρουσίασης δεν ήταν βέβαια ή ανάλυση του φαινομένου δουλείας, αλλά ή αναζήτηση της προσφοράς ενός από τους πιο πολυσυζητημένους μελετητές του. Δεν μπορώ να αποφύγω την παρατήρηση πως οί έρευνες του Φ. σε όλη τους την έκταση παραμένουν παγιδευμένες σε μία προβληματική τυπολογία, που σε τελευταία ανάλυση ποτέ δεν παράγει μία ολοκληρωμένη θεωρία. Οί θεμελιακές έννοιες της εκμετάλλευσης και της πάλης παραμένουν επίμονα στο περιθώριο των συζητήσεων παρά τό ότι ξεφυτρώνουν κάθε στιγμή στην αρχαία ιστορία. Άλλά βέβαια μία τέτοια στροφή στη θεωρητική προβληματική, προϋποθέτει μία φιλοσοφική μετατόπιση καθοριστικής σημασίας.

Συντομογραφίες.ESAG: *Economy and Society in Ancient Greece* 1981.

AA: *Aspects of Antiquity*, 1968

AE: *The Ancient Economy*, 1973

ASMI: *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 1980.

βιβλία του
ΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΥ

σε όριστική τυποποιημένη έκδοση

1

**Ο ΔΡΟΜΟΣ
ΤΗΣ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

Φιλοσοφία. Τέταρτη έκδοση, αναθεωρημένη

2

**ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΩΝ ΓΑΤΩΝ**

Ποίηση - Τρίτη έκδοση

3

**ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ
ΑΠΑΝΤΑ**

Σάτιρα. Τέταρτη έκδοση, συμπληρωμένη

4

ΠΑΡ' ΟΛΑ ΑΥΤΑ

Πεζά. Πρώτη έκδοση

5

**ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ**

Φιλοσοφία. Τρίτη έκδοση, αναθεωρημένη

6

ΠΡΟΣΕΠΤΙΣΕΙΣ

Δοκίμια. Δεύτερη έκδοση

7

**Η ΔΥΣΤΥΧΙΑ
ΤΟΥ ΝΑ ΕΙΣΑΙ
ΕΛΛΗΝΑΣ**

Σάτιρα. Δωδέκατη έκδοση

8

**ΣΚΕΨΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ**

Φιλοσοφία. Τέταρτη έκδοση

9

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

1950-1980

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Μαυρομιάλη 9 Τηλ 3607.744

Σχεδιάσμα τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς καί ἐμπορίου στήν Ἀθήνα στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα.

μιά ἀδημοσίευτη ἔκθεση τοῦ 1817 ἀπό τὰ ἀρχεῖα
τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν

τοῦ Δημήτρη Νικ. Καρύδη

Μιά μερίδα τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας τῆς Ὀθωμανικῆς Βαλκανικῆς πόλης, ἔχει δείξει ὅτι ὑπάρχει πληθώρα ἀξιόπιστων στοιχείων καί μαρτυριῶν πού περιέχονται σέ Δυτικο-Εὐρωπαϊκές καί Ὀθωμανικές ἀρχειακές πηγές, πάνω στά ὁποῖα ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα μπορεῖ νά στηρίξει βάσιμες ὑποθέσεις καί μέσω τῶν ὁποίων μποροῦν νά προκύψουν ἀσφαλέστερα συμπεράσματα ἀπό ἐκεῖνα στά ὁποῖα, συνήθως, ὀδηγεῖ ἡ ἀπλή ἀνάγνωση τῶν κειμένων τῶν περιηγητῶν τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου, τήν περίοδο τοῦ 15ου-19ου αἰῶνα. Ἡ μεταπολεμική ἑλληνική ἱστοριογραφία ἔχει κάνει μερικά βήματα πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση (Μάξιμος, Σβορώνος, Μοσκόφ, Κρεμμυδάς), φωτίζοντας ἀρκετά τήν μετά τόν 17ο αἰῶνα ἐποχή, ἀλλά ἂν δέν κατορθῶνε νά ξεπεράσει τίς δυσκολίες προσπέλασης τῶν Ὀθωμανικῶν ἀρχειακῶν πηγῶν, πού συναντᾶ σήμερα, τότε ἡ περίοδος τοῦ 15ου-17ου αἰῶνα, πού εἶναι καί ἡ περίοδος ἀκμῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, θά συνεχίσει νά παραμένει terra incognita καί, σύντομα, ἡ ἑλληνική ἱστοριογραφία θά φανεῖ (ἂν αὐτό δέν ἔχει ἤδη συμβεῖ) πολύ καθυστερημένη σέ σχέση μέ ἀντίστοιχες ἔρευνες τῆς Δυτικοῦ/Ανατολικο-Εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας. Εἴτε ὁμως πρόκειται γιά τήν ἑλληνική εἴτε ξένη ἱστοριογραφία, τό ἐνδιαφέρον, ὡς τώρα, περιορίζεται, κυρίως, σέ πόλεις ἢ περιοχές τῶν Βαλκανίων πού, κάποια «στιγμή», διαδραμάτισαν σπουδαῖο οικονομικό, διοικητικό/πολιτικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων σ' αὐτήν τήν περιοχή τοῦ «Levant», καί γιά τίς ὁποῖες, φυσικά, ἀφθονοῦν τά σχετικά στοιχεῖα. Ἔτσι, γιά ἓνα «δεύτερης σημασίας» ἐμπορικο/διοικητικό κέν-

τρο, ὅπως ἦταν ἡ ἑλληνική πρωτεύουσα, εἶναι λυπηρό νά διαπιστῶνε κανεῖς ὅτι, ἕναν περίπου αἰῶνα μετά τίς γλαφυρές/ρομαντικές ἱστορίες, γιά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦ Καμπούρογλου, τοῦ Φιλαδέλφεια ἢ τοῦ Σουρμελή, ἡ γνώση τῶν κοινωνικῶν, οικονομικῶν καί πολιτικῶν δεδομένων ἐκείνης τῆς περιόδου, γι' αὐτήν τήν πόλη, δέν ἔχει ξεπεράσει τό ἐπίπεδο στό ὁποῖο τήν ἔφτασαν ἐκεῖνοι οἱ ἱστορικοί. Σέ πρόσφατη ἔρευνά μας ἐπιχειρήσαμε πολεοδομική, κατά βάση, διερεύνηση τῆς Ἀθῆνας, γιά ὅλη τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, στηριζόμενοι ὁμως τόσο σέ Δυτικοεὐρωπαϊκές ὅσο καί σέ Ὀθωμανικές ἀρχειακές πηγές. Μέ ἀφετηρία ἐκείνην τήν ἔρευνα, μία ἀπό τίς πηγές τῆς πρώτης κατηγορίας γίνεται ἐδῶ, μέ τήν εὐκαιρία αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, ἀντικείμενο ἀναλυτικότερης διερεύνησης. Πιστεύουμε ὅτι, πέρα ἀπό τό ἐνδιαφέρον πού ἔχουν γιά τήν ἴδια τήν πόλη τῆς Ἀθῆνας τά στοιχεῖα πού πρωτοπαρουσιάζονται ἐδῶ, τά συμπεράσματα ἀπό τήν διερεύνηση ἀποκτοῦν γενικότερο ἐνδιαφέρον, τόσο σέ σύνολο ἑλληνικοῦ χώρου τίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21, ὅσο καί σέ πλαίσια γνώσης τῶν συνθηκῶν λειτουργίας ἐνὸς περιφερειακοῦ κέντρου μιᾶς ἐν ἀποσυνθέσει Αὐτοκρατορίας.

Στά Ἀρχεῖα τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (συντομ. AMAE: Archives du Ministère des Affaires Etrangères), στήν κατηγορία φακέλων μέ τίτλο «Mémoires et Documents – Turquie 38 (1817)», ὑπάρχει ἔκθεση τοῦ Félix de Beajour (τοῦ μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. πρόξενου τῆς Γαλλίας στήν Θεσσαλονίκη), μέ ἡμερομηνία 24 Ἰουλίου 1817, γραμμένη στήν Ἀθήνα, μέ τίτλο «Inspection d'Athènes, Description de l'Attique, Observations sur la Morée» Τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ συγγραφέας τοῦ «Πίνακα τοῦ Ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στήν Τουρκοκρατία» εἶχε τίς ἀρμοδιότητες τοῦ Inspecteur Général du Levant (Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ τῆς Ἀνατολῆς), στό πλαίσιο τῆς Direction Commerciale (Ἐμπορικῆς Διευθύνσεως) τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Τήν ἔκθεσή του αὐτή, ὅπως καί ἄλλες πού περιέχονται στήν ἴδια κατηγορία φακέλων, γιά ἄλλες σκάλες τῆς Ἀνατολῆς (Echelles du Levant), ἀπευθύνει στόν προϊστάμενό του στό Παρίσι, τόν Ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν (à son Excellence le Ministre des Affaires Etrangères, le Duc de Richelieu).¹

Ἡ ἔκθεση εἶναι σχετικά σύντομη καί, στοὺς φακέλλους

Συντομογραφίες ἀρχειακῶν πηγῶν:

ACCM: Archives du Chambre de Commerce de Marseille
ADBR: Archives Departementales des Bouches-du-Rhône.
ANF: Archives Nationales de France (ἢ, AN)
ANF: - AE: Affaires Etrangères
ANF: - AE: - Corr. Cons. Correspondance Consulaire
AMAE: Archives du Ministère des Affaires Etrangères
AMAE: - Mém. et Doc.: Mémoires et Documents
PRO: Public Record Office (London)
PRO: - FO: Foreign Office
Mss 134: Κωδικός ἀριθμὸς χειρογράφου στοὺς καταλόγους τῆς Γενναεῖου Βιβλιοθήκης.

Τμήμα σχεδίου (μολύβι) της Αθήνας, άρχές 19ου αϊ, πού αποδίδεται στον Gropius. (Manuscrip's Department της British Library Museum). Άδημοσίευτο.

των Γαλλικών Αρχείων, καταλαμβάνει έκταση τεσσάρων χειρογράφων σελίδων, διαστάσεων, περίπου, 25x 30 εκ. Η σημασία όμως της έκθεσης είναι μεγάλη γιατί οι ακριβολόγες παρατηρήσεις πού περιέχονται σ' αυτήν, γραμμένες με τήν οξύνοια και τήν διορατικότητα πού χαρακτηρίζουν και τά άλλα κείμενα του Μπωζούρ, μπορούν νά μās πληροφορήσουν γιά σημαντικά ζητήματα, όπως τίσ συνθήκες παραγωγής και τό έξωτερικό εμπόριο τής Αθήνας, και τής Αττικής γενικότερα, στή δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα. Η ιδιαίτερη σημασία τής έκθεσης θά φανεί άν τήν συσχετίσουμε με άλλες κατηγορίες γαλλικών αρχειακών πηγών γιά τήν Αθήνα. Μέχρι τίσ άρχές τής τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα, οι φάκελλοι τής προξενικής αλληλογραφίας στό Παρίσι και τά τελωνειακά κατάστιχα του Έμπορικού Έπιμελητηρίου τής Μασσαλίας πού επεξεργαστήκαμε, παρέχουν αρκετά στοιχεία σχετικά με τούς κλάδους και τόν όγκο τής αγροτικής παραγωγής και τό έξωτερικό εμπόριο. Με τό πέρασμα όμως στόν 19ο αιώνα, οι ένδείξεις αυτές σταματούν -ό κυριότερος, βέβαια, λόγος γι' αυτό είναι ή σταδιακή, ήδη από τό τρίτο τέταρτο του 18ου αιώνα, υποκατάσταση τής Γαλλικής εμπορικής δραστηριότητας από εκείνην των νησιωτών Έλλήνων. Έπομένως, οι έγκυρες, όπωσδήποτε, πληροφορίες και στατιστικές ένδείξεις, πού περιέχονται σ' αυτήν τήν έκθεση του 1817, είναι οι πρώτες και οι μόνες πού διαθέτουμε, γιά τήν Αθήνα, ύστερα από μία περίοδο «σιωπής», των Γαλλικών Αρχειακών πηγών, είκοσι περίπου χρόνων. Μπορούμε, άρα συσχετίζοντας τά στοιχεία αυτής τής έκθεσης με αντίστοιχα προγενεστέρων χρόνων, νά εξαγάγουμε άσφαλή συμπεράσματα (ή νά διατυπώσουμε υποθέσεις σέ σωστές θάσεις), αναφορικά με τίσ διαδικασίες οικονομικής εξέλιξης σ' αυτήν τήν περιοχή του Levant, τίσ παραμονές τής Έπανάστασης του 21.

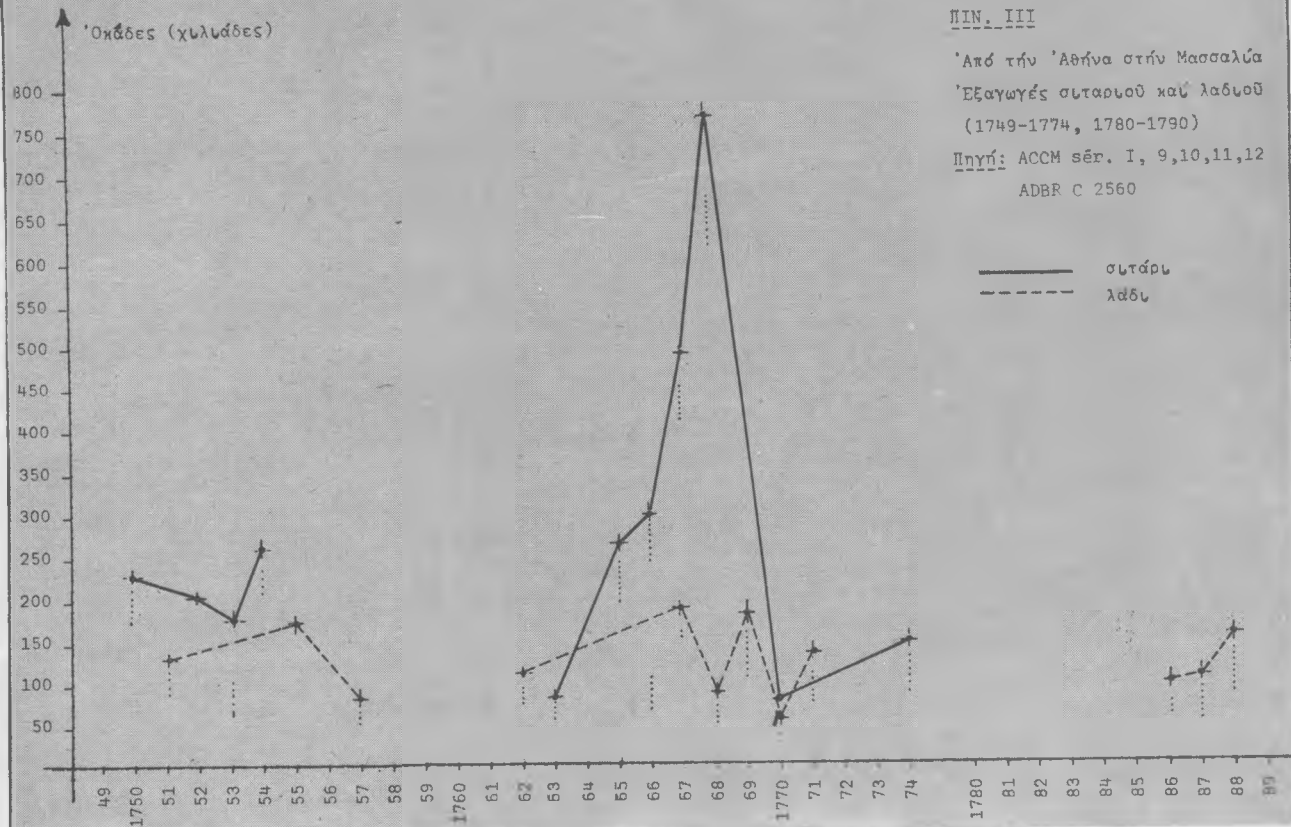
1. Η έκθεση γιά τήν Αθήνα, δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά, από την Ε. Γιαννακοπούλου: «Ανέκδοτος Έκθεσις περί τής Αττικής κατά τό 1817» στό *Μνημοσύνη*, τομ. 6, 1977, σσ. 217-227. Έκτός από μερικές γενικού χαρακτήρα παρατηρήσεις τά στοιχεία και οι λεπτομέρειες πού περιέχει ή έκθεση δέν σχολιάζονται από τήν Ε.Γ.

Στήν άρχή τής έκθεσής του ο Μπωζούρ σημειώνει: «Σ' αυτήν τήν πόλη δέν βρήκα παρά έναν πρόξενο και κανέναν έμπορο». ² Η άνυπαρξία γαλλικού εμπορικού οίκου στήν Αθήνα είναι κάτι πού ο Μπωζούρ τό παίρνει σοβαρά υπόψη του. Γιατί στό πλαίσιο τής αποστολής του - επιθεώρηση των εμπορικών σταθμών τής Ανατολής - ήταν υπόχρεωμένος νά προτείνει τήν αναστολή τής λειτουργίας προξενικών θέσεων (γιά νά μειωθούν και οι σχετικές δαπάνες), σέ πόλεις πού είχαν πάψει νά έχουν οικονομικό ενδιαφέρον γιά τή μητρόπολη. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, προτείνει, σέ άλλο σημείο τής έκθεσής του, γιά τό Ναύπλιο και τήν Κορώνη άφου, τό κυριότερο ενδιαφέρον, στίς άρχές του 19ου αϊ., φαίνεται νά συγκεντρώνεται στήν Πάτρα. Έν τούτοις ο Μπωζούρ δέν καταλήγει σέ μία αντίστοιχη πρόταση γιά τήν Αθήνα. Ο λόγος, ίσως είναι ότι ο Φωβέλ, ο πρόξενος τής Γαλλίας στόν όποιον αναφέρεται παραπάνω, τόσο γνωστός μέσα από τήν άρχαιοφιλική (διάβαζε: άρχαιοοληστρική) του δραστηριότητα πού με μεγάλη άνεση έξασκούσε καλυμμένος κάτω από τήν προξενική του ιδιότητα, είχε ισχυρούς προστάτες στό Παρίσι και, φαίνεται ότι, ή συνέχιση τής παραμονής του στήν Αθήνα κρινόταν σκόπιμη γιά άλλους λόγους, πού άφορούσαν μέν τήν προώθηση των έξαγωγών προς τή Γαλλία αλλά όχι, βέβαια, προϊόντων πού είχαν σχέση με τή γεωργία ή τή βιοτεχνία τής πόλης... Ότι οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στή Γαλλία και τήν Αθήνα, ήδη από τήν πρώτη δεκαετία του 19ου αϊ. ήταν μηδαμινές, φαίνεται και από έπιστολές του ίδιου του Φωβέλ, όπως εκείνης τής 10-11-1810, κατατεθειμένης επίσης στό Αρχείο του Γαλλικού Έπουργείου των Έξωτερικών, στήν όποία, μεταξύ των άλλων, αναφέρεται: «... αυτές οι σχέσεις έχουν σχεδόν μηδενιστεί στήν Αθήνα... από τότε πού κλείσαμε ειρήνη με τήν Τουρκία άφου, από κείνην τήν εποχή, δέν έχω δει κανένα γαλλικό εμπορικό πλοίο νά λιμενίζεται στόν Πειραιά...» ⁴ Στο ζήτημα όμως αυτό θά επανέλθουμε πιό κάτω.

2. «Je n'ai trouvé dans cette ville qu' un consul et point des négociants»

3. «Il est donc inutile d'entretenir des agents salariés dans les deux premières de ces villes (σημ.: Ναύπλιο και Κορώνη), et il suffit d'entretenir un consul dans la dernière (σημ.: Πάτρα).

4. AMAE, Corr. Consulaire, Athènes, Fauvel, 10-11-1810.

Ας προχωρήσουμε τώρα στο τμήμα της έκθεσης που ακολουθεί, και τό όποιο αναφέρεται στήν παραγωγή και τό εμπόριο. Γράφει λοιπόν ό Μπωζούρ: «Αυτός ό τόπος, κάθε χρόνο δέν παράγει παρά 50 χιλιάδες κιντάλια σιτηρά και 30 χιλιάδες κιντάλια άλλων καρπών, 40 χιλιάδες κιντάλια κρασί, 12 χιλιάδες κιντάλια κερι, 3 χιλιάδες μαλί, 300 κιντάλια μπαμπάκι, και δέν εξάγει παρά 8 χιλιάδες κιντάλια λάδι, χίλια κιντάλια μέλι, εκατό κιντάλια κερι, ένα ή δυο φορτώματα κρασί και φρούτα και μερικά άλλα φορτώματα βελανίδι, πρινοκόκκι, πίσσα και ρετσίνα, όλα αυτά για νά πληρωθούν τό σιτάρι πού του λείπει ή τά χοντρά ύφασματα πού ντύνουν τούς κατοίκους του. Τό λάδι αποτελείτό κύριο προϊόν των εξαγωγών του και τό σιτάρι των εισαγωγών· γιατί οί κάτοικοι τής 'Αττικής καταναλώνουν κάθε χρόνο 120 χιλιάδες κιντάλια καρπών και δέν διαθέτουν παρά 80 χιλιάδες»⁵. Πάνω σ' αυτά τά αριθμητικά και στατιστικά δεδομένα παραγωγής και εμπορίου θα εστιάσουμε τήν προσοχή μας. Καί πρώτιστα ως αναφερθούμε στο σιτάρι, τό βασικό αγροτικό προϊόν διατροφής του πληθυσμού, ή επάρκεια του όποιου στις πόλεις αποτελούσε, κατά κάποιο τρόπο, τό βαρόμετρο τής κοινωνικής και πολιτικής τους σταθερότητας.

Παρόλο ότι, για τήν 'Αττική, στον 18ο αιώνα, λείπουν σαφή αριθμητικά δεδομένα σιτοπαραγωγής, εν -τούτοις, από διάφορες μαρτυρίες μπορούμε νά συνάγουμε ότι αυτή κρατήθηκε, γενικά, σέ χαμηλά επίπεδα, ορισμένες δε χρονιές, στή στροφή από τον 18ο στον 19ο αι., τόσο χαμηλά ώστε νά είναι επιταχτική ανάγκη ή εισαγωγή δημητριακών από γειτονικές τής 'Αττικής περιοχές (Θήβα, Λειβαδιά), και από τά παράλια τής 'Ανατολίας⁶. Από έκθεση, άπευθυνόμενη στον Λόρδο 'Ελγιν, πού βρι-

σκεται στα 'Αρχεία του 'Αγγλικού 'Υπουργείου των 'Εξωτερικών, πληροφορούμαστε ότι τό 1801, ή έκταση δικαιοδοσίας του βοεβόδα τής 'Αθήνας (πού κάλυπτε ολόκληρη, σχεδόν, τήν εύφορη περιοχή τής 'Αττικής), παρήγε, κατά μέσον όρο, 200 χιλιάδες κοιλά σιτάρι⁷. Η ποσότητα αυτή συγκρινόμενη με εκείνη πού δίνει παραπάνω ό Μπωζούρ στα 1817⁸, δρίχνει στο διάστημα των 16 χρόνων, από τό 1801 στα 1817, μείωση τής σιτοπαραγωγής στήν 'Αττική περίπου στο μισό. Η μείωση αυτή μπορεί (και πρέπει) νά ερμηνευτεί μέσα από μιά δέσμη παραγόντων, πού ιεραρχούνται σέ πρωτεύοντες και δευτερεύοντες κατά περίπτωση, ανάλογα με τίς κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες πού επικρατούν κάθε φορά στήν περιοχή αυτή. Τέτοιοι παράγοντες ήταν:

- α) οί μορφές φεουδαρχικής εκμετάλλευσης (διαδικασία και μορφές ιδιοποίησης του πλεονάσματος τής παραγωγής), σέ συσχέτιση με τίς συνθήκες γαιοκτησίας·
- β) ή ζήτηση του προϊόντος στο εξωτερικό εμπόριο, σέ σχέση με ευνοϊκότερους όρους προσφοράς αυτού του αγαθού από άλλες, γειτονικές τής 'Αθήνας, περιοχές· και
- γ) σέ απόλυτο μέγεθος, ή συνολική έκταση των καλλιεργουμένων εκτάσεων με σιτάρι, σέ σχέση με

6. Δές, σχετικά, ANF, AE, Corr. Consulaire, Athènes, 1792-1824, Fauvel. 10-11-1810. Επίσης, αξιόπιστες μαρτυρίες στού R. Chandler, «Travels in Asia Minor and Greece...», Oxford, 1825, τόμ. Β', σελ. 158, και G. A. Olivier, «Voyage dans l'Empire Ottoman...», Paris 1807, VI, σελ. 446.

7. PRO, FO 78/32, 31 July 1801. Τό κοιλό τής 'Αθήνας αντιστοιχούσε σέ 25 περίπου οκάδες. Έπομένως, πρόκειται για 5.000.000 οκάδες.

8. 50.000 κιντάλια ή 2.200.000 οκάδες.

5. Σημ. 1 κιντάλι = 44 όκ.

τήν απόδοση που είχε ή καλλιεργούμενη γη με άλλα προϊόντα - ή εύφορία, γενικά της Άττικής γης.

Οι παράγοντες αυτοί δεν είναι δυνατόν να ξεταστούν μεμονωμένα και στατικά - αντίθετα, πρέπει να ειδωθούν σε άμεσο συσχετισμό μεταξύ τους και δυναμικά, μεταβάλλοντας χαρακτήρα κατά συγκεκριμένα στάδια ιστορικής εξέλιξης. Για παράδειγμα, αναφορικά με τον τελευταίο παράγοντα: το 1797 υπολογιζόταν ότι ένα στρέμμα γης σπαρμένο με σιτηρά έδινε προϊόν άξιας, περίπου, 100 πιάστρων· ένα αμπέλι με όπωροφόρα δέντρα, ίδιας έκτασης, έδινε 160 έως 180 περίπου πιάστρα και ένα στρέμμα γης με έλιές, έδινε περίπου 200 πιάστρα⁹. Οι «άποδόσεις» αυτές ερμηνεύονται όχι απλά με τον απαιτούμενο χρόνο ή τα έξοδα αγροτικής άπασχόλησης αλλά και από: 1) οικονομικούς παράγοντες, όπως: 1α) τη μεγάλη ζήτηση λαδιού από το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, και τις συνακόλουθες εύκαιρίες (και ευκολίες) εμπορευματοποίησης αυτού του αγαθού στην αγορά της Αθήνας (θέμα στο οποίο θά επανέλθουμε στη συνέχεια)· ή, 1β) τις μορφές κατοχής/νομής των καλλιεργούμενων εκτάσεων (οι σιτοπαραγωγές εκτάσεις συγκεντρώμενες κάτω από τον έλεγχο των μελών της κυρίαρχης φεουδαρχικής τάξης, και, κυρίως, των Όθωμανών, ενώ οι έλαιοπαραγωγές περιοχές διεσπαρμένες, κατά μικρές μονάδες στην κατοχή του χριστιανικού παραγωγικού πληθυσμού, τόσο της πόλης όσο και εκείνου της υπαίθρου). 2) πολιτικούς παράγοντες: η τυραννική μορφή διακυβέρνησης, στη διάρκεια της εικοσαετίας 1775-1795, του βοεβόδα Χατζή Άλη Χασεκή, που άποδυνάμωσε και εξαθλίωσε τον παραγωγικό πληθυσμό της υπαίθρου, υποχρεώνοντάς τον να στραφεί προς τους κλάδους αγροτικής παραγωγής¹¹, που μπορούσαν να αποδώσουν γρηγορότερα και εύκολότερα¹².

Κάτω από το πρίσμα, λοιπόν, έχει ενδιαφέρον να δοούμε τη σιτοπαραγωγή σε σχέση με την εμπορική διακίνηση αυτού του προϊόντος που, σε ορισμένες χρονιές, στον 18ο αι., από άποψη όγκου και αξίας εξαγωγών από την Αθήνα, δεν ήταν διόλου εύκαταφρόνητη.¹³ Από τον παρατιθέμενο, στο τέλος αυτού του άρθρου, πίν. III, συναγμένο με βάση τα Γαλλικά Αρχεία, φαίνεται ότι το 1768 πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη εξαγωγή σιταριού προς την Μασσαλία, στο πλαίσιο μίας γενικότερης εξαγωγικής κίνησης σιταριού και λαδιού στη δωδεκαετία 1763-1774. Άλλα και μετάξυ 1750 και 1754, οι ποσότητες σιταριού που εξήχθησαν από την Αθήνα με προορισμό τη Μασσαλία δεν είναι άσημαντες: η ποσότητα του 1754

άντιστοιχεί στα 11,7% του συνόλου των εξαγωγών που πραγματοποιήθηκαν, για το ίδιο προϊόν, την ίδια χρονιά, από τις Σκάλες του Μοριά. Στην περίοδο 1763-1774 τά αντίστοιχα ποσοστά εξαγωγών, πάντοτε σε σύγκριση με τον Μοριά (περιοχή που ήταν ανταγωνιστική της Άττικής για πολλά προϊόντα), κυμάνθηκαν από 7,6% (τό 1763) έως 40,2% (τό 1768).

Πρωταγωνιστές στην εξαγωγή σιταριού από την Αθήνα ήταν, κυρίως, οι τοπικοί Όθωμανοί αξιωματούχοι και μεγαλογαιοκτήμονες που, παρακάμπτοντας, συχνά, φερμάνια που απαγόρευαν την εξαγωγή και ευνουόμενοι, ιδίως μετά το 1760, από το σύστημα διοίκησης του malikâne, που μείωνε αισθητά την ικανότητα της κεντρικής διοίκησης να άσκει άποτελεσματικό έλεγχο στις περιφέρειες της χώρας, δρούσαν κερδοσκοπικά για λογαριασμό των Εύρωπαιών εμπόρων και προξένων. Η δραστηριότητά τους αυτή δεν μειωνόταν ούτε σε περιόδους λιμού ή σιτοδείας και, πάντως, η εμπορευματοποίηση αυτού του αγαθού στην αγορά της πόλης γινόταν όχι μέσα από κάποιο πλεόνασμα παραγωγής άφου θά είχαν προηγουμένα ικανοποιηθεί οι ανάγκες διατροφής του παραγωγικού πληθυσμού, αλλά σε βάρος αυτών των αναγκών. Πάνω σ' αυτό άς δούμε μερικά παραδείγματα: Στις 11-4-1790, ο Γάλλος πρόξενος στην Αθήνα Gaspary, άπευθυνόμενος στους προϊσταμένους του στο Παρίσι έγραφε: «... παρά τις διαταγές της Ύψηλης Πύλης που έχουν δοθεί στο διοικητή της Αθήνας, για να έμποδίσει την εξαγωγή άγαθών, λόγω της έμπιστοσύνης που έχω κατορθώσει να του έμπνεύσω, άποκτώ, μυστικά, τά εμπορεύματα που άπαιτούν ό βασιλιάς και τό έθνος (σημ.: έννοει τή Γαλλία)... Ο λιμός που μαστίζει την Αθήνα και τό περίχωρά της δεν σταμάτησαν την καλή θέληση του βοεβόδα που θέλει να μέ υποχρεώσει, και που συμπλήρωσε μέ σιτάρι τό φορτίο του πλοίου... Πήγανε, συνολικά, 60 σάκοι, που περιείχαν, περίπου, 55 φορτώματα¹⁴, άλλ' αυτός ό διοικητής μου προσέφερε άλλα χίλια φορτία σιτάρι που κρατούσε για λογαριασμό της Τουρκίας...»¹⁵. Έξάλλου, στην ίδια έκθεση των Άγγλικών Άρχείων, του 1801, για την όποια μιλήσαμε προηγουμένα, διαβάζουμε: «...περίπου 12.000 κοιλά (σιτάρι) παίρνει ό βοεβόδας από την φορολογία που, συνήθως, τά έξαγει. Οι εξαγωγές άλλων ιδιωτών μπορεί να είναι έξισου μεγάλες: πάντως, δεν αφήνουν στους κατοίκους ικανό άπόθεμα που, γι' αυτόν τό λόγο, εισάγουν, περίπου, 20.000 κοιλά από τή Λειβαδιά... Έφέτος, άν ή Ευγένεια Σας (σημ.: έννοει τόν Έλγιν) άπευθυνόταν στον Χατζή Ίμπραήμ Έφέντη, τόν Υπουργό Πολέμου και προστάτη του έδώ βοεβόδα, θά μπορούσατε να έχετε από έδώ, περίπου, 12.000 κοιλά, σε κάτι λιγότερο από 4,5 πιάστρα τό κοιλό... Ξέρω ότι ό βοεβόδας θά προτιμούσε να τό στείλει στους Άγγλους, άφου ούτε ό γειτονικός πασάς του Εύριππου, ούτε ή Ύψηλή Πύλη είναι καλοπληρωτές...» Λίγο πιο κάτω, στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι ό βοεβόδας, «άφου συλλέξει τή δεκάτη των σιτηρών, άνακοινώνει στους κατοίκους ότι του προσφέρονται από τους ξένους, φερ' είπειν, 5 πιάστρα τό κοιλό· σ' αυτήν τήν τιμή οι κάτοικοι έχουν δικαίωμα προαγοράς: άν άρνηθούν, μπορεί να έξαγει τό σιτάρι...»¹⁶.

Νά λοιπόν γιατί, ό Μπωζούρ, στην έκθεσή του του 1817, δεν περιλαμβάνει τό σιτάρι στον κατάλογο των εξαγομένων άγαθών που παραθέτει - αντίθετα, τονίζει τό γεγονός ότι τό εισόδημα από την εξαγωγή πολλών

9. Μετά τό 1760 ή Αθήνα έγινε «μαλικιανές», δηλ. οι πρόσοδοι της πόλης εκμισθώνονταν ισόβια, από τό κράτος, σε φυσικά πρόσωπα, τους αγοραστές του μαλικιανέ (malikâne sahibi), που διόριζαν βοεβόδες για τή διοίκηση της πόλης. Πρώτος αγοραστής του μαλικιανέ της Αθήνας ήταν ένας μπέης από τήν Λειβαδιά (θλ. Θ. Φιλαδέλφειος, *Ιστορία των Αθηνών*, τόμ. Β', σελ. 319). Μπορούσε όμως ό αγοραστής του μαλικιανέ να είναι ό ίδιος βοεβόδας της πόλης. Αυτή ήταν και ή χειρότερη περίπτωση από τήν άποψη της έντατικοποίησης της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης, και των επιπτώσεων στο φορολογούμενο παραγωγικό πληθυσμό. Η έλευθερία δράσης που παρείχε στους Όθωμανούς διοικητές τό σύστημα της ισόβιας εκμίσθωσης των προσόδων, έκφραζόταν, πέρα από τις τυραννικές μορφές διακυβέρνησης, και από τις δυνατότητες που είχαν αυτοί να έλέγχουν ένα μέρος της αγροτικής παραγωγής (κυρίως της οίτοκαλλιέργειας), να καθορίζουν οι ίδιοι τις τιμές εξαγωγής, να ναυλώνουν καράβια για τή μεταφορά εμπορευμάτων, και να έξάγουν προϊόντα σε ποσότητες που δεν είχαν σχέση με τις πραγματικές συνθήκες παραγωγής και τις ανάγκες του πληθυσμού (π. χ., εξαγωγή σιταριού σε περιόδους σιτοδείας).

10. Βλ. Félix-Beaujour, «Πίνακας του Έμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία», έκδ. Τολιδη, Αθήνα 1974, σελ. 101, 109-110.

11. Η και τήν κτηνοτροφική παραγωγή που, πολύ λιγότερο από τους κλάδους της αγροτικής παραγωγής επηρεαζόταν από τις φορολογικές αυθαίρεσις της Όθωμανικής διοίκησης. Σχετικά με τήν κτηνοτροφική παραγωγή στην Άττική θά έχουμε τήν εύκαιρία να μιλήσουμε και σε άλλο σημείο αυτού του άρθρου.

12. F. Beaujour, ό. π., σελ. 110.

13. Δές πίν. II και III.

14. Φορτίο ή φόρτωμα σιταριού = περίπου 88 όκάδες.

15. ACCM, I 534, Gaspary, 11-4-1790.

16. PRO, FO 78/32, Athens, July 31, 1801. Η τελευταία αυτή παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί δείχνει τή σχέση που είχε, κάτω από συγκεκριμένες πολιτικές/οικονομικές συνθήκες, ή τιμή του σιταριού στην εσωτερική αγορά με εκείνη που διαμορφωνόταν εν όψει του εξαγωγικού εμπορίου. Δυστυχώς οι ενδείξεις τιμών που διαθέτουμε για τό σιτάρι στην Αθήνα, σε άλλες χρονιές (θλ. πίν. IV), δεν μάς επιτρέπουν να γωρίζουμε για ποιά από τις δύο περιπτώσεις πρόκειται κάθε φορά.

ΠΙΝ. ΙΙ

Κύνηση κλωτών από Αθήνα προς Μασσαλία, 1716-1774 καὶ 1780-1789

Έτος Μικρά Μεσαία Μεγάλα Σύνολο Έτος Μικρά Μεσαία Μεγάλα Σύνολο Έτος Μικρά Μεσαία Μεγάλα Σύνολο

Έτος	Μικρά	Μεσαία	Μεγάλα	Σύνολο	Έτος	Μικρά	Μεσαία	Μεγάλα	Σύνολο	Έτος	Μικρά	Μεσαία	Μεγάλα	Σύνολο
1716					1740	1			1	1764				
1717	1			1	1741					1765	2	2		4
1718		4	1	5	1742					1766	1	3		4
1719		2		2	1743		1		1	1767	4	4	1	9
1720		2		2	1744		3		3	1768	7	4		11
1721					1745					1769	1	2		3
1722	1	1		2	1746					1770		2		2
1723		1		1	1747					1771		2		2
1724	1			1	1748					1772		1		1
1725		1		1	1749	2	2		4	1773	1			1
1726			1	1	1750	1	1		2	1774	2	2		4
1727		1		1	1751		2		2	1775-79: όχι στοιχεία				
1728	2	5	1	8	1752		3		3					
1729	2	1		3	1753	1	1		2					
1730					1754		1	1	2	1780				
1731					1755		2		2	1781				
1732		2		2	1756					1782				
1733	1	1	1	3	1757		1		1	1783				
1734					1758					1784				
1735					1759					1785				
1736					1760					1786				1
1737	3	2		5	1761					1787				2
1738	3			3	1762		2		2	1788				2
1739		1		1	1763					1789				

προϊόντων απορροφάται στην πληρωμή του σιταριού που πρέπει να εισαχθεί για να καλύψει τις βασικές ανάγκες διατροφής του πολιτισμού.

Ας περάσουμε τώρα στον κύριο κλάδο αγροτικής οικονομίας της Αττικής, στα τέλη του 18ου - αρχές του 19ου αι., την ελαιοπαραγωγή. Η έκθεση του Μπωζούρ δέν μας δίνει καμία ένδειξη παραγόμενης ποσότητας λαδιού, ενώ και τα ίδια τα Γαλλικά Αρχεία, για την πριν το 1790 περίοδο, παρέχουν γενικές μόνον πληροφορίες για τις έσοδιές ή τις εξαγόμενες ποσότητες. Ωστόσο, από άλλες πηγές μπορούμε να πληροφορηθούμε ότι:

- Στα 1790, η παραγωγή λαδιού υπολογιζόταν σε 15.000 - 20.000 millerolles (720.000 - 960.000 οκάδες).¹⁷

- Στα 1797, η ετήσια παραγωγή εκτιμάτο σε 768.000 οκάδες.¹⁸

- Ένα χρόνο αργότερα, το 1798, αναφέρεται ότι μιά καλή σοδειά μπορούσε να φτάσει τις 960.000 οκάδες, αλλά ότι η συνήθης παραγωγή δέν ξεπερνούσε τις 360.000 οκάδες.¹⁹

Τό λάδι αποτελούσε, ίσως περισσότερο και από τό σιτάρι, περιζήτητο αγαθό στην αγορά της Αθήνας. Μία από τις κυριότερες κατευθύνσεις που έπαιρνε αυτό τό προϊόν ήταν τά εργαστήρια της σαπωνοποιίας και έκτος από εκείνα της Μασσαλίας (όπου κατευθυνόταν μεγάλος όγκος εμπορευματοποιημένης παραγωγής), στην ίδια την πόλη της Αθήνας, στά 1798, βρίσκονταν σε πλήρη λειτουργία 12-15 σαπωνοποιείες²⁰. Τό 1801, η παραγωγή

σαπουνοίου στην Αθήνα έφτανε τά 1.500 κιντάλια²¹, για την όποια απορροφούνταν περίπου, 45.000 οκάδες, τό 1/8 σχεδόν της συνολικής παραγωγής λαδιού της Αττικής²².

Σχετικά τώρα μέ την ποσότητα λαδιού που σημειώνει ό Μπωζούρ ότι εξαγόταν από την Αθήνα, στά 1817, (8.000 κιντάλια = 352.000 οκάδες), μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι είναι πολύ μεγαλύτερη από όποιαδήποτε ποσότητα λαδιού που έζηχθη στή διάρκεια του 18ου αιώνα από την Αθήνα μέ προορισμό την Μασσαλία (δες και πίν. ΙΙΙ). Βέβαια, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι άποστολές λαδιού στην Μασσαλία δέν αντιπροσώπευαν παρά μέρος των συνολικά εξαγομένων από την Αθήνα ποσοτήτων - στό εσωτερικό έμπόριο διοχετεύονταν σημαντικές ποσότητες λαδιού, όπως τάς σαπωνοποιείες, που αναφέραμε προηγούμενα, ή οι ποσότητες που έστειλαν όρισμένα μοναστήρια, μέσα στην πόλη και γύρω από αυτήν, στην Κωνσταντινούπολη, σαν υποχρεωτικό «δόσιμο»²³. Ας σχολιάσουμε, όπως κάναμε και μέ τό σιτάρι, αυτές τις ποσότητες λαδιού που εξαγόταναν στίς χρονιές του 18ου αιώνα, από την Αθήνα για την Μασσαλία: οι ποσότητες του 1751 και του 1757 αντίστοιχοϋσαν

20. ό.π., σελ. 445. Ό ίδιος, στά 1794, αναφέρει ότι ύπήρχαν 25 σαπωνοποιείες στά Χανιά και 8 στό Ρέθυμνο. Πρβλ. και την έξοχη μονογραφία της Y. Triantafyllidou, «L'industrie du savon en Crée au XVIIIe siècle», *Études Balkaniques*, 4/1975.

21. PRO, FO 78/32, July 31, 1801.

22. Δ. Ν. Καρύδη, «Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας», Διδ. Διατριβή, ΕΜΠ 1981 (όδημος.), σελ. 182.

23. «La ville d'Athènes en fournit à plusieurs endroits de la Turquie... il s'en fait encore quelques chargements pour Marseille et pour Venise...», ANF, AE B1, 174, Gaspary, 17-14-1790

17. ANF, AE, B1, 174, Gaspary, 10-4-1790.

18. F. Beaujour, «Πίνακας του έμπορίου...», σελ. 113 (μετέτρεψα τις λίθρες σε οκάδες).

19. G. A. Olivier, «Vouage...», VI, σελ. 447 (μετέτρεψα τις mille-rolles σε οκάδες).

στά 10,3% και 14% των αντίστοιχων εξαγωγών από τον Μοριά ενώ, το 1755, χρονιά στην οποία σημειώνεται εξαγωγή 163.200 οκάδων, είναι και η χρονιά του 18ου αιώνα στην οποία εξάγεται από τον Μοριά η μεγαλύτερη ποσότητα λαδιού (53.200 millerolles, ή, 2.553.600 οκάδες). Στην περίοδο 1763-1774, τα αντίστοιχα ποσοστά κυμάνθηκαν από 12,5% (τό 1767) έως 37,2% (τό 1771). Οι εξαγωγές λαδιού από την Αθήνα στη Μασσαλία, στις χρονιές 1786, 1787 και 1788 αντιστοιχούν στα 13,6%, 25,5% και 11,1% των αντίστοιχων εξαγωγών λαδιού από τις σκάλες του Μοριά για την Μασσαλία.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία, κατά τη γνώμη μας, να παρατηρηθεί σχετικά με τις συνθήκες παραγωγής και το εμπόριο του λαδιού, είναι το γεγονός ότι ο χριστιανικός παραγωγικός πληθυσμός, μέσα και γύρω από την πόλη, ήταν ο κύριος κάτοχος ελαιοδένδρων, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την κατάτμηση αυτής της κατοχής κατά ένα πολύ μικρό αριθμό ελιών για το κάθε νοικοκυριό²⁴. Όσο και αν ορισμένες αρχοντικές οικογένειες και μερικοί οικοκυραίοι, μπορούσαν να διαθέτουν σαφώς μεγαλύτερο αριθμό ελαιοδένδρων, ως προς τις οικογένειες άλλων οικοκυραίων ή τους παζαρίτες και ξωτάρηδες, εντούτοις, αυτή η ιδιοκτησία ποτέ δεν συγκεντρώθηκε σε μεγάλο ποσοστό (επί του συνόλου) στα χέρια μίας μικρής κοινωνικής ομάδας, που θα μπορούσε μέσω της εμπορευματοποίησης του παραγόμενου αγαθού, στην αγορά, να ελέγξει και να επηρεάσει τις γενικές συνθήκες παραγωγής. Αυτός είναι, ίσως, και ένας από τους λόγους για τους οποίους, ή επεξεργασία του ελαιόκαρπου και η παραγωγή λαδιού κράτησαν, για μακρά χρονική περίοδο, χαμηλό επίπεδο τεχνολογίας παραγωγής, που προσδιόρισε μία παραγωγικότητα όχι άμεσα ανταποκρίσιμη στην αυξημένη ζήτηση του εσωτερικού και του εξωτερικού εμπορίου²⁵.

Όστόσο, φαίνεται πως είναι άσφαλής η διαπίστωση ότι, στα τελευταία κυρίως χρόνια της Τουρκοκρατίας, το εισόδημα που αποκόμιζε ο παραγωγικός πληθυσμός από την ελαιοπαραγωγή ήταν η ύστατη διέξοδος στις βαριές φορολογικές του υποχρεώσεις. Όπως φαίνεται ξεκάθαρα από πωλητήρια συμβόλαια 1, 5 τρίτης περιόδου της Αθηναϊκής Τουρκοκρατίας²⁶, ακόμα και ένας αγρός με λίγα ελαιοδένδρα, αποτελούσε βασικό περιουσιακό στοιχείο²⁷. Στα 1797 υπολογιζόταν ότι, μία ελιά, σε

εποχή καλής σοδειάς, μπορούσε να δώσει μέχρι 20 λίβρες (~6,5 οκάδες) λάδι, έτσι ώστε μία ρίζα να αντιστοιχεί σε ακαθάριστα έσοδα 3, περίπου, γροσίων²⁸. Σε μία πηγή του 1809, αναφέρεται ότι ένας Έλληνας, που είχε αγοράσει, το 1807, 80 ελιές για 2.000 γρόσια, κέρδισε, την επόμενη χρονιά, 2.500 γρόσια, με μία μόνον συγκομιδή²⁹. Την αυξημένη ζήτηση σε λάδι από το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, όσο και από την εγχώρια βιοτεχνία, αλλά και τη στροφή προς αυτό το είδος της καλλιέργειας, σε βάρος άλλων κλάδων αγροτικής οικονομίας της Αττικής, στις αρχές του 19ου αιώνα, υποδηλώνει, μεταξύ των άλλων, η κατακόρυφη σχεδόν αύξηση των τιμών πώλησης ελαιοδένδρων, μετά το 1755 - όπως φαίνεται και από τον παρατιθέμενο πίνακα VI. Από τις ενδείξεις αυτού του πίνακα, ως παρατηρήσουμε ότι οι πολύ χαμηλές τιμές των ετών 1781, 1786 και 1793, αντιστοιχούν σε περίοδο τυραννικής διακυβέρνησης της πόλης (βοεθόδας ο Χατζή Αλή Χασεκής), και στις εικονικές «αγορές» (μάλλον άρπαγές) που πραγματοποιήθηκαν τότε. Το ότι δε είναι οι τιμές ξευτελιστικές, φαίνεται και από το γεγονός ότι, στα ίδια περίπου επίπεδα κυμαίνονταν, στην Αθήνα οι τιμές πώλησης ελαιοδένδρων 100 χρόνια πριν!³⁰. Πιστεύουμε ότι οι παρατηρήσεις αυτές, στον πίνακα VI, δεν στερούνται βάσης, παρόλο ότι αναφερόμαστε σε 16, μόνον συνολικά, περιπτώσεις αγοραπωλησιών ελαιοδένδρων, για διάστημα 40 χρόνων (1780-1820), και παρόλο που για να «διαβαστεί» σωστά το διάγραμμα αυτού του πίνακα, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος στην περίοδο αυτή. Σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση της τιμής πώλησης των ελιών ήταν η τιμή που έπιανε το ίδιο το λάδι στην αγορά της πόλης. Από διάφορες πηγές προκύπτουν οι τιμές λαδιού που εμφανίζονται στον πίνακα V.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, λοιπόν, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη σημασία της φράσης, στην έκθεση του Μπωζούρ, «τό λάδι αποτελεί το βασικό προϊόν εξαγωγών αυτού του τόπου».

Από τη θέση αυτή δεν μπορούμε να επεκταθούμε στην εξέταση και άλλων, παραγόμενων στην Αττική και εμπορευματοποιούμενων στην αγορά της Αθήνας προϊόντων - αγαθών, που περιλαμβάνονται στην έκθεση του Μπωζούρ ωστόσο όπως το μαλλί, το κερί, το μέλι ή το κρασί. Μία σύντομη, εντούτοις, αναφορά σε όρισμένα από αυτά επιβάλλεται, για το σχηματισμό μίας ολοκληρωμένης, κατά το δυνατόν, εικόνας του εμπορίου και της παραγωγής, που επιχειρούμε. Και πρώτα, σε σχέση με προϊόντα της κτηνοτροφικής παραγωγής³¹. Ο Μπωζούρ, στην έκθεσή του, όπως είδαμε, κάνει λόγο για παραγωγή μαλλιού στην Αττική, το 1817, ποσότητας, περίπου, 3.000 κιντάλ (~132.000 οκάδων), ποσότητα αρκετά σημαντική, χωρίς όμως να αναφέρεται και σε εξαγωγές αυτού του προϊόντος. Εντούτοις, το μαλλί, όπως και άλλα κτηνοτροφικά προϊόντα στην Αττική, στις αρχές του 19ου αιώνα, γνώριζε ζωηρή κίνηση ανάμεσα στην Αθή-

24. Αυτό προκύπτει από μία σειρά νοταριακών εγγράφων οικοκοινοδοσίων και από διάφορα πωλητήρια συμβόλαια, του 18ου αιώνα, δημοσιευμένα, εδώ και έναν αιώνα, στα *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων* του Δ. Γρ. Καμπούρογλου (τόμ. Α' και Γ').

25. «Τέσσερες άνθρωποι χρησιμοποιούνται στη συμπίεση και κάνουν, με τα χέρια, με κόπο, αυτό που θα μπορούσε να κάνει ένας μόνον άνθρωπος, χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια, με μία απλή ρόδα... Τα Ελληνικά ελαιοτριβεία μου φάνηκαν πολύ άτελη. Υπολόγισα πως πρέπει να μένει τουλάχιστον ένα δωδέκατο λάδι μέσα στο κατακάθι και ότι τα έξοδα κατασκευής είναι κατά ένα τέταρτο μεγαλύτερα από τα δικά μας» F. Beaujour, «Πίνακας του εμπορίου...», σελ. 111-112.

26. Για μας, η περίοδος της Αθηναϊκής Τουρκοκρατίας δεν χωρίζεται, όπως έχει υποστηριχτεί μέχρι σήμερα, σε δύο υποπεριόδους, με τομή το 1687 (χρονιά κατάληψης της πόλης από τα στρατεύματα του Μοροζίνη και του Κόνιγσμαρκ) αλλά σε τρεις με βάση την σχέση των γαιοκτητικών συνθηκών και του Οθωμανικού πολιτικού συστήματος διοίκησης: οι ενδιάμεσες χρονολογικές τομές είναι οι χρονιές 1640, όταν η Αθήνα και η ενδοχώρα της πέρασαν στη δικαιοδοσία του Kısallr Aga (του αρχηγού των μαύρων ευνούχων του Σουλτανικού χαρεμιού), και το 1760, όταν η Αθήνα έγινε μαλικιανές. Για μία εκτενή επιχειρηματολογία πάνω σ' αυτό το ζήτημα, δες: Δ. Ν. Καρύδη, *Πολιτισμικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, διδ. διατριβή, Ε. Μ. Π., 1981, (άδημ.), σελ. 97-106.

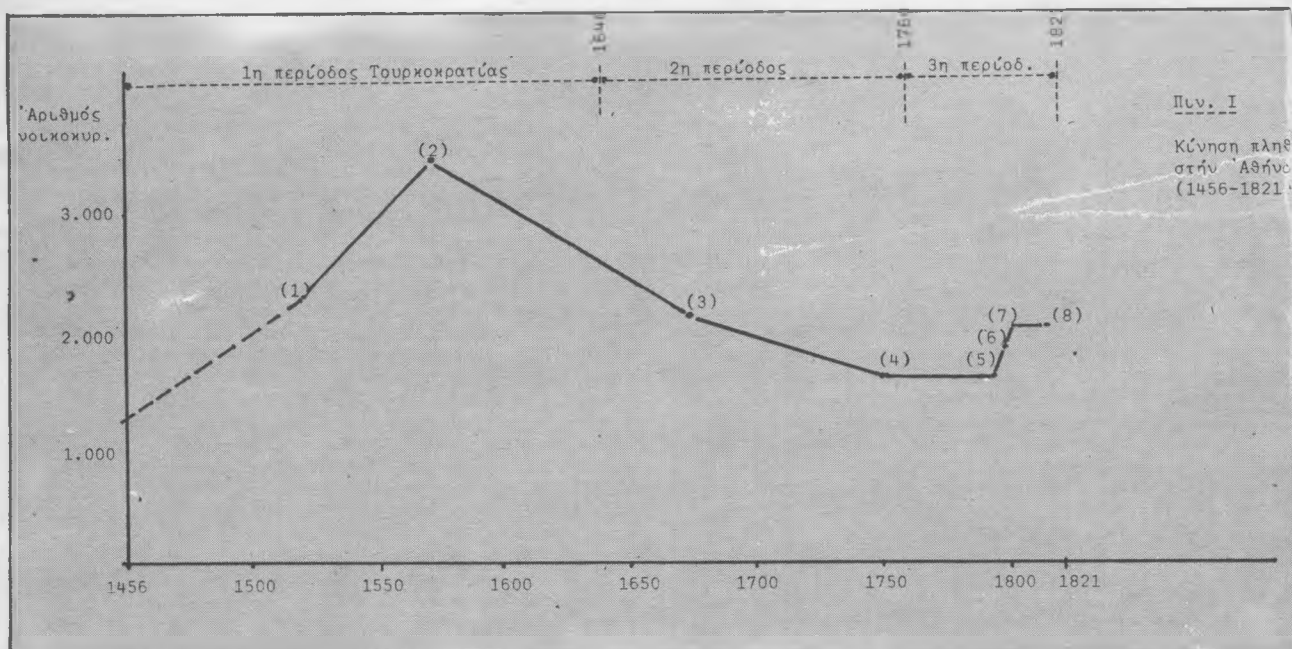
27. Ο πατέρας του Π. Σκουζέ, όπως διηγείται ο ίδιος ο Σκουζέ στα *Απομνημονεύματά* του, πούλησε, γύρω στα 1780, 60 ελιές για να βγει ο γιός του από τη φυλακή, μόνον αφού είχε εξαντλήσει κάθε άλλη δυνατότητα να βρει χρήματα, ρευστοποιώντας άλλα περιουσιακά του στοιχεία (βλ. Θ. Φιλαδελφώς, «*Ιστορία...*», Αθήνα 1902, τ. Β', σ. 347).

28. F. Beaujour, *Πίνακας...*, δ.π. σελ. 109.

29. Βλ. J. C. Hobhouse, «*A journey through Albania and other provinces of Turkey...*», sec. ed., London 1813, σελ. 299.

30. Το 1687, π. χ., 30 ελιές στους Αρμελόκληπους πουλήθηκαν προς 1,4 γρόσια ή ρίζα - το 1708 η τιμή ήταν 1 γρόσι ή ελιά και το 1711, για 8 μεγάλες ελιές και 14 νεόφυτα, πληρώθηκαν 9 γρόσια και 70 άσπρα. Δες, σχετικά, Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, τόμ. Α', σελ. 412, τόμ. Γ', σελ. 182, 194, αντίστοιχα.

31. Πέρα από τους λόγους, που ήδη αναφέραμε ότι ήσαν προϋπόθεση για την προώθηση αυτής της παραγωγής, ως μη ξεχνάμε ότι ο αρβανίτικος πληθυσμός της υπαίθρου, στην Αττική, είχε μακρά παράδοση στην απασχόληση σε κλάδους της κτηνοτροφικής παραγωγής: τα προϊόντα της αντιπροσώπων ένα αρκετά μεγάλο μέρος από τα αγαθά που εμπορευματοποιούνταν, από τους κατοίκους των γύρω από την Αθήνα χωριών, στην αγορά της πόλης, και μέσω των οποίων προμηθεύονταν αυτοί προϊόντα της Αθηναϊκής βιοτεχνίας - χειροτεχνίας.

- (1) O.L.Barkan, "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes..." σελ. 293, πίν. I.
 (2) έ.ά., σελ. 293-294, πίν. I και II, (2297 και 3207 νοικοκυριά, στά 1520 και 1570 αντίστοιχα).
 (3) Από την έκθεση του Jean Giraud (1674), βλ. M.Collignon, "Le Consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle", Paris 1913, (2053 νοικοκυριά).
 (4) Έκτιμηση του James Stuart, αναφερόμενη στο "Diary" του Hawkins, βλ. "Travels in various countries of the East" Rev.Robert Walpole, ed., London 1820, σελ. 144.
 (5) Dr Sibthorp, "Remarks respecting Attica", στου Walpole's "Travels...", έ.ά., σελ. 144, (1795: 1600 νοικοκυριά).
 (6) έ.ά., σελ.144 (1797: 1800 νοικοκυριά - έπιστροφή 200 οικογενειών, μετά την λήξη της τυραννίας)
 (7) Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 78/32, AAthens, July 31 1801 (2000 νοικοκυριά).
 (8) Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Mém. et Documents, Turquie, 38, 1817.

να και άλλες πόλεις στά Βαλκάνια. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι ή θυροδεψία, όπως και ή σαπωνοποιία, ήταν αρκετά αναπτυγμένος κλάδος της Αθηναϊκής βιοτεχνίας³². Μέσα στην πόλη υπήρχαν αρκετά εργαστήρια για την επεξεργασία δερμάτων³³, από τά όποια φτιάχνονταν παπούτσια και μπότες ή σάκοι για τό μέλι, τό λάδι και τό κρασί και, τέτοια προϊόντα, όπως και καπότες, σάκοι και κιλιμια, πού φτιάχνονταν από τό μαλλί από τίς κατσίκες και τά πρόβατα, γνωρίζουμε ότι διακινούνταν πρός έμπορικά κέντρα της ήπειρωτικής Ελλάδας, ενώ, αντίθετα, άλλα κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως τό βούτυρο, τό τυρί, και τό γάλα, άπορροφούνταν, κυρίως, στην αγορά της Αθήνας.

Αξίζει νά γίνει και μία σύντομη αναφορά στόν, έξ ίσου μέ την έλαιοπαραγωγή, αναπτυγμένο κλάδο της μελισσοκομίας. Ο Μπωζούρ, μιλάει για έξαγωγή από την Αττική 1.000, περίπου, κιντάλ μέλι (~44.000 οκάδες), και

100 κιντάλ κερι (~4.400 οκάδες), ενώ, γι' αυτό τό τελευταίο, αναφέρει ποσότητα παραγωγής 12.000 κιντάλ (~528.000 οκάδες). Από μία άλλη έκθεση, και πάλι του Μπωζούρ, γραμμένη κι' αυτή στην Αθήνα, αλλά 20 χρόνια νωρίτερα, μαθαίνουμε ότι ή συνολική έτήσια παραγωγή της Αττικής έφτανε τίς 115.000 οκάδες μέλι και τίς 8.000, περίπου, οκάδες κερι³⁴. Στά ίδια, περίπου, επίπεδα τοποθετούσε την παραγωγή μελιού και ή Fauvel, τό 1811, (όπως φαίνεται από χειρόγραφο έπιστολή του, πού βρίσκεται στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη)³⁵. Δεχόμενοι, συνεπώς, και στά 1817 παραγόμενη ποσότητα μελιού της ίδιας τάξης, οι έξαγωγές στην Μασσαλία, πού αναφέρει ή Μπωζούρ πού πάνω, πρέπει νά αντιπροσώπευαν όχι περισσότερο από τό 30% της συνολικής παραγωγής ενώ, ή ίδια ή πόλη της Αθήνας είναι γνωστό ότι δέν άπορροφούσε περισσότερο από τό ένα δέκατο της παραγωγής³⁶. Θα ήταν όμως μάλλον λάθος, παρακολουθώντας τον Μπωζούρ, στην παλιότερη έκθεσή του, του 1797, σέ μίαν ανάλυση έμπορικού ισοζυγίου, νά δεχτούμε ότι τά έσοδα από τίς έξαγωγές σέ μέλι κάλυπταν τά έξοδα των εισαγωγών πού πραγματοποιούσε ή Αττική σέ σιτάρι άφου, στίς συνολικά έξαγόμενες από την Αττική ποσότητες μελιού πρέπει νά λάβουμε ύπόψη ότι

32. Την οργάνωση και λειτουργία μιάς Αθηναϊκής θυροδεψίας, στά 1794, περιγράφει, διεξοδικά, ή Prof. Sibthorp, (στο "Remarks respecting Attica, στο «Travels in various countries of the East», Rev. Robert Walpole, ed., London 1820, σελ. 147-148) και, σχεδόν άπαραλλάκτα, την επαναλαμβάνει, 30 χρόνια αργότερα, ή B. Depping, στο "Description topographique de la Livadie, de la Morée...", Paris 1830, Α' τόμος, σελ. 80-82.

33. Στο τέλος του 18ου αιώνα, υπήρχαν στην Αττική, περίπου, 100.000 κατοίκες, 60.000 πρόβατα, 3.000 βόδια και άλλες τόσες, περίπου, αγελάδες (Sibthorp, ό.π., σελ. 141 κ. έ.). Σκότωναν, κάθε χρόνο, γύρω στίς 10.000 κατσίκες. Μόνον των 2.000 από αυτές τά δέρματα χρησιμοποιούνταν για σάκους κλπ. των ύπολοιπων, τά δέρματα αγοράζονταν από τούς θυροδέψες και ένα μέρος του επεξεργασμένου προϊόντος έξαγόταν (Sibthorp, ό.π., σελ. 141).

34. F. Beaujour, Πίνακας του έμπορίου..., σελ. 99-100.

35. Mss 134 (αδημοσίευτο) -έπιστολή Fauvel της 13-9-1811. Νά τό σχετικό άπόσπασμα: «Un gros bateau...fait son chargement en miel des monasteries de l'Attique pour les Mosquées de la capitale de l'Empire Ottoman auxquelles ils sont attachés. L'Attique produit année commune 2 à 3.000 quintaux de miel tous se porte a Constantinople»

36. F. Beaujour, ό.π., σελ. 100.

συμπεριλαμβάνονται και οι περιπτώσεις εξαγωγής αυτού του προϊόντος σαν «δόσιμο», υποχρεωτικό, από τα μοναστήρια της Αθήνας και της Αττικής (πράξη, μέσω της οποίας αυτά αποκόμιζαν άλλου είδους όφελι, όχι άμεσα χρηματικά), ή οι περιπτώσεις που το φημισμένο Αττικό μέλι αποστειλλόταν ως δώρο στην Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο ή την Μασσαλία. Πάντως, ακόμα και αν το εμπορικό ισοζύγιο, στην προκειμένη περίπτωση διαμορφωνόταν όπως αναφέρει πιά πάνω ο Μπωζούρ, θά ήταν τελείως άστοχο να συσχετίσουμε, μ' αυτόν τον τρόπο, και για το μεμονωμένο αγροτικό νοικοκυριό, τα εισοδήματα από το μέλι με τα έξοδα αγοράς σιταριού. Κι αυτό, γιατί η μελισσοκομία αντιπροσώπευε μία παραγωγική δραστηριότητα που δεν ήταν διεσπαρμένη στην μεγάλη μάζα του παραγωγικού πληθυσμού, ώστε να είναι σέ θέση αυτός να έχει και τον έλεγχο πάνω σ' αυτήν (όπως είδαμε ότι συνέβαινε με την ελαιοπαραγωγή), αλλά που ήταν συγκεντρωμένη, σέ μεγάλο βαθμό³⁷, κάτω από τον έλεγχο των μεγάλων μοναστηριών, που έμπορευονταν φυσικά για δικό τους λογαριασμό, την παραγωγή μελιού και κεριού – παραγωγή που εξασφάλιζαν σ' αυτά τα μοναστήρια οι μοναχοί ή οι κολλήγοι με την εργασία τους.

★

Και η έκθεση συνεχίζει: «Οι Υδραίοι είναι αυτοί που εξαγωγή σήμερα τό λάδι της Αττικής και που εισάγουν τα δημητριακά που είναι απαραίτητα... Έχουν αντίκαταστήσει στο εμπόριο αυτής της σκάλας τους Γάλλους και τους Ιταλούς»³⁸. Η δραστηριότητα αυτή των Υδραίων ναυτικών, και η ενεργός ανάμειξη των νησιωτών Έλλήνων, γενικά, στην οικονομική ζωή της υπόδουλης Ελλάδας, από τα μέσα του 18ου αιώνα, είναι ήδη πολύπλευρα γνωστή και μελετημένη. Ειδικά όμως για την Αθήνα και την Αττική, βλέπουμε μέσα σέ ποιές πολιτικές συγκυρίες και οικονομικά δεδομένα (ανάγκες εισαγωγής σιταριού και δυνατότητες εξαγωγής λαδιού) ή δραστηριότητα αυτή αποκτούσε δυνατότητα ένταξης και ανάπτυξης. Αρκετά ενωρίτερα, πάντως από τό 1817, στά τελωνειακά κατάστιχα του Εμπορικού Επιμελητηρίου Μασσαλίας, βλέπουμε να σημειώνονται άφιξεις πλοίων Έλλήνων από λιμάνια της Αττικής: στά 1794, π.χ., 3 καίκια Ψαριανών, μέ 3.200 φορτώματα σιτάρι· ένας Βολιώτης μέ μία rolacne (μικρό πλοίο) μέ 1.300 φορτώματα σιτάρι· μία pinque (πλοίο μεσαίου μεγέθους) Έλληνα ναυτικού (δέν προσδιορίζεται προέλευση) μέ 900 φορτώματα σιτάρι, και ενός άλλου μέ 1.200 φορτώματα σιτάρι· στην ίδια χρονιά είναι καταγεγραμμένες πολλές άφιξεις Υδραίων κεραιοκλήρων, μέ μή αναφερόμενες ποσότητες σιταριού, προερχόμενοι από την Αθήνα³⁹.

Αποφασιστικό κτύπημα στην υποτονική γαλλική εμπορική δραστηριότητα της Αθήνας των μέσων πρὸς τό τέλος του 18ου αιώνα, έδωσαν, δίπλα στους Έλληνες, και οι Σκλαβούνοι ναυτικοί: Στίς 2 Messidor του 4ου χρόνου της Γαλλικής Επανάστασης (1798), ο Γάλλος πρόξενος στην Αθήνα, Gaspary, έγραφε στον Υπουργό των Έξωτερικών De la Croix, στό Παρίσι: «... Η Αθήνα δέν είναι περιοχή μέ αποθέματα για τό εμπόριό μας. Παλιότερα, γαλλικοί οίκοι έπιχείρησαν να εγκατασταθούν εδώ αλλά δέν τό κατόρθωσαν». Και αφού αναφερθεί σέ τρεις Γάλλους έμπορους που είχαν «ξεμείνει» στην Αθήνα, συνεχίζει: «... τά εισαγόμενα αγαθά, ύφασματα, καφές, λουλά-

κι, ακόμα και σέ καιρό ειρήνης δέν ξεπερνούν τίς πενήντα έως εξήντα χιλιάδες λίθρες, κατά μέσο έτησιο όρο. Όσον αφορά την εξαγωγή, τό λάδι είναι τό κύριο προϊόν της Αθήνας. Σέ μία καλή σοδειά θά μπορούσαν να γίνουν δύο ως τρία φορτώματα για τή Μασσαλία, αν οι Σκλαβούνοι καπετάνιοι δέν έρχονταν οι ίδιοι μέχρι εδώ να πάρουν τό προϊόν»⁴⁰. Ο Φωβέλ, που διαδέχτηκε τον Γκασπαρί στό Γαλλικό προξενείο της Αθήνας, έγραφε τό 1810: «οι Γάλλοι έμποροι είναι περιορισμένοι στό έσωτερικό μικρεμπόριο»⁴¹. Σέ άλλη έπιστολή του ίδιου, της ίδιας χρονιάς, αφού σημειώνεται ότι οι εμπορικές σχέσεις με τή Γαλλία «έχουν σχεδόν μηδενιστεί από καιρό», γίνεται ή παρατήρηση ότι «... οι βοεβόδες είναι δραστήριοι έμποροι»⁴², ένδειξη της συνεχιζόμενης, τον 19ο αιώνα, στην Αθήνα, ανάμειξης των Οθωμανών αξιωματούχων στίς εμπορικές υποθέσεις της πόλης. Τέλος, σέ άλλη έπιστολή του ίδιου, έναν χρόνο αργότερα, καταγράφεται τό φόρτωμα ενός Υδραϊκού πλοίου μέ 2.000 βαρέλια λάδι⁴³, μέ προορισμό τίς άκτές της Ισπανίας κατά της Πορτογαλίας, προσθέτοντας «σήμερα, τά ταξίδια αυτών των νησιωτών αποδίδουν τεράστια κέρδη»⁴⁴.

Μετά τίς παρατηρήσεις για τό εμπόριο και την παραγωγή, και την αναφορά στους Υδραίους έμπορους, ο Μπωζούρ παρακάμπτει, πολύ γρήγορα, και μέ μία μόνη φράση – γιατί, βέβαια, ήταν έξω από τους στόχους της έκθεσής του – και αρκετά «διπλωματικά», μία πολύ σημαντική διαπίστωση, σχετικά με την αρχαιοφιλική (διάβαζε πάντα: αρχαιολογική) δραστηριότητα στην οποία μέ ζήλο επιδίονταν στην «πόλη των σοφών», για περισσότερο από δύο αιώνες (άλλα συστηματικά και οργανωμένα μετά τά μέσα του 18ου αιώνα). Φωτισμένοι Ευρωπαίοι, διανοούμενοι και περιηγητές, πράκτορες των ξένων συμφερόντων. «Η Αθήνα», αναφέρει πολύ άπλα ο Μπωζούρ, «δέν βλέπει σήμερα παρά Ευρωπαίους amateurs που έλκονται από την όμορφιά των μνημείων της»⁴⁵. Και, σά να θέλει να μεταθέσει τίς ευθύνες της βάρβαρης επίδρομής στους, κατά περίπτωση εκείνην την έποχή συμμάχους ή αντίπαλους των Γάλλων, Έγγλέζους, προσθέτει: «Οι Άγγλοι τρέχουν εδώ κατά σίφην»⁴⁶. Αυτές, οι τόσο απλοϊκά και άθωα διατυπωμένες φράσεις, κρύβουν, βέβαια, όλο τό δράμα που παίχτηκε σέ βάρος των μνημείων της κλασικής αρχαιότητας της πόλης, άρπαγές, λεηλασίες και βανδαλισμοί, που συχνά ξεκινούσαν από τή δικαιολογημένη πρόθεση «προστασίας» και «διαφύλαξης», και, εξίσου συχνά, κατοχυρώνονταν από μία «τυπική» εμπορική δραστηριότητα, που διευκόλυναν οι ντόπιοι πρόξενοι (κυρίως της Άγγλίας και της Γαλλίας), για λογαριασμό όχι μόνον των Ευρωπαίων αλλά και των Οθωμανών και των Έλλήνων αξιωματούχων. Γύρω άπ' αυτό τό ζήτημα έχουν, βέβαια, ήδη γραφεί αρκετά.

Τή μιζέρια και την έρήμωση της Αττικής ύπαιθρου, τίς παραμονές της εξέγερσης του '21, διαλέγει ο Μπωζούρ να παρουσιάσει στή συνέχεια της έκθεσής του, δίνοντας και, ένδεικτικά, πληθυσμιακά δεδομένα για την πόλη και την αγροτική της περιφέρεια: «Δέν υπάρχουν πιά σήμε-

40. Στόν φάκελλο AMAE, Correspond. Consulaire, Athènes, 1792-1824.

41. ό.π., έπιστολή Fauvel της 21-5-1810.

42. ό.π., έπιστολή Fauvel της 10-11-1810.

43. Ομοίως, έπιστολή Fauvel της 13-9-1811. Πρβλ. και: «...Πρό πενήντα έτών εφύγαμε από Βαρτζελώνα μέ κρασί, τό όποιο έφορτώσαμεν εις Βίλλα-νόβα μέ τό καράβι Σκουμπρή... Εφύγαμε τον Αύγουστον... έβγαίνοντας από την Τζιπεράλτα έτραβήξαμε και έπέσαμεν εις τά Κανάρια νησιά...» (άπό διήγηση ναύτη, σύντροφου του Παναγή Σκουζε, στά 1854: θλ. Θ. Φιλαδελφέως, Ιστορία των Αθηνών, Αθήνα 1902, τόμ. Β', σελ. 327-328).

44. AMAE, Corresp. Consulaire, Athènes, Fauvel, 13-9-1811.

45. Felix Beaujour, ό. π.

46. Στό ίδιο. Για μία διασκεδαστική (ή τραγική) πλευρά της σχέσης Άγγλων και Γάλλων, γύρω από την αρχαιοκαπηλεία, βλ. χειρόγραφο Mss 134 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (άδημοσ.).

37. Περισσότερες από τίς μισές από τίς 12.000 κυψέλες, που υπήρχαν στην Αττική, στίς αρχές του 19ου αιώνα, ήσαν μοιραζόμενες ανάμεσα στά μοναστήρια του Ύμηττου και της Πεντέλης και τά αντίστοιχα μετόχια τους (F. Beaujour, ό. π., σελ. 99).

38. Στό ίδιο.

39. ACCM, série 1, art. 16 («États des bâtiments arrivés du Levant»).

Πίν. IV

ΤΙΜΕΣ ΣΥΤΑΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (τέλη 18ου-άρχές 19ου αί.)

Έτος	Τυμή	Πηγή
1763	1/2 - 1 1/2 γρόσ./κοιλό *	Ημερολόγιο Δ.Καλλιερωνά (βλ.θ.Φιλαδέλφειας, "Ιστορία...", Β', 319
1790	1 1/2 - 2 1/2 "	ANF, AE B1 174, Gaspary, 17-4-1790
1794	5 (συνήθως 2-6) "	Sibthorp, "Remarks respecting Attica", Walpole's "Travels", σ.145
1797	3 1/2 - 5 "	F.Beaujour, "Πύνακας του έμπορεύου της Ελλάδος", σελ. 109
1801	4 1/2 - 5 "	Public Record Office, Foreign Office 78/32, July 31 1801, Athens
1810	10 "	AMAE, Corresp.Consulaire, Athènes, 1792-1824 (vol. 3)
Πίν. V		
ΤΙΜΕΣ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (τέλη 18ου-άρχές 19ου αί.)		
1770	4 1/2 - 5 1/2 παράδες/όκα	Ι.Μπενιζέλου "Ιστορία" (βλ.θ.Φιλαδέλφειας, "Ιστορία...", Β', 281)
1790	14 1/2 "	" " "
1794	18 "	Sibthorp, "Remarks respecting Attica", Walpole's "Travels", σ.145
1797	20,8 "	F.Beaujour, "Πύνακας του έμπορεύου της Ελλάδος", σελ. 113
1805	26 "	E.Dodwell, "A classical and topographical...", London 1819, Β' 498

*) Το κοιλό της Αθήνας = 25 όκάδες. 1 γρόσι = 40 παράδες

ρα παρά δέκα χιλιάδες στην πόλη και δέκα ως δώδεκα χιλιάδες στην ύπαιθρο που φαίνεται γυμνή και έρημη από δένδρα και στην όποια δεν συναντά κανείς παρά μερικά χωριά, που έχουν τόσο εξαθλιωμένη όψη ώστε μοιάζουν να έχουν καταστραφεί από όρδες ληστών⁴⁷. Η θλιβερή αυτή εικόνα της έρήμωσης, που σκιαγραφεί εδώ ο Μπωζούρ, αντιπαρατίθεται από τον ίδιο στην λαμπρή περίοδο άκμης της κλασικής αρχαιότητας - σύγκριση, άλλωστε, που πολλοί καλλιεργημένοι Εύρωπαιοί επισκέπτες της πόλης επιχειρούσαν τότε⁴⁸. Γράφει λοιπόν: «Η Αττική είχε άλλοτε 500 χιλιάδες κατοίκους, 20 χιλιάδες πολίτες ή, περίπου, 80 χιλιάδες ελεύθερους, υπολογίζοντας 4 άτομα (στο νοικοκυριό του κάθε πολίτη), 20 χιλιάδες ξένους (επήλυδες) και 400 χιλιάδες σκλάβους... υπήρχαν τότε, περίπου, 176 πόλεις ή χωριά και όλη ή έκτασή της ήταν τόσο γεμάτη από κατοικίες που φαινόταν να σχηματίζει, όπως η Μασσαλία, μία άπεραντη πόλη»⁴⁹.

Η αναφορά, ωστόσο, στην εξαθλιωμένη άγροτική ενδοχώρα της Αθήνας, που επιχειρεί ο Μπωζούρ, έχει πο-

λύπλευρη σημασία, και πρέπει να σταθούμε σ' αυτήν με προσοχή. Άς δούμε δύο επίπεδα ανάλυσης αυτής της σημασίας: τό πολιτικό/κοινωνικό και τό οικονομικό (διαφοροποίηση, βέβαια, που γίνεται για καθαρά μεθολογικούς σκοπούς αφού αυτά είναι άμεσα συναρτημένα μεταξύ τους).

α) Πολιτικό/κοινωνικό: λίγα χρόνια πριν γράψει την έκθεσή του ο Μπωζούρ, ο Dr. Sibthorp, ο συγγραφέας της *Flora Graecia*, έγραφε για τους κατοίκους της ίδιας της πόλης: «ανάμεσα στους φτωχότερους Αθηναίους υπάρχουν πολλοί που παρά την εξαθλιωμένη τους κατάσταση έχουν κάποια μέσα και περιουσία· διαθέτουν, ο καθένας, ένα σπίτι με κήπο, έναν άμπελώνα έκτασης τουλάχιστον ενός στρέμματος, με καμιά δεκάδα ελαιόδένδρα και μερικές κυψέλες»⁵⁰. Οι παρατηρήσεις αυτές, συνδυαζόμενες με άλλες του ίδιου συγγραφέα, σχετικά με τά συστήματα φεουδαρχικής έκμετάλλευσης, που επικρατούσαν στην Αττική στα τέλη του 18ου αί., (τριτάρικο, και μεσακάρικο ή συντροφικό)⁵¹, την παρατήρηση του Μπωζούρ, και άλλα κοινωνικά/οικονομικά δεδομένα που διαθέτουμε γι' αυτήν την περίοδο, στην περιοχή μελέτης μας, αντιπαραθέτουν τον πληθυσμό της πόλης σ'

47. Στο ίδιο.

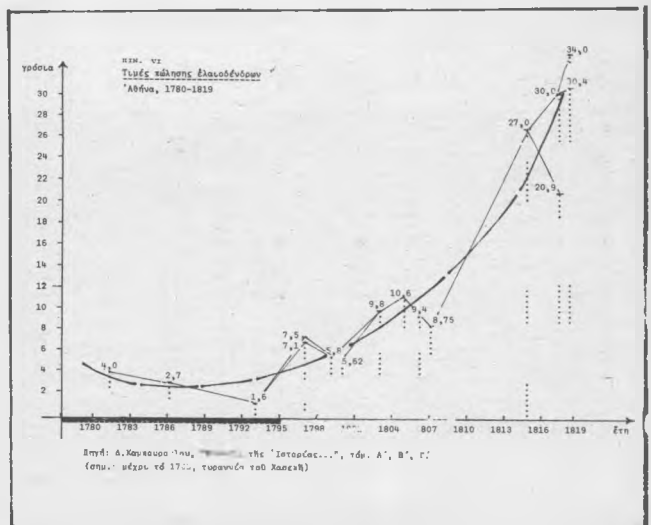
48. Δές, ένδεικτικά, John Galt, «*Letters from the Levant*», London 1813

49. Félix Beaujour, ό. π.

50. «Remarks respecting Attica, ό.π., σελ. 144.

51. Sibthorp, ό.π., σελ. 145.

εκείνον της υπαίθρου: από την μία πλευρά στέκει ο παραγωγικός πληθυσμός της πόλης, που η έντατικοποίηση της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης που γνώρισε από το 8^ο μισό του 18ου αιώνα και ύστερα, δεν τον εμπόδιζε να μετατραπεί σε μία μάζα πληθυσμού που, την πλειοψηφία της, η μικροϊδιοκτησία γής και άλλων παραγωγικών μέσων ή οι εύκαιριακές (περιοδικές) απασχολήσεις στην ίδια την πόλη⁵², χαρακτήριζε μία χαμηλή ταξική συνειδητοποίηση του ρόλου που μπορούσε να διαδραματίσει σε πολιτικές/κοινωνικές μεταβολές - κι' αυτό, παρά την αναντίρρητη όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης αυτήν την περίοδο: όξυνση, που θεωρείται εδώ ως η λογική απόληξη σχέσεων παραγωγής που ενέτειναν την ανίσοκατανομή του συνολικού προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας⁵³. Τους λόγους αυτής της «ιδιομορφίας» πρέπει να αναζητήσουμε, πέρα από άλλους πολιτικούς/ιδεολογικούς παράγοντες, και στο γεγονός ότι τα άφιερώματα και οι δωρεές, οι προικοπαραδόσεις και οι κληρονομήσεις, θεσμοί βαθιά ριζωμένοι στους άγραφους κανόνες του εθιμικού δικαίου, λειτουργούσαν ανακατανομητικά και κατατμητικά για κάθε μορφή περιουσιακό στοιχείο, διαιωνίζοντας, έτσι, και αναπαράγοντας τις συνθήκες μικροϊδιοκτη-

52. Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι λιγοστοί κλάδοι της βιοτεχνίας και της μεταποίησης, στην Αθήνα, δεν ξεπέρασαν ένα ορισμένο επίπεδο καταμερισμού της εργασίας και λειτουργικής εξειδίκευσης. Το μικρεμπόριο, κυρίως στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή παραγωγή του μικρού αγροτικού κλήρου και οι εύκαιριακές απασχολήσεις, παρέμεναν η κύρια πηγή εισοδήματος για τους κατοίκους της πόλης. Πάνω σ' αυτό το τελευταίο, π.χ., «εύκαιριες» παρασιτικής απασχόλησης πρόσφερε η δουλειά του χαμάλη ή του εργάτη άνασκαφών, ιδιαίτερα σ' αυτήν την περίοδο που την πόλη επισκέπτονταν (και λεηλατούσαν) όλο και περισσότεροι «φωτισμένοι» Ευρωπαίοι. Ο Cockerell, στα 1810, ξεκίνησε ένα πρωί για αρχαιολογικές άνασκαφές στην Έλευσινα, αλλά δεν κατόρθωσε να βρει διαθέσιμους εργάτες (βλ. «*Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817...*», London 1903, σελ. 61). Ο Joseph Woods, τό 1818, σημειώνει ότι ένας εργάτης απ' την πόλη, για τό σκάψιμο, έπαιρνε 60 παράδες την ημέρα, ενώ, ο ιδιοκτήτης γής για κάθε εργάτη που απασχολούνταν, έπαιρνε 12 παράδες (βλ. «*Letters of an architect*», London 1828, τόμ. Β', σελ. 268).

53. Τό ότι δύο φορές, ανάμεσα στά 1760 και τό 1821, μία διαρκούσης της τυραννίας του Χασεκή (1775-1795), και μία στά τέλη του 18ου αιώνα, μέ πρωτοβουλία, κυρίως, και έπικεφαλής των συντεχνιών καθαιρέθηκαν οι προεστώτες, δέν μπορεί νά θεωρηθεί ένδειξη ότι τό κοινοτικό σύστημα διοίκησης στην Αθήνα έτεινε νά αποκτήσει δημοκρατικό χαρακτήρα (βλ. Δ. Γρ. Καμπούργουλο, «*Αθηναϊκών Αρχοντολόγιον*», Αθήναι 1921, σελ. 172). μπορεί όμως νά θεωρηθεί ένδειξη μίας κάποιας συνειδητοποίησης, από την πλευρά των οικοκυραίων, που άποτελούσαν την δεύτερη κοινωνική τάξη, και οι όποιοι εκπροσωπούσαν την κύρια μάζα του φορολογουμένου παραγωγικού πληθυσμού της πόλης, ενός αυξημένου ρόλου που μπορούσαν (και άφειλαν) νά διαδραματίσουν οι τελευταίοι, στη διοίκηση των κοινών. Η συνειδητοποίηση όμως αυτή δέν ξεπέρασε ορισμένα όρια, γιατί δέν είχε ούτε ιδεολογικά ούτε οικονομικά (που νά προσδιορίζουν τά πρώτα) ισχυρά έρείσματα. Στο πλαίσιο των οικονομικών συνθηκών, που επικράτησαν στην Αθήνα στις αρχές του 19ου αιώνα, οι συντεχνιακές οργανώσεις των εμπόρων και των βιοτεχνών δέν είχαν περιθώρια νά αναπτύξουν επαγγελματική δραστηριότητα που νά προσδιορίσει οικονομική δύναμη ικανή για νά επιβάλουν αυτές οι ίδιες οι οργανώσεις τους εκπροσώπους τους στη διοίκηση. (Όστόσο, κάποια εκπροσώπηση, για μικρό διάστημα, μέχρι τό 1818, φαίνεται ότι υπήρξε: από έγγραφο του 1816 προερχόμενο από τά Γενικά Αρχεία του Κράτους, προκύπτει ότι κάθε μία από τίς 12 άκμαιοτέρες συντεχνίες εξέλεγε έναν αντιπρόσωπο για νά άποτελέσει ένα από τά μέλη της Δωδεκάδας - δές, Α. Αβδαλή, «*Ανέκδοτα έγγραφα...*», περιόδ. «*Αθηναϊκά*», 69/1978, σελ. 49. Αλλά από τό τέλος του 1818 μέχρι την επανάσταση, ό θεμός της Δωδεκάδας καταργήθηκε - δές, Γ. Βλαχογιάννη, «*Αθηναϊκών Αρχείων*», Αθήναι 1901, σελ. 519. Για αντίστοιχες περιπτώσεις αντιπροσώπησης στις κοινοτικές αρχές των εκπροσώπων από κάθε «ρουφετί», δές τίς σχετικές μέ τίς Σέρρες, τά Ιωάννινα, την Θεσσαλονίκη και την Χίο, παρατηρήσεις του Α. Βακαλόπουλου, στην «*Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*», τόμ. Β', έκδ. Β', σελ. 332, 361 κ.έ.).

σίας⁵⁴, και εμποδίζοντας τή συγκέντρωση των πλουτοπαραγωγικών μέσων στά χέρια μιάς μικρής κοινωνικής ομάδας⁵⁵. Από την άλλη, στέκουν οι κάτοικοι της υπαίθρου, τελείως εξαθλιωμένοι από τό βάρος της φορολογικής καταπίεσης⁵⁶, άδύναμοι νά αναπτύξουν, μέσα από

54. Και πάλι, είναι χαρακτηριστική ή περίπτωση του Παναγή Σκουζέ: όπως άφηγείται ό ίδιος, «...ό πάππος μου... είχεν ελαιόδενδρα ύπέρ τά 1.200, πρόβατα άποκαπείς 80 εις όλα τά μεσόγεια, προς 30 πρόβατα ή κάθε άποκοπή, δύο περιβόλια, 40 στρέμματα άμπέλια, ριζαροχώραφα, ένα ζευγάρι από 500 στρέμματα γή, δύο έλαιοτριβεία, ένα σαπωντζίδικο, δύο παπουτσιδικά άργαστήρια, γρασιδότοποι, τρεις όστιποκαθισίες και καπιτάλε όπου έπροχρέονε λάδι, τυρί, βούτυρο, σιτάρι, μέλι και τά λοιπά, είχαν τό μπακαλιό, έούναζεν δλο τό τυρί της Αττικής... αλλά ό παππούς μου ό Νικόλαος είχε τέσσαρες θυγατέρες, ώστε έκαμε τέσσαρες γαμπρού, είχε τρεις τέσσαρες υιούς έμοιράσει ή κατάστασις...» (βλ. Θ. Φιλαδελφείως, «*Ιστορία...*» τόμ. Β', σελ. 358). Πρβλ. και Θ. Κορύζη, «*Εράνισμα περί των γαιοκτητικών συνθηκών της Τουρκοκρατίας*», περιόδ. «*Αθηναϊκά*», 21/1962.

55. Τά φαινόμενα αυτά, βέβαια, δέν ήσαν ανεξάρτητα από τό γεγονός ότι, οι εκπρόσωποι της κοινοτικής εξουσίας, ή χριστιανική διευθυντική τάξη, στην Αθήνα, σε καμιά περίπτωση δέν βάσιουε την οικονομική της ύπόσταση στο άγροτικό εισόδημα, δέν λειτουργήσαν, όπως συνέβη μέ τους κοτζαμπάσιδες στη γειτονική Λειβαδιά, ως άποκλειστικός συγκεντρωτής της άγροτικής και της κτηνοτροφικής παραγωγής ή ως ό μεγαλέμπορος που παρεμβαλλόταν ενεργά στο κύκλωμα των εξαγωγών στην ευρωπαϊκή άγορά. Η τοκογλυφία ήταν ή κύρια διέξοδος στην διακίνηση των μη παραγωγικών τους κεφαλαίων. Για παράδειγμα: «M. Logotheti, the British agent here, assures me he lent money to a captain last year at 40% for one voyage...» (PRO, FO 78/32, Athens, July 31, 1801). Η οίκογένεια του Λογοθέτη άνήκε στις άρχοντικές της Αθήνας.

56. Η διαδικασία ήταν «φυσιολογική»: Οι έκτακτες και άλλεπάλληλες φορολογικές επιβαρύνσεις, συνδυασμένες μέ την σε χρήμα, κυρίως, άπόδοση της γαιοπροσόδου, οδηγούσαν στην υποθήκευση παραγωγικών μέσων, όπως ή γή, και στο δανεισμό. (Ακόμα και στά 1670, Αρβανίτες γεωργοί της Αττικής πλήρωναν στους δανειστές τους τόκο που έφτανε τό 30 ή και 40% τόν χρόνο - δές, M. Collignon, «*Le Consul Jean Giraud...*», Paris 1913, σελ. 38). Η άδυναμία έξόφλησης αυτών των δανείων οδηγούσε σε άπώλεια των δικαιωμάτων νομής της καλλιεργήσιμης γής, που είχαν παραχωρηθεί από παλιότερα στο πλαίσιο του τιμωριστικού συστήματος, και στη μετατροπή των πρώην ανεξάρτητων καλλιεργητών σε καλλήγους - εργάτες γής. Σε έναν φαύλο κύκλο,

τις πολιτικές/οικονομικές συγκυρίες την αγροτική παραγωγή⁵⁷, και των οποίων οι υλικές (και πνευματικές) συνθήκες διαβίωσης είχαν συμπίσει πολύ προς τὰ κάτω-πληθυσμός που κάποια στιγμή, αναγκάζεται να διαλέξει ανάμεσα στον υποσιτισμό ή την απέλπιδα φυγή προς τὴν Ἀθήνα ή άλλες γειτονικές πόλεις. Μέσα από αυτό τό πλέγμα συσχετίσεων, άποκτὰ κάποια ιδιαίτερη έρμηνεία τό γεγονός ότι, στον εθνικό ξεσηκωμό του '21, ή Ἀθήνα πήρε μέρος όχι με τούς ίδιους της τούς κατοίκους αλλά με εκείνους της αγροτικής της ένδοχώρας: «οί Χασιώτες και Μενιδιάτες άγρότες – κοντά χίλιοι διακόσιοι νοματαίοι – πήραν άλλοι όπλα και άλλοι τὰ γεωργικά τους εργαλεία και τεκούρια και με άρχηγόν τόν άγρότην Χατζή Μελέτην Βασιλείου εκήρυξαν τὴν επανάστασιν»⁵⁸.

β) Σέ οικονομικό επίπεδο ανάλυσης: δεδομένου ότι σέ φεουδαρχικές συνθήκες παραγωγής ή πόλη έξαρτιόταν, πάντα άμεσα από τὴν αγροτική της ένδοχώρα, ή χαμηλή παραγωγικότητα στήν ύπαιθρο και ή οικονομική έξόντωση του παραγωγικού πληθυσμού σ' αὐτὴν άποτελοῦσαν τὴν προυπόθεσις για τὴν εισαγωγή τῆς ίδιαις τῆς πόλης σέ μιὰ άργόσυρτη διαδικασία παρακμῆς και άποσύνθεσης⁵⁹ – όπως πράγματι συνέβη και με τὴν Ἀθήνα⁶⁰. Ὅπως έχουμε δείξει σέ άλλη μας μελέτη, είναι άκριβῶς οί εὐνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης και προώθησης τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στήν Ἀττική ύπαιθρο, στον 15ο-16ο αἰ., με μιὰ μεγάλη πυκνότητα αγροτικού πληθυσμού και άναπτυγμένο καταμερισμό εργασίας σ' αὐτὴν, που προσδιόρισαν τὴν δυνατότητες που «κάποια στιγμή» άπέκτησε ή Ἀθήνα, ως χώρος έμπορευματοποίησης του πλεονάσματος τῆς παραγωγῆς και ως κέντρο άναλλαγῆς χειροτεχνικῶν/βιοτεχνικῶν και αγροτικῶν προϊόντων, μέσα από τὴ λειτουργία τῆς αγοράς της, να φτάσει σέ επίπεδα ανάπτυξης, που σέ καμιά άλλη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας δέν γνώρισε⁶¹.

Μέχρις εδώ, ή έκθεση έχει περιγράψει, όσο νομίζει ότι χρειάζεται, τὴν κατάσταση στήν Ἀθήνα, και έχει στείλει τό μήνυμα που περιμέναν οί παραλήπτες της στό Παρί-

σι: δυνατότητες ή όχι έξαγωγῶν από τὴν Ἀττική αγροτικῶν προϊόντων και άκατέργαστων πρώτων ὕλων (στοιχεία παραγωγῆς και έμπορίου) – δυνατότητες ή όχι του ντόπιου πληθυσμού να άπορροφήσει τὰ έπεξεργασμένα προϊόντα των γαλλικῶν εργαστηρίων (έξαθλιωμένους πληθυσμούς σημαίνει και μηδενική αγοραστική δύναμη αὐτῶν των προϊόντων). Τὰ έρωτήματα αὐτὰ, άλλωστε, ήταν σύμφωνα με τόν άποικιακό χαρακτήρα που είχε, σ' όλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας τό έμπόριο που διεξήγε ή Γαλλία με τὴν περιοχῆς τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ έκθεση όμως, πριν κλείσει με μερικές γενικές παρατηρήσεις για τὴν κατάσταση στίς γειτονικές τῆς Ἀθήνας σκάλες του Μοριά, και μερικές προτάσεις για τὴν «άξιοποίηση» τῆς γαλλικῆς ιδιοκτησίας του Μνημείου του Λαυρίου (που στέγαζε, όπως είναι γνωστό, από τὰ μέσα του 17ου αἰώνα, τούς Καπουτσίνους μοναχούς τῆς Ἀθήνας)⁶², δέν παραλείπει να σημειώσει, με συντομία, τὴν πῆξή της μέσω των ὁποίων, κατά τὴν γνώμη του συντάκτη τῆς έκθεσης, οί Ἀθηναίοι θὰ είχαν τὴ δυνατότητα να άντλήσουν νέα εισοδήματα, καλύπτοντας τό έλλειμμα από μιὰ χαμηλή αγροτική παραγωγή. Και, τέτοιες πηγές, αναφέρει δύο: τὴν εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων του Λαυρίου, και των λατομείων μαρμάρου τῆς Πεντέλης⁶³. Γρήγορα όμως βρίσκει τὴν πρώτη πρόταση ελάχιστα πραγματική άφού, όπως γράφει, «άπό τότε που άνακαλύφθηκαν τὰ μεταλλεία τῆς Ἀμερικῆς δέν μπορούν πια να εκμεταλλεύονται με όφελος τὰ μεταλλεία τους του Λαυρίου»⁶⁴. Ἐτσι, μένει να εκθειάσει τὴν ποιότητα των μαρμάρων του Ὑμηττου και τῆς Πεντέλης που (κάνοντας πάλι ένα άλμα πίσω, στο ένδοξο παρελθόν τῆς κλασικῆς άρχαιότητας), όπως λέει, παλιότερα, «συναγωνίζονταν εκείνα τῆς Πάρου»⁶⁵ στους ναούς και τὰ άγάλματα των θεῶν και, σήμερα, «είναι εφάμιλλα και των μαρμάρων τῆς Ἰταλίας» και, «άν δέν φτάνουν τὰ τελευταία σέ λεπτότητα είναι όπωσδήποτε καλύτερα τους ως προς τὴ λεπτότητα του κόκκου και τὴν άδρότητα τῆς επιφάνειας»⁶⁶.

Λίγα χρόνια άργότερα, ο Μπωζούρ θὰ μπορούσε να δει τὴν ύποδείξεις του να παίρνουν σάρκα και όστά. Στὰ 1860 άρχισε ή εκμετάλλευση του όρυκτου πλούτου του Λαυρίου από τὴν εταιρεία Σερπιέρη και, από τό 1875, έγκαταστάθηκε εκεί ή Γαλλική Μεταλλευτική Ἐταιρεία. Ταυτόχρονα, λευκό μάρμαρο από τὴν Πεντέλη, και υπόλευκο από τό Ἀλεποβούνι του Ὑμηττου, χρησιμοποιήθηκαν στήν κατασκευή κτιρίων τῆς Ἀθήνας (Ἀνάκτορα, Πανεπιστήμιο, Ἀγγλικανική Ἐκκλησία), από τὰ πρώτα κι' όλας χρόνια τῆς Ἀνεξαρτησίας, ενώ, και ή λατόμηση των λόφων μέσα και γύρω από τὴν πόλη (Στρέψη, Λυκαβηττο, Φιλοπάππου, Νυμφῶν), ήδη από τό 1835, και παρά τὰ κατά καιρούς εκδοθέντα άπαγορευτικά διατάγματα⁶⁷, προχώρησε με τόσο έντονο ρυθμό ώστε, σύντομα, άλλοίωσε άνεπιάνόρθωτα τὴ φυσιογνωμία του ήρεμου Ἀττικού τοπίου γύρω από τὴν πόλη – του τοπίου

ή άπώλεια τῆς άνταλλακτικῆς αξίας, λόγω τῆς υποτίμησης, του τουρκικού νομίσματος, βοηθοῦσε στήν παραπέρα εξαθλίωση των άμεσων παραγωγῶν και διεκοῦνε τὴν τοκογλυφία.

57. Μιὰ στοιχειώδης ανάπτυξη τῆς βιοτεχνίας στήν ύπαιθρο (όπως ύφανσης ρούχων από τὴν άγρότισση, ή εκδορά τομαριῶν για τὴν κατασκευή σακκῶν), λειτουργοῦσε ως συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα, για τὴν κάλυψη άμεσων βιοτικῶν αναγκῶν του άγροτικού πληθυσμού που, από κοινοῦ με τὴν άγροτικῆς άπασχόλησης των κατοίκων τῆς πόλης επιβεβαιώνεται, γενικά, χαμηλό επίπεδο καταμερισμοῦ τῆς εργασίας αὐτὴν τὴν περίοδο: G.A. Olivier, «Voyage dans l' Empire Ottoman, VI, σελ. 444).

58. Γ. Κορδάτου, Ἡ κοινωνική σημασία τῆς επανάστασης του 1821, Ἀθήνα 1975 (1924), σελ. 198-199.

59. Ὅπως, πολύ σωστά, έχει διατυπωθεῖ ή προκαπιταλιστική σχέση πόλης-ύπαιθρου: J. Merrington, «Town and Country in the transition to capitalism», New Left Review, 1972.

60. Στίς άρχές του 19ου αἰώνα, ή έξάρτηση τῆς Ἀθήνας από τὴν αγροτική και κτηνοτροφική της ένδοχώρα ήταν άμεση. Δίπλα στίς διοικητικές λειτουργίες μιᾶς περιφερειακῆς Ὁθωμανικῆς πόλης, ο έμπορικῆς χαρακτήρας προσδιοριζόταν, σέ μεγάλο βαθμό, από τὴν συνθήκες παραγωγῆς στήν ύπαιθρο και, πολύ λιγότερο, από άμιγῆς αστικές δραστηριότητες.

61. Στὰ «Πολεοδομικά των Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας» (κεφ. 4, παρ. 4.1), δείξαμε ότι μέσα στα 100 πρώτα χρόνια Ὁθωμανικῆς κατοχῆς ή πόλη επέκτάθηκε άρκετὰ πέρα από τὰ όρια που είχε στήν τελευταία περίοδο Φραγκοκρατίας. Ἐγκυρες πηγές των Ὁθωμανικῶν Ἀρχείων μας πληροφοροῦν ότι, πριν τό τέλος του τρίτου τέταρτου του 16ου αἰώνα, ο πληθυσμός τῆς Ἀθήνας έφτασε τούς 17.616 κατοίκους (άπ' αὐτούς, οί 15.570 ήσαν χριστιανοί), και ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμοῦ, μεταξύ 1520-1530 και 1570-1580 ήταν τῆς τάξης του 8,1%. Παράσταση των πληθυσμιακῶν διακυμάνσεων στήν Ἀθήνα, σ' όλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, δίνει ο πίνακας I. (Πληροφορίες για τόν πληθυσμό τῆς Ἀθήνας, ιδιαίτερα στο τέλος του 18ου-άρχες του 19ου αἰ., υπάρχουν πολλές. Ἐλάχιστες όμως από αὐτές μπορούν να θεωρηθοῦν αξιόπιστες. Τὴν περισσότερες φορές πρόκειται για αὐθαίρετες εκτιμήσεις των περιηγητῶν).

62. Και σ' αυτό τό σημείο ο Beaujour φαίνεται διορατικός. Γράφει: «Il faudrait qu' on aggrandit un peu l'enceinte de la maison et que l' on y enfermat ce joli monument, qui deviendrait alors une des propriétés les plus précieuses que la France possédât au Levant». Ὅπως είναι γνωστό, ή κυριότητα του μνημείου περιήλθε όριστικά στο Ἐλληνικό Δημόσιο μόλις τό 1868, όταν ή Ἐλληνική Κυβέρνηση τό άντάλλαξε (!) με έκταση δέκα περίπου στρεμμάτων, εκτός σχεδίου, στίς προεκτάσεις των ὁδῶν Σίνα, Ἀραχῶθης και Διδότου, που δώρισε στο Γαλλικό Δημόσιο, για τὴν ανέγερση εκεί του κτιρίου τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (βλ. K.H. Μπίρη, «Αἱ Ἀθήναι από του 19ου εις τόν 20ον αἰ.», Ἀθήναι 1966, σελ. 187-188).

63. «leurs mines d'argent»-«leurs carrières de marbre».

64. «depuis la découverte des mines de l' Amérique ils ne peuvent plus exploiter avec avantage leurs mines de Laurium.

65. «valent les plus beaux marbres de l' Italie; et s' il ne les egalent pas en blancheur, ils les surpassent par la finesse du grain et la moulleux de la pâte».

66. δες, K.H. Μπίρη, «Αἱ Ἀθήναι...», ό.π., σελ. 70, 192.

πού γνώρισε ο Μπωζούρ στα 1817...

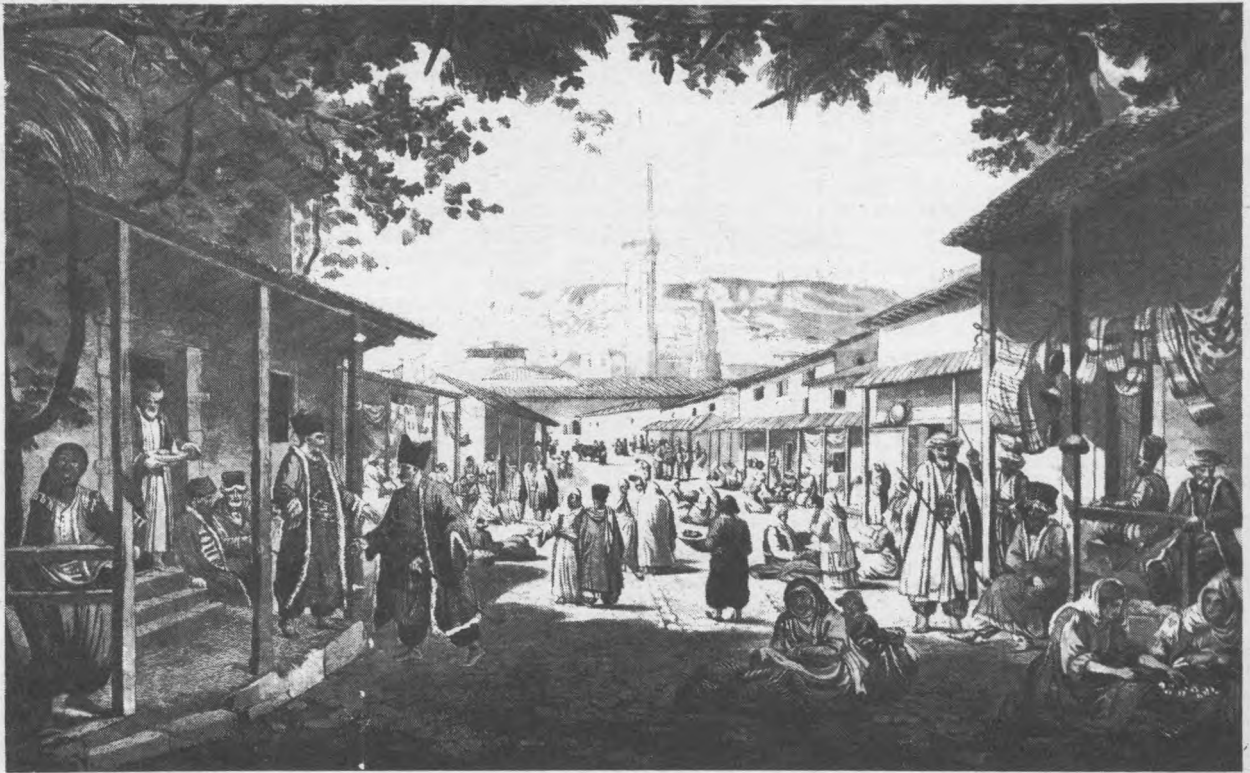
★

Στις αρχές του 19ου αιώνα, η Αθήνα βρισκόταν πάνω σε κανάλι σημαντικών εμπορικών διασυνδέσεων και ροής αγαθών: ο εμπορικός άξονας, ο οποίος συνέδεε τό Ναύπλιο με την Θεσσαλονίκη, μέσω Αθήνας-Λάρισας, και συνέχιζε μέχρι τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τα μεγάλα κέντρα της Ευρώπης, είχε αποκτήσει ιδιαίτερη βαρύτητα μετά τον μαρασμό των ισχυρών εμπορικών κέντρων του δυτικού Μοριά, στον οποίο είχε συμβάλει η μετατόπιση του κέντρου βάρους του εμπορίου στον Κορινθιακό κόλπο. Αλλά, κάποιοι ευνόικοι εξωτερικοί παράγοντες δεν στάθηκαν ικανοί να βοηθήσουν την Αθήνα να αναλάβει από το μαρασμό στον οποίο την είχε καταδικάσει η εικοσάχρονη, περίπου, τυραννική διακυβέρνηση του τέλους του 18ου αιώνα. Οι συνθήκες παραγωγής και

εμπορίου, που περιγράφηκαν παραπάνω, δεν υποδηλώνουν παρά:

1) την υποχώρηση των παραγωγικών δυνάμεων στην ύπαιθρο σε πολύ χαμηλά επίπεδα και την αδυναμία της πόλης να απελευθερώσει, μέσω της αγοράς της και των άστικων της δραστηριοτήτων, τις δυνάμεις εκείνες που θα ήταν ικανές να της προσδιορίσουν μία νέα αναπτυξιακή διαδικασία.

2) την κάποια δραστηριοποίηση ορισμένων παραγωγικών τομέων, στην πόλη και την ύπαιθρο, με την παράλληλη ενεργοποίηση ορισμένων κλάδων εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου - ενός εμπορίου, όμως, του οποίου η έκταση και η ένταση, σε συνδυασμό με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της πόλης, δεν επέτρεπαν την επαναστατικοποίηση της παραγωγής, την προώθηση των εμπορευματικών σχέσεων παραγωγής, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε επίπεδα που θα τις έφερναν σε άνοικτη σύγκρουση με τις ύφιστάμενες φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις.

Ὁ Λόφος

Ἡ τε γὰρ πλάτανος αὐτὴ μάλ' ἀμφιλαφῆς τε καὶ ὑψηλὴ· τοῦ τε ἄγνου τό ὕψος καὶ τό σῆσκιον πάγκαλον, καὶ ἀκμὴν ἔχει τῆς ἄνθης, ὡς ἂν ἐνὸδίστατον παρῆχοι τὸν τόπον· ἢ τε αὖ πηγὴ χαριεστάτη ὑπὸ τῆς πλατάνου ῥεῖ μάλα ψυχροῦ ὕδατος, ὥστε γε τῷ ποδὶ τεκμήρασθε· Νυμφῶν δέ τινων καὶ Ἀγελῶν ἱερὸν ἀπὸ τῶν κορῶν τε καὶ ἀγαλμάτων ἔοικεν εἶναι. Εἰ δ' αὖ βοῦλει, τό εὐπνοῦν τοῦ τόπου ὡς ἀγαπητόν καὶ σφόδρα ἡδύ· θερινόν τε καὶ λιγυρόν ὑψηλῆ τῷ τῶν τεττίγων χορῷ. Πάντων δέ κομψότατον τό τῆς πόας, διὲν ἡρέμα προσάντει ἰκανὴ πέφικε κατακλινέντι τὴν κεφαλὴν παγκάλως ἔχειν.

Πλάτωνος Φαίδρος 230 b-c

τοῦ Ἁγγέλου Ἐλεφάντη

Αὐτός ὁ παραδεισένιος τόπος πού περιγράφει ὁ Πλάτωνας βρίσκεται στὴν καρδιά τοῦ νεφοσκεποῦς ἄστεως, κάπου ανάμεσα στὸ λόφο τοῦ Ἀρδηττοῦ καὶ τὶς ρημαγμένες στῆλες τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἐκεῖ πού τώρα ρεῖ ἡ ὁδὸς Καλλιρρόης καὶ δέν ρέουν πιά τὰ νερά τοῦ Ἴλισοῦ, γιατί παλιότερα τύχαινε κάποια φθινοπωρινὴ νεροποντὴ νὰ φέρει νερό στὴν ξεραμένη κοίτη του. Οὔτε ἡ πηγὴ τῆς Καλλιρρόης, πηγὴ χαριεστάτη ὑπὸ τῆς πλατάνου ῥεῖ, οὔτε ἱερὸ τῶν Νυμφῶν ἔμεινε. Ἀλλά στὸ παρόχθιο Γυμναστήριο τοῦ Ἐθνικοῦ, ἀπὸ νυμφίδια ἄλλο τίποτε, ἰδίως μετὰ τὸ θρίαμβο τῆς Βερούλη καὶ τῆς Σακοράφα, ἐνῶ τὸ μέχρι πρό τινος Κολυμβητήριον καὶ τὸ παρακείμενο γήπεδο τοῦ τένις φιλοξενοῦν τὸ ἄνθος τῆς ἀθλούμενης νεολαίας. Τὸ ἀεράκι δέν εἶναι πιά λαχταριστὸ καὶ σφόδρα ἡδύ-μυρίζει ὅπως παντοῦ καυσαέριο, κάπως παραπάνω ὅμως ἀπ' ἄλλου, καθὼς τὸ μποτιλιάρισμα τῶν αυτοκινήτων σ' αὐτὸν τὸν κόμβο εἶναι ἀπὸ τὰ χειρότερα τοῦ λεκανοπεδίου. Τζιτζίκια ὑπάρχουν, τὸ βεβαιῶ ἐντίμως. Ὅπως ὑπάρχουν πεῦκα, ἀμυγδαλιές, ἀγριελιές, πικροδάφνες, σπάρτα, ρεῖκια, θυμάρια, κι ἄλλα θαμνώδη πού ἄγνοῦ τὸ ὄνομά τους, μερικά μελίτσια, στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀρδηττοῦ, κι ἕνας τεράστιος μαντρό-

τοιχος γύρω γύρω ἀπὸ τὸ λόφο, μ' ἕνα μικρὸ κόψιμο πάνω ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ Σεφέρη, ἀπ' τὴ μεριά τῆς ὁδοῦ Ἁγρας. Ἀνάμεσα στὸν Ἀρδηττό, τὶς Στῆλες, τὰ τρία γυμναστήρια καὶ τὴν ταχείας διελεύσεως ὁδὸ Καλλιρρόης ἀπέμεινε ἡ ἐκκλησιὰ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, μερικά μάρμαρα, ἡ βάση ἑνὸς ἀρχαίου ἱεροῦ, λίγος ἀκάλυπτος χώρος, ὅπου τὰ τελευταῖα χρόνια φύτεψαν κάμποσα δέντρα καὶ θάμνους, ἀπειρες γάτες καὶ μοναχικοὶ τουρίστες πού φωτογραφίζουν τὶς Στῆλες. Ὁ τόπος αὐτός, ἀφοῦ πέρασαν ἀπὸ καὶ Ρωμαῖοι, Βυζαντινοί, Καταλανοί, Βενετιῶνοι καὶ Τοῦρκοι, πού λεηλάτησαν ὅσο μπόρεσαν κι ὅ,τι μπόρεσαν, ἀφέθηκε τελικὰ στὴ νόμη τῶν Νεοελλήνων πού ἐπιδόθηκαν, μὲ ἀργὸ ρυθμὸ εἶναι ἀλήθεια, στὴν ἀναμόρφωσή του. Ἐδιώξαν τὰ κοπάδια τῶν ἀρβανιτάδων περιοίκων, ἔχτισαν σπῆτια κατὰ τὸ Μέγας καὶ τὸ Νεκροταφεῖο, ἀργότερα τὸ Στάδιο, τὸ Κολυμβητήριον, τὸν Φωκιανό, τὸ Γυμναστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ, ἔδιωξαν τοὺς γαλατάδες πού ἐπέμεναν νὰ κάνουν κούλουμα κάτω ἀπὸ τὶς Στῆλες, ἀνοιξαν τὴ φαρδιά λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου ὅπου σταθμεύουν τὰ μισὰ λεωφορεῖα τῆς Ἀθήνας, καὶ τέλος ἔστρωσαν τὸ ποτάμι μὲ ἀσφαλτο γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κυκλοφορία τῶν αυτοκινήτων.

Ὁμολογουμένως, ὄχι μόνο σεβάστηκαν τό ναό τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, ἀλλά καί τοῦ χάρισαν ἕναν περιβόλο περιποιημένο, γιατί ὅπως ξέρουμε οἱ Νεοέλληνες μέ τίς ἐκκλησίες συγκινοῦνται πολύ. Στά χρόνια τῆς ἐπαράτου δικτατορίας, ἀφοῦ σκέπασαν, ὅπως εἶπαμε, τό ποτάμι μέ ἀσφαλτο, στά ριζά τοῦ πρῶην ποταμοῦ Ἰλισοῦ πού τώρα λέγεται ὁδός Ἀρδητοῦ, στή θέση τῶν παλιῶν σπιτιῶν μέ τά χαγιάτια καί τά καφασωτά, σήκωσαν κάτι θεόρατες πολυκατοικίες πού βλέπουν κατάφατσα τήν Ἀκρόπολη καί τό Ζάππειο καί φαίνονται ἀπό μακριά σάν κάστρα. Λέγεται ὅτι μιά ἀπ' αὐτές ἀνήκει στή Δέσποινα Παπαδοπούλου –δέν ἔχω ἐρευνήσει τό θέμα. Πάντως, στους ἄλλους δρόμους τοῦ Μέτς, λίγο πιό πάνω ὡς τό Νεκροταφεῖο, τό Πολεοδομικό δέν δίνει ὕψος, κι οἱ ἄνθρωποι παραπονοῦνται, μέ τό δίκιο τους, γιατί ὁ συντελεστής δομήσεως εἶναι μικρός καί δέν μποροῦν νά χτίσουν πάνω ἀπό τρεῖς ὀρόφους. Ἀπό τό παλιό τοπίο τοῦ Πλάτωνα διασώθηκαν λίγα πράγματα: ἕνα μικρό κομμάτι τῆς κοίτης τοῦ Ἰλισοῦ μέχρι ἑκατό μέτρα, πού χάνεται σ' ἕνα τούνελ, οἱ Στήλες, λίγα σπασμένα μάρμαρα κι ὁ ἀπέναντι λόφος τοῦ Ἀρδητοῦ, σχεδόν σέ φυσική κατάσταση. Οἱ ἐπισκέπτες τοῦ λόφου, σπάνιοι-ἀθλητές ἀπό τό Στάδιο πού κάνουν «ἀνώμαλο», περίοικοι πού βγάζουν τσάρκα τό σκύλο τους, καί κανένας μοναχικός περιπατητής. Αὐτοί ἤ σχεδόν αὐτοί. Πού ν' ἀνεβαίνει ὁ κόσμος ἑκατόν τριάντα τόσα μέτρα...

Τελευταία, μέ τίς δημοτικές ἐκλογές, μάθαμε ὅτι

ὁ λόφος καί ὄλο τό περίξ τοπίο θά ἀναμορφωθεί· καί διαμορφωμένος, ἐξωραϊσμένος, κουρεμένος, θά ἀποδοθεῖ στό λαό. Δέν ξέρω ἂν ἡ κυοφορούμενη ἀναμόρφωση ἐντάσσεται στό ἴδιο σχέδιο πού ὁδήγησε τό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο νά φανταστεῖ ἕνα γήπεδο στήν Ἀκαδημία Πλάτωνος, πάντως εἶναι ἀποφασισμένο σέ τούτα τά μέρη, χάρη στίς φροντίδες τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων, κι ἀφοῦ ξεδευτοῦν κάμποσα ἑκατομμύρια –πῶς ἄλλιῶς ἄλλωστε;– νά ξεφουτρώσουν σέ λίγο καλλωπιστικά φυτά, δρομάκια μέ πλάκες Πηλίου καί κρυφούς καί φανερούς φωτισμούς, τσουλήθρες γιά παιδιά, ἔργα γλυπτικῆς, μοντέρνας κατά προτίμηση, παρτέρια, γκαζόν (αὐτό τό ἐντελῶς τυπικό χόρτο τῆς ἐλληνικῆς, καί δὴ τῆς Ἀττικῆς, χλωρίδος), σκάλες, κι αὐτές μέ πλάκες Πηλίου, τοιχία, κι ἄλλα τέτοια πού τόσο καλά ξέρουν νά σχεδιάζουν στά χαρτιά οἱ ἀρχιτέκτονες, οἱ πολεοδόμοι, οἱ κηποτεχνικοί, καί οἱ ἐγγένει ἐιδικοί τοῦ χώρου. Πράγματα ὅπως ὅποτε συμπαθητικά, καί ὄχι ἐξορισμοῦ ἄχρηστα. Πολύ περισσότερο μάλιστα πού ὄλα αὐτά θά γίνουν δεκτά, ἂν ὄχι μέ ἐνθουσιασμό, πάντως μέ συγκατάβαση ἀπό τό λαό τῆς περιοχῆς, καί τό λαϊκό κίνημα γενικότερα. Ὑποψιάζομαι μάλιστα ὅτι δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού λογαριάζουν ὅτι ἐκπολιτισμένος ὁ λόφος ὅσο νά 'ναι θά δώσει ἀξία στά περίξ διαμερίσματα καί οἰκόπεδα, ὅτι θά ἐξουδετερωθεῖ τό μειονέκτημα τοῦ χαμηλοῦ ὕψους, καί ἰδίως τοῦ Νεκροταφείου, γιατί πολλοί ἄνθρωποι, ἀγοραστές καί ἐνοικιαστές, ταραζοῦνται στήν ἰδέα πῶς θά βλέπουν ἀπό τό παράθυρό τους τά μνήματα, θά συναντοῦν κάθε μέρα στό δρόμο ξόδια καί

νεκροφόρες, θά άκούνε χειροκροτήματα κάθε φορά πού κηδεύονται πολιτικές ή καλλιτεχνικές διασημότητες, θά ξαφνιαζόνται από τίς όμοβροντίες τών τιμητικών άποσπασμάτων πού άποδίδουν τίς κεκανονισμένες τιμές στους θεωωότες άνώτατους άξιωματικούς, θά διασταυρώνονται μ' όλες εκείνες τίς μαυροφόρες πού επισκέπτονται άπαξ τής έβδομάδος τούς προσφιλείς έκλιπόντες, θά γειτονεύουν μέ τά πεθαμενατζίδικα, τά μαρμαράδικα και τίς ταφόπλακες, μέ τά κοράκια, τά λουλουδάδικα, τά στεφάνια, κι ένα σωρό μακάθρια σύνεργα πού θυμίζουν ότι χούς ήν και εις χούν άπελεύσομαι. Αυτή ή τελευταία όκληρή σκέψη κάνει άλλωστε όχι μόνο τούς περιοίκους αλλά τόν καθένα ν' ανατριχιάζει στή θέα του χώματος πού θυμίζει τήν τελική κατάληξη τών έγκοσμίων. Γι' αυτό κατέταξε τό χώμα στά θρώμικα κι άποτρόπαια, έξόν κι άν ή κακή του μοίρα τόν κρατά άκόμη στά χωράφια του πατέρα του, ν' ανακατώνει τή γής, νά καλλιεργεί πατάτες και τά διάφορα πού τρώμε. Καί καθώς τό λεκανοπέδιο κατοικείται από τρία, εκατομμύρια πρόσφυγες, πού έλεγε ό μακαρίτης Δημήτρης Χατζής, πού οι περισσότεροι ήρθαμε από χώματα και χωράφια ρίχνοντας πέτρα πίσω μας, οι νέοι κάτοικοι αναθεμάτισαν τό χώμα για τά καλά και τό σκέπασαν έπιμελέστατα μέ σπίτια δρόμους, άσφαλτο, πλάκες, τσιμέντο, γκαζόν, κι όλα τά δομικά υλικά πού μέ τόση ευφύια και μαεστρία ξέρουν νά κατασκευάζουν οι σχετικές διομηχανίες. Ήταν κι εκείνη ή αναθέρωση τής οικονομίας διά τής οικοδομής, ήταν οι δημόσιες επενδύσεις τών εκάστοτε ύπουργείων Δημοσίων Έργων, ήταν οι δημοτικοί άρχοντες πού έπρεπε ν' αφήσουν πίσω τους έργα μέ τ' όνομά τους, ήταν ή υπεραξία τής γής πού όλοι διεκδικούσαν για τόν έαυτό τους, ήταν άκόμη τά αυθαίρετα και οι καταπατήσεις οδών, οδοστωμάτων, πλατειών, πρανών, άντιπρανών, λόφων, λοφίσκων, αϊγιαλών και ρεματιών, ήταν οι άντιλήψεις και τά μοντέλα πού φτιάχτηκαν μέσα στήν τσιμεντόσκονη, στό θόρυβο τής άκατασίγαστης μπετονιέρας και στή φοβία τής φτώχειας, ήταν οι γενιές λογίων πού λατρεύοντας ξωκλήσια, μοναστήρια και παραδοσιακούς οικισμούς στό Αίγαιο δέν βρήκαν καιρό νά ρίξουν μιά ματιά στήν πόλη πού διαστικά διαστικά έχτιζαν οι εργολάβοι, ήταν όλα αυτά τά άνάκατα πού δέν άφησαν τόν κόσμο νά σκεφτεί κατά πού τραβά και νά φανταστεί μιάν άλλη ποιότητα ζωής, όπως τό λένε τώρα. Δέν είναι τραγικό, γιατί άπ' ό,τι φαίνεται, του κόσμου, σκασίλα του για τήν άλλη ποιότητα ζωής, όταν μάλιστα αυτοί πού λένε κάτι τέτοια έχουν γλωσσodέτη, κι είναι άδύνατο νά καταλάβεις άν όλη ή φασαρία στά Πνευματικά Κέντρα και τ' Άνοιχτά Πανεπιστήμια για τά Πολεοδομικά και τά Ρυθμιστικά είναι καυγάς για τό πάπλωμα ή άληθινοί πειραματισμοί για μιά ζωή μέ

λιγότερο άγχος, λιγότερο φόβο, λιγότερη επιθετικότητα. Μιά ζωή γι' άνθρώπους, τέλος πάντων συμφιλιωμένους κάπως μέ τόν έαυτό τους.

Και βέβαια δέν έννοώ ότι οι δικαστές θά 'πρεπε νά όρκίζονται στό λόφο του Άρδηττου, όπως στα χρόνια του Πλάτωνα οι Ήλιαστές, τώρα μάλιστα πού τό δικαστικό σώμα θά έξυγιανθει μετά τήν έκθεση Παπακαρυά. Γενικώς, δέν έχω νά προτείνω τίποτε, καιτοι άπολύτως ιδιοτελής, καθόσον κάτοικος τής περιοχής. Τό πολύ πολύ, άν θέλουν, άς καθαρίσουν τόν τόπο από τά σκουπίδια κι άς γκρεμίσουν εκείνη τή μάντρα πού περιζώνει τό λόφο του Άρδηττου, δυό μέτρα ύψος, ένας Θεός ξέρει γιατί. Σκέφτομαι όμως ότι ό λόφος αυτός κι ό κάτω χώρος είναι από τούς τελευταίους φυσικούς λόφους του λεκανοπεδίου, γιατί τούς πολλούς, τόν ένα μετά τόν άλλο, τούς φάγανε, είτε καλλωπίζοντάς τους, τόν Λυκαθηττό για παράδειγμα, πού του φορτώσανε μιά πιτσερία πολυτελείας στήν κορυφή, δίπλα στον Άι-Γιώργη, είτε σκεπάζοντάς τους κατευθείαν μέ κατοικίες και πολυκατοικίες. Μ' όσα άράδιασα, λοιπόν, προηγουμένως, πού τό καθένα του πάει πολύ μακριά και πουθενά, δέ θέλω ν' άμφισβητήσω ότι ό κ. Τρίτσης διαθέτει πολιτική βούληση, ούτε έπιζητώ νά μου αναθέσει τήν αναμόρφωση τής Άθήνας. Άπλά και μόνο σκέφτομαι ότι ό λόφος του Άρδηττου, μαζί μέ τά λίγα θλιβερά υπολείμματα ενός φυσικού και ιστορικού τόπου, κινδυνεύει. Βέβαια οι τόποι και τά τοπία δέν αισθάνονται τόν κίνδυνο· οι άνθρώποι κινδυνεύουν, όταν άλλοι άνθρωποι τούς τά κάνουν γής Μαδιάμ. Ήπειδή όμως, όπως τό υπαινίχθηκα κιόλας, οι άνθρωποι πού ζούνε σήμερα κανέναν κίνδυνο δέν αισθάνονται από τίς διαμορφώσεις του περιβάλλοντος, όταν δέν πρόκειται νά τούς πάρει τό σχέδιο ένα κομμάτι γής -άπόδειξη ότι δέν βάζουν τίς φωνές, ενώ τίς έβαλαν όταν ό Μάνος θέλησε νά τούς υποχρεώσει νά μή χιτίζουν πάνω στή θάλασσα-, πρόβλημα τελικά δέν υπάρχει κανένα. Ό Μπέης θά πράξει σύμφωνα μέ τό λαϊκό αίσθημα: είναι εικόνα και όμοίωσή του, ακριβώς έτσι όπως τόν έδειξαν και οι προεκλογικές του άφίσεις, χαμογελαστό άνάμεσα σε ευτυχισμένα άνδρόγυνα και νήπια μέ πάνες, μέ μιά γύψινη Άθηνά αγορασμένη για τήν περίπτωση από τό Μοναστηράκι, μέ μάτι νά μάς άτενίζει γεμάτο προσήνεια και καλοσύνη, παρόλο πού όλοι ξέρουμε ότι έξω από τίς άνάγκες του προεκλογικού άγώνα τά μάτια του είναι πάντοτε κρυμμένα πίσω από μαύρα γυαλιά. Άλλά κι ό Τζαννετάκης κι ό Έφραιμίδης τό ίδιο θά κάνανε, κι ή Τσουδερού πάλι μέ τά ίδια υλικά θά δούλευε άν τυχόν ό κόσμος, έμπιστευόμενος τήν πυγμή τής, τής άνέθετε τή Δημαρχία. Άρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, μηχανικοί,

περιβαλλοντολόγοι, οικόλογοι, κηποτεχνικοί, εργολάβοι, εργολήπτες, δημοσιογράφοι και κόσμος πολύς με τίς ίδιες πάνω κάτω αξίες, φτιάχνουν και τιμεντάρουν τά έργα τους. Γιατί, αφού κυρίαρχη αξία είναι ή δόμηση, δέν μπορεί παρά νά ρίξουν όλοι τιμέντο, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο καλουπωμένο, πάντως τιμέντο. Κι ό κόσμος τιμέντο θέλει. Μόνο αυτό έμπιστεύεται, μόνο αυτό τόν σιγουρεύει. Έτσι λοιπόν θά γίνεται, γιατί έτσι είναι τό πρέπον. Άν τώρα μερικοί, έλάχιστοι, στήν έννοια τής διαμόρφωσης του χώρου, στό χτίσιμο και τή μή διαμόρφωση του χώρου, στό χτίσιμο και τό μή χτίσιμο, και θεωρούν ότι τά φυσικά και ιστορικά τοπία πρέπει νά μένουν ως έχουν, άπλως νά συντηρούνται άν χρειάζεται, τότε οί ίδιοι μέν κερδίζουν τόν τίτλο του ιδιόρρυθμου έως συντηρητικού, οί δέ άλλοι συνεχίζουν άκάθεκτοι και άπερίσπαστοι τήν πορεία τους γιατί θέβαια είναι αδύνατο οί ύπάρχουσες πολιτισμικές και αισθητικές στάσεις και συμπεριφορές νά φέρουν τήν αυτοαναίρεσή τους. Έτσι, άν κάποιος ρωτήσσει αυτούς τούς λίγους, πού τέλος πάντων στηρίζουν τήν έξωκοινωνική τους έμμογή, στό βαθμό πού θά ήθελαν νά είναι ειλικρινείς και στό βαθμό πού και οί ίδιοι δέν είναι παγιδευμένοι στή ρομαντική άναπόληση ή τή νοσταλγία τής παλιάς καλής εποχής, δέν θά είχαν ν' αντιτάξουν τίποτε παραπάνω από τήν έλάχιστη πειστική άπάντηση ότι σέ μιά εποχή πού ή ιδεολογία τής κατανάλωσης και τής άναπαραγωγής τής άθλιότητας παίρνει, άκριδώς, τή μυθευτική μορφή τής προστασίας του περιβάλλοντος ή τής φυγής μέσα στήν ίδια τήν άθλιότητα, δέν μένει παρά νά προστατευτεί κανείς από τούς προστάτες, κι ό,τι κατάφερε ως τώρα νά ξεφύγει τήν άξιοποίηση νά τ' άφήσουν ήσυχο στή γωνιά του. Κάτι σάν πρόκληση και καθόλου έποικοδομητικό. Όπως όταν κάποιος κλαυθυμρίζει για τά αυτοκίνητα, τά καυσαέρια και τίς ρυπαίνουσες βιομηχανίες, πού έπιπλέον είναι και πολυεθνικές, τό μόνο πού μπορείς νά του πεις στά σοβαρά είναι νά πουλήσει πάραυτα τό τροχοφόρο του και νά πηγαίνει από τό Παγκράτι στήν Όμόνοια μέ τά πόδια ή έστω μέ τό τρόλεϋ. Περιπνυθήναι σάν εϊπωμένο, ό λόφος πρέπει νά μένει ως έχει, όχι γιατί τό θέλει ό λαός -άν τόν άφηναν, θά τόν έχτιζε έν μιᾷ νυχτί, όπως έκανε μέ τά «Παπαντρέϊκα» στά Τουρκοβούνια- αλλά γιατί άπολίτιστος και άναξιποίητος, σάν μερικούς ήλικιωμένους πού δέν θέλουν τώρα στά γεράματα νά φορέσουν μπλού τζήν, νά στέκει σάν κοινωνικό και φυσικό παράδοξο -για σκέψου, στήν καρδιά τής Άθήνας!- νά καλλιεργεί τίς τύψεις, δηλαδή τήν ύπόμνηση για τήν άδήρητη άνάγκη άλλαγής ενός κόσμου πού φτιάχτηκε στά πόδια του και ρέει πάνω από τήν άσφαλτωμένη κοίτη τής Καλλιρρόης, κατά κεί πού παραδέχονται οί «οικείοι μύθοι τής καθημερινής

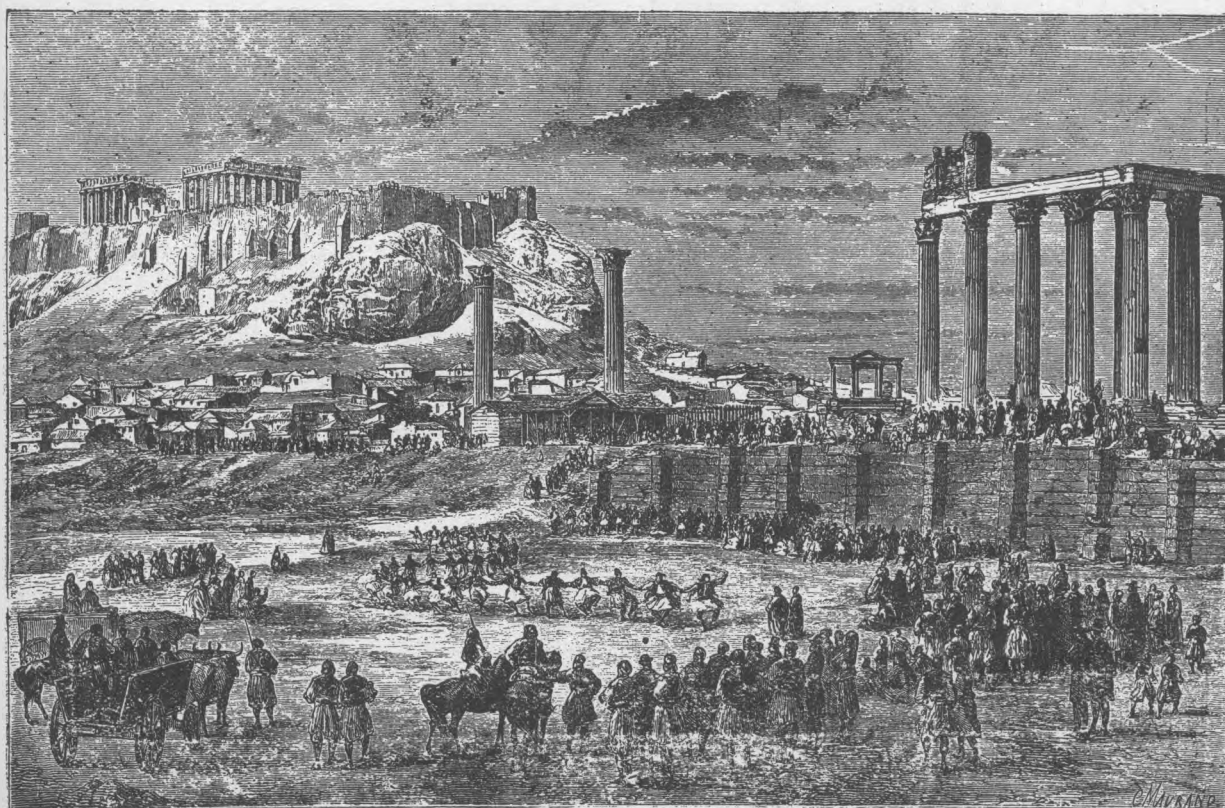
ζωής», κατά τά μυρωμένα άκρογιάλια του Σαρωνικού ή κατά τά βόρεια σύνορα τής πολυκατοικιούπολης εις άναζήτησιν ευτυχίας, προσφέροντας άνά Σαβατοκύριακο τίς δέουσες σπονδές αίματος και τίς νενομισμένες εισφορές στίς Άσφάλειες «Άστήρ». Και στό κάτω είναι άλλο πράγμα νά βλέπεις έναν τόπο εκ του φυσικού και άλλο πράγμα νά σου τόν δείχνουν στίς εκθέσεις από γκραβούρες, παλιές φωτογραφίες και ντοκυμανταίρ εποχής, ή ν' άνατρέχεις σέ άλμπουμ πολυτελείας για νά δεις πού και πώς ήταν τό σπίτι των παιδικών σου χρόνων.

Μιλάμε για τόν τόπο μας σέ χρόνο άόριστο και μακρινό, άκόμη και για πράγματα μόλις χτεσινά: έδω ήταν μιά ταβέρνα, εκεί θρισκόταν ένα σπίτι, μιά αλάνα, έδω ύπήρχαν άμπέλια, έτσι ήταν οί ντομάτες, έτσι μύριζε τό ψωμί, γι' αυτό και πολλαπλασιάζονται οί άναδιφήσεις για τή διατήρηση τής ιστορικής μας μνήμης, πληθαίνουν οί τεχνικοί και οί τεχνικές τής άπομνημόνευσης, πού όμως όσο πληθαίνουν τόσο άβγατίζει ή άμνησία, τόσο ό χρόνος γίνεται άραιός, διάφανος και στόν άβαθο χώρο του δέν άντικαθρεφτίζεται παρά ή κακομούτσουνη εικόνα του παρόντος. Δύο χρόνοι διασταυρώνονται χωρίς σχέση έμφανή συναμεταξύ τους. Ό ένας παλαιός, παλαιότερος, παλαιότατος. Έδω τίποτε δέν συμβαίνει και τίποτε δέν μπορεί νά προσβάλει τίς άπολιθωμένες μορφές του. Στόν άλλο, τόν σημερινό, κινούμενο και δυναμικό, ζει και έπιζει ή λαϊκή χαμοζωή, δημιουργώντας μαζί μέ τά περιβλήματα τής άπομόνωσής της τήν απάτη τής αυτοσυνειδησίας και τής ιστορικότητας της. Ό κόσμος πού συγκεντρώνει κάρτ ποστάλ σέ ταξίδια και κινούμενα σχέδια σέ διηλεκασέτες, ψαύει στά έρείπια μιάς χαμένης ιστορικότητας, πού τή βιώνει σάν συνείδηση έναργή, ένω είναι άποχαυνωμένη, ναρκωμένη, παραδομένη και ύποταγμένη στους οικείους μύθους. Όσο διασκελίζει τό κατώφλι του ξεχασμένου χρόνου, προεκτείνοντας τά σχήματα του επίπεδου χώρου του, προβάλλοντας τήν άδιαφάνεια τής συνείδησής του σάν ιστορική όλότητα του έαυτού του. Άνθρωποι ένγένει ταιπωρημένοι ζούν τή μοίρα τους χωρίς ποτέ νά σκεφτούν τήν απάτη μιᾷς ιδεολογίας πού τούς παρασταίνει κυρίαρχους των έργων τους. Τρισχιλιετείς, ευκλείς, άσφαλείς, αυτάρχεις, άν και «άθμείστιοι», «άφρήτορες» και «άνέστιοι», έξωθούνται στό περιθώριο. Άφού έχασαν πατρίδα, έστία και γένος, δαυκαλίστηκαν μέ τό Έθνος και τή Δόξα, και τώρα τούς άπέμεινε μόνο τό Κράτος νά λατρεύουν, καταπώς προσημαίνουν οί ιερείς των μυθοπλαστικών τελετουργιών τής Βασιλείας των Ουρανών. Έγιναν, μέ δύο λόγια, ήθικολόγοι και θρησκοί. Στίς τρέχουσες και άένα μετατοπιζόμενες μορφές συ-

νείδησης και πρακτικῆς δὲν ὑπάρχει χώρος γιὰ τό λόφο οὔτε γιὰ τὰ ἱστορικά λείψανα, παρὰ μόνο σάν μιχλιμπίδι καί ἐγκυκλοπαιδισμός.

Κανένας δὲν διδάσκεται ἀπὸ τό παρελθόν, ὅπως κανένας δὲν διδάσκεται ἀπὸ τὰ τσολιαδάκια καί τίς κασέλες πού πουλοῦν τὰ τουριστικά καταστήματα. Ἄλλὰ ὁ λόφος, κι ὅ,τι ἄλλο σχετικό, πρέπει νά μείνει, σάν πρόκληση, σάν καθρέφτης θρυφαλισμένος πού καθρεφτίζει τίς κατακερματισμένες εἰκόνες ζωῆς, νά σαρκάζουν τίς κόσμιες καί ἐξωραϊσμένες, ὅπου μέσα τους βολεύεται ἡ κίβδηλη συνείδηση. Βέβαια, ὁ Δήμαρχος πού ἤδη θρονιάστηκε στή Δημαρχία τῆς Ἀθήνας μπορεῖ νά ἀδιαφορεῖ γι' ὅλα αὐτά, καί δὲν θά τοῦ ἔδινα ἀπόλυτο ἄδικο, γιατί κι αὐτός δὲν ἔχει νά πατήσει σέ ἄλλη σανίδα, ἄς ποῦμε

σέ μιάν ἄλλη αἰσθητική πολιτισμική συμπεριφορά, ἢ σέ μιάν ἄλλη ἰδεολογία. Ἄλλωστε σέ μιὰ τέτοια περίπτωση κανεῖς δὲν θά τόν ἤθελε γιὰ Δήμαρχο. Ὁ κύκλος εἶναι ἀπολύτως κλειστός. Δὲν ὑπάρχει πολιτισμικό αἶτημα ἐνάντιο, καί ἐπομένως ὁ συχρητισμός εἶναι συντριπτικός. Ὁ Δήμαρχος δὲν εἶναι τό σύμβολο καί τό προείκασμα μιᾶς ἀντιεξουσίας πού, διαλύοντας τὰ μικροαστικά νοικοκυρέματα καί τὰ μεγαλοαστικά βολέματα, ξαναδίνει στοὺς ἀνθρώπους πατρίδα καί χώρο – πού ἐξανθρωπίζουν καί ἐξανθρωπίζονται. Ὁ Δήμαρχος προσφέρει λαϊκή συμμετοχή, δηλαδή τή σκάλα ὑπηρεσίας πού ἀνεβάξει στίς κρατικές κορυφές ὅσους δὲν πρόφτασαν νά περάσουν ἀπὸ τήν κύρια πύλη. Στρώνει τό ἔδαφος γιὰ ἔριδες καί συζητήσεις ὅπου τό μέλλον μάταια ἀναζητᾶ τήν ἀνατροπή τοῦ παρόντος.

Θεωρητικόν Ἐμβόλιον

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλᾶ

“Ὅλες οἱ καπιταλιστικές κοινωνίες εἶναι ἰδιόμορφες. Οὔτε εὐμορφες οὔτε δύσμορφες. Ἰδιόμορφες. Ναί, ὅλες. Ἀκόμη καί ἡ Ἀγγλική. Καπιταλιστική κοινωνία εἶναι αὐτή ὅπου κυριαρχεῖ ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς. Ὁχι, αὐτό δέν εἶναι ταυτολογία. Κυριαρχία ἐνός τρόπου παραγωγῆς σημαίνει ὅτι εἶναι ἡ διευρυμένη ἢ μή ἀναπαραγωγή αὐτοῦ τοῦ τρόπου πού καθορίζει τήν ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνίας στό σύνολό της. Ὁραία. Κοινωνία, κοινωνικός σχηματισμός εἶναι ἡ ἄρθρωση διαφόρων τρόπων καί μορφῶν παραγωγῆς ὑπό τήν κυριαρχία ἐνός. Αὐτό. Τρόπος παραγωγῆς εἶναι θεμελιώδης ἔννοια. Ἐννοια εἶναι ἔννοια. Μορφή παραγωγῆς εἶναι τρόπος παραγωγῆς πού δέν συγκεντρώνει ὅλα τά στοιχεῖα πού προσδιορίζουν ἕναν τρόπο. Καί πού δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει αὐτοτελῶς. Γιατί ἔτσι. Δηλαδή γιατί χρειάζεται καί μιὰ τέτοια ἔννοια. Ἡ ἄρθρωση τρόπων καί μορφῶν παραγωγῆς εἶναι κάθε φορά συγκεκριμένο ἱστορικό ἀποτέλεσμα. Δηλαδή ἀποτέλεσμα μοναδικό. Γι’ αὐτό κάθε κοινωνία εἶναι ἰδιόμορφη. Δηλαδή ἄλλη. Τέλος. Κάθε τρόπος παραγωγῆς ὀρίζεται ἀπό μιὰ θεμελιώδη, συστατική του, παραγωγική σχέση. Σχέση παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν. Πού εἶναι ἀντίθεση. (Ἡ ἀντίφαση). Δηλαδή πρᾶμα μέ δύο φύσει ἀντίθετους ἀλλ’ ἀλληλοεξαρτώμενους πόλους. Ὁ γλωσσοδέτης τοῦ λ εἶναι ὑποχρεωτικός. Γιατί ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν πόλων δέν παρατίθεται ἀπλῶς στήν ἀλληλοεξαρτώσή τους. Ἀντιπαρατίθεται. Καί ἄρα ἡ σύνδεση δέν γίνεται μέ «καί». Ἀλλά μέ «ἀλλά». Τί σοῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ἀπό τούς δύο πόλους ὁ ἕνας κυριαρχεῖ. Πάντοτε. Καί ἡ ζωὴ συνεχίζεται. Θεμελιώδης παραγωγική σχέση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι τό κεφάλαιο. Τό ὅποιο δέν εἶναι κομπόδεμα. Εἶναι ἡ σχέση κατά τήν ὁποία ἡ ἐργατική δύναμη διαχωρίζεται ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί

γίνεται ἐμπόρευμα. Πού πουλιέται στήν ἀγορά στήν τιμή του. Δηλαδή ἀνταλλάσσεται μέ τό χρηματικό ἰσοδύναμο τῆς (ἱστορικά καί εὐρύτερα κοινωνικά προσδιορισμένης) ἀξίας ἀναπαραγωγῆς του. Πού εἶναι ὁ μισθός. Μπράβο. Ἐργατική δύναμη, μέσα παραγωγῆς, ἐμπόρευμα, ἀγορά, τιμή, χρηματικό ἰσοδύναμο, χρήμα, ἀξία, ἀξία ἀναπαραγωγῆς, μισθός εἶναι ἔννοιες. Ναι, ὅλες αὐτές. Ἐννοιες ἀπαραίτητες γιά τό θεωρητικό προσδιορισμό τῆς θεμελιώδους παραγωγικῆς σχέσης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Καί τῶν ἄλλων ἄμεσα συναρτημένων σχέσεων. Σχέσεων ἀνταλλαγῆς, διανομῆς, κατανάλωσης. Πού συγκροτοῦν ὅλες μαζί τό οἰκονομικό ἐπίπεδο τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Δόστου. Καί μέ ἄλλο περιεχόμενο τό οἰκονομικό ἐπίπεδο ἄλλων τρόπων παραγωγῆς. Καλά. Ὑπάρχουν καί ἄλλες ἔννοιες. Ὅπως καί ἄλλες σχέσεις. Πού ἡ θεμελιώδης παραγωγική σχέση λογικά καί ἱστορικά προϋποθέτει. Γιατί αὐτή δέν πέφτει ἀπό τόν οὐρανό. Ἐξαρτᾶται ἀπό τά ὑλικά μέσα πού ἡ κοινωνία διαθέτει. Καί διαμορφώνει ἀπό τά μέσα. Αὐτό ἦταν διαλεκτική διατύπωση. Καί διαλεκτική εἶναι ἡ φιλοσοφική σπουδὴ τῆς ἀντίθεσης. (Ἡ ἀντίφασης). Ἐξοχα. Ἡ ἀξία ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι πάντοτε μικρότερη ἀπό αὐτήν πού ἡ ἴδια παράγει. Πάντοτε. Ἀλλιῶς δέν θά ὑπῆρχε καπιταλισμός. Καί θᾶχαμε ἡσυχάσει. Τό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται τό διάφορο. Δηλαδή τό ἰδιοποιεῖται ὁ κυρίαρχος πόλος τῆς θεμελιώδους παραγωγικῆς σχέσης. Πού ἔχει χαρίσει τό ὄνομά του στή σχέση. Καί τό τηλέφωνό του. Τό ὅποιο κεφάλαιο ἔτσι συσσωρεύεται καί δυναμώνει. Καί διευρύνει τό χώρο κυριαρχίας του. Δυστυχῶς. Τό διάφορο εἶναι ἡ ὑπεραξία. Ναι, αὐτή εἶναι. Ὁ σοσιαλισμός δέν εἶναι τρόπος παραγωγῆς. Οὔτε κοινωνικός σχηματισμός. Οὔτε πράσινα ἄλογα. Εἶναι διαδικα-

σία. Διαδικασία ιδιαίτερα πολύπλοκη. Μέ άβέβαιη πάντοτε έκβαση. Σοσιαλισμός δέν είναι ή αύξηση τής παραγωγής τούβλων. Ούτε ή κρατικοποίηση-έθνικοποίηση-κοινωνικοποίηση τού κεφαλαίου. Ούτε ή αυτοδιαχείρισή του. Είναι ή διαδικασία πού τό καταργεί ως σχέση. Δηλαδή πού καταργεί τόν έμπορευματικό χαρακτήρα τής εργατικής δύναμης, τήν άγορά, τό χρήμα, τό μισθό και όλα τά συμπαρομαρτούντα. Ω, ναι όλα αυτά και όχι μόνον αυτά. Άλλιώς γιατί νάμαι άριστερός; Έρωτώ. Κάθε τρόπος παραγωγής πάει μαζί μέ μία μήτρα διαίρεσης τής εργασίας. Πάει μαζί: τήν ορίζει και όρίζεται άπ' αυτήν. Αυτό δέν είναι διαλεκτική διατύπωση. Είναι λογική ίσοτιμία. Πού μόνον έτσι λέγεται. Γιατί δέν μπορώ νά πώ ταυτόχρονα όσα είναι λογικώς ίσοτιμα. Έπειδή ή ροή τού λόγου είναι μονότροπη. Πάει από τό πριν στό μετά. Έποχρηωτικά. Άλλιώς γίνεται θόρυβος. Και δέν υπάρχει λόγος. Γιατί υπάρχουν και δεσμεύσεις ως έκ τής φυσιολογίας τών ανθρώπινων όργάνων. Όπου φυσιολογία είναι κλάδος έπιστημονικός. Πού τόν γνωρίζει καλά ό 'Ηλίας. Μάλιστα. Μήτρα είναι έννοια. Προερχόμενη έκ τών Μαθηματικών. Όπου τά Μαθηματικά είναι έπιστήμη. Και ό Βένιος ξέρει Μαθηματικά. Μήτρα είναι πλαίσιο περιορισμών. Όπου οί περιορισμοί άφορούν τή θέση όσων άνήκουν στό πλαίσιο. Δηλαδή μήτρα είναι πίνακας μέ θέσεις. Όπου ή θέση είναι τό πών. Πάει καλά. Μήτρα είναι και καλούπι. Πού χρησιμοποιείται κατά τή χύτευση. Κι αυτό πάει καλά. 'Η μήτρα διαίρεσης τής εργασίας είναι πίνακας κατανομής θέσεων. Δηλαδή καλούπι διαφορετικών λειτουργιών. Αυτών πού ύπηρετούν τόν τρόπο παραγωγής. Δηλαδή τόν κανον νά ύπάρχει. Τά ίδια και για τούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Θαυμάσια. 'Η διαμόρφωση τής μήτρας προσδιορίζεται από τή θεμελιώδη παραγωγική σχέση. Στίς θέσεις τής μήτρας είναι κατανεμημένοι οί άνθρωποι. Όσο ύπάρχουν άνθρωποι. Γιατί οί τρόποι παραγωγής δέν έχουν νά κάνουν μέπιθήκους. Και άκόμη λιγότερο οί κοινωνικοί σχηματισμοί. 'Ο άντιθετικός χαρακτήρας τής θεμελιώδους παραγωγικής σχέσης πολώνει άντίστοιχα τίς θέσεις τής μήτρας. Και προσδίδει άντιτιθέμενα συμφέροντα στους κατόχους τους. Οί ομάδες συμφερόντων πού έτσι συγκροτούνται όρίζονται, καταρχήν, από τήν «άπόστασή» τους από τούς πόλους τής θεμελιώδους παραγωγικής σχέσης. Και όρίζουν στό επίπεδο τών παραγωγικών σχέσεων, τίς κοινωνικές τάξεις, στρώματα και κατηγορίες. Νάτες, νάτες. Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι οί τάξεις πού όρίζονται άμεσα από τή θεμελιώδη παραγωγική σχέση τού κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στή θεωρητικά καθαρή μορφή του. Αυτή ή φράση είναι εύκολότερη άπ' όσο φαίνεται. Όχι, στίς θεμελιώδεις τάξεις ενός κα-

πιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού δέν άνήκουν οί μεσάζοντες. Αυτές δέν είναι παρά οί φορείς τής εργατικής δύναμης από τή μία και οί φορείς τής άξιοποίησής της από τήν άλλη. Τί νά κάνω, έτσι είναι. Κάθε κοινωνικός σχηματισμός άναπαράγεται. Δηλαδή διαρκεί και δέν είναι στιγμιαίος. Γιατί δέν είναι ούτε πολιτικό άδίκημα ούτε καφές. Άναπαραγωγή ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι άναπαραγωγή τής κυριαρχίας τού κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Κι άλλη φράση εύκολότερη άπ' όσο φαίνεται. 'Η άναπαραγωγή ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού είναι διαδικασία συσώρευσης τού κεφαλαίου. 'Η όποία δέν χρειάζεται πρόσθετα κίνητρα. Όπου αν ύπάρχουν τόσο τό καλύτερο γι' αυτήν. Ρίξε. 'Η κυριαρχία τού κυρίαρχου τρόπου παραγωγής άλλοιώνει και τροποποιεί τίς θεμελιώδεις παραγωγικές σχέσεις. Και τίς άντίστοιχες μήτρες τών τρόπων και μορφών παραγωγής πού άρθρώνονται μαζί του. Γιατί τίς ύποτάσσει στίς άνάγκες άναπαραγωγής τής δικής του θεμελιώδους παραγωγικής σχέσης. 'Η όποία έτσι κι αυτή άλλοιώνεται. Γιατί ή ζωή είναι δύσκολη. 'Η μορφή τής ύποταγής, οί άλλοιώσεις και τροποποιήσεις αυτές είναι κάθε φορά συγκεκριμένο ιστορικό άποτέλεσμα. Ναι και αυτές. 'Η άναπαραγωγή κάθε θεμελιώδους παραγωγικής σχέσης είναι άναπαραγωγή άντίθεσης. Δηλαδή άναπαραγωγή τής κυριαρχίας τού ενός πόλου τής. 'Η όποία άναπαραγωγή τής κυριαρχίας δέν είναι δυνατό νά έξασφαλιστεί άποκλειστικά και μόνο στό επίπεδο αυτής τής σχέσης. 'Η και εύρύτερα στό οικονομικό επίπεδο. Γιατί οί άποκάτω είναι περισσότεροι. Και ά priori δέν είναι κορόιδα. 'Η κυριαρχία στό οικονομικό επίπεδο έπικαθορίζεται από τίς ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις. Δηλαδή από τήν κυριαρχία στό ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Έπικαθορίζεται: δύσκολη λέξη. Σημαίνει επί και καθορίζεται. Δηλαδή καθορίζεται έπιπλέον. Όπου αυτό τό έπιπλέον άλλοιώνει γενικώς τόν άρχικό καθορισμό. Τό είπε και ό Φρόνντ. Συμφωνεί και ό Τζαβάρας. Και ό Γεράσιμος. Τά επίπεδα αυτά συγκροτούνται από σχέσεις. Πού είναι άντιθέσεις. Δηλαδή τά επίπεδα δέν είναι επίπεδα. Είναι πολυδιάστατες και άνώμαλες ύπάρξεις πού άλληλοορίζονται και άλληλοστηρίζονται. Κάθε τρόπος παραγωγής και κάθε κοινωνικός σχηματισμός συνίσταται πάντοτε από αυτά τά τρία επίπεδα. Χωρίς νά είναι τριόροφος οίκοδομή. Άπλως τά όρίζει και όρίζεται από αυτά. Ορ. cit. παραπάνω: Περί δεσμεύσεων κατά τήν έκφορά τού λόγου. Οί σχέσεις κυριαρχίας στά τρία επίπεδα δέν είναι κατανάγκη έντελώς όμόλογες. Αυτά διατηρούν μία σχετική άυτονομία. 'Η διαπλοκή τών επιπέδων είναι ιδιαίτερα σύνθετη. Είναι τό οικονομικό επίπεδο πού προσδιορίζει, σέ τελευταία άνάλυση, αυτή τή διαπλοκή. 'Η «τελευταία άνάλυ-

ση» ἐδῶ δὲν εἶναι πασπαρτοῦ. Εἶναι ἔνοια θεωρητικά ἐλεγχόμενη. Καί κατὰ τὴν καθαρῆς ἐλεγχόμενη. Διότι ἐκεῖ μακρᾶς οὔσης τῆς ληγούσης δὲν τίθεται τόνος ἐπὶ τῆς προπαραληγουσῆς. Τουλάχιστον ἔτσι ἔμαθα στὸ σχολεῖο. Ἡ διαπλοκή αὐτὴ εἶναι κάθε φορά συγκεκριμένο ἱστορικό ἀποτέλεσμα. Ναι καί αὐτὴ. Τὸ ἰδεολογικό ἐπίπεδο εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες εἶναι στοιχεῖα ἰδεολογίας. Δηλαδή ἰδεολογικῶν σχέσεων. Πού συνέχουν καί σημασιοδοτοῦν τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ. Καί ἀπὸ κεῖ τὴν πρακτικὴ τῶν ἀνθρώπων. Καί ἀπορρέουν ἀπὸ κεῖ. Κι ἄλλη διαλεκτικὴ διατύπωση. Δὲν ὑπάρχει πρακτικὴ γυμνὴ. Ὅχι, καμιά. Κάθε πρακτικὴ συνέχεται ἰδεολογικά. Ἡ ἰδεολογία εἶναι ἔνοια πληθυντικὴ. Δηλαδή μπορεῖ νὰ παραπέμπει πολλαπλά. Ἄς ποῦμε στὸ διαχωρισμὸ θεωρητικά συνεκτικὴ ἰδεολογία / πρακτικὴ ἰδεολογία. Ὅπου κυρίως βρίσκεται ἡ ἀφετηρία τῶν διαδικασιῶν πού συγκροτοῦν τὰ φιλοσοφικά συστήματα καί τὶς ἐπιστῆμες. Ἄποσπώντας τες ἀλλὰ καί συνεχίζοντας νὰ τὶς ἐξαρτοῦν ἀπὸ τὴν ἰδεολογία. Καί μεταξύ τους. Εἴτε νὰ παραπέμπει στοὺς ταξικούς προσδιορισμούς τῆς ἰδεολογίας. Εἴτε σὲ διαταξικούς θεσμούς. Ὅπως ἡ οἰκογένεια. Εἴτε σὲ ὅλα αὐτὰ καί τὶς μεταξύ τους σχέσεις. Ἄπάνω τους καί τοὺς φάγαμε. Οἱ ἰδεολογίες φέρονται ἀπὸ μηχανισμούς. Οἱ ὁποῖοι διαμορφώνουν καί τὶς διάχυτες ἰδέες. Οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ συναρτῶνται μὲ τὸ πολιτικό ἐπίπεδο. Λαμπρά. Ἡ ἄρθρωση ἐπετεύχθη. Πολιτικό ἐπίπεδο εἶναι τὸ ἐπίπεδο πού τελικὰ ἐγγυᾶται τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Γιατί αὐτὸ συνοψίζει, συμπυκνώνει, ὀλοκληρώνει, ἐκπροσωπεῖ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί ἀντιθέσεων. Μέσω τῶν σχέσεων καί ἀντιθέσεων πού τὸ συνιστοῦν. Ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ἐνότητα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Μὲ κόπους καί θάσανα. Πάντα. Τὸ ἰδεολογικό καί τὸ πολιτικό ἐπίπεδο προσδίδουν ἰδεολογικά καί πολιτικά χαρακτηριστικά σὲ κοινωνικὲς τάξεις, στρώματα καί κατηγορίες. Δηλαδή τὶς ὀρίζουν ἰδεολογικά καί πολιτικά. Ἡ ἀντίθεση πού συνιστᾶ τὴ θεμελιώδη παραγωγικὴ σχέση καί οἱ ἀντιθέσεις πού συνιστοῦν τὶς ἰδεολογικὲς καί πολιτικὲς σχέσεις ὀρίζουν αὐτὸ πού λέμε ταξικὴ πάλη. Ἡ πάλη τῶν τάξεων. Ναι, ναι αὐτό. Οἱ τάξεις δὲν προϋπάρχουν τῆς πάλης τους. Παράδοξον, ἀλλὰ ἔτσι. Εἶναι ἡ πάλη πού ὀρίζει τὶς τάξεις καί ὄχι οἱ τάξεις τὴν πάλη. Νά κι ἄλλη διαλεκτικὴ διατύπωση. Γιατί, λέει ὁ οἰκείος φιλόσοφος, οἱ τάξεις δὲν εἶναι ποδοσφαιρικὲς ομάδες. Προκύπτουν λογικά ὡς πόλοι ἀντιθέσεως. (Ἡ ἀντίφραση). Ὅπως εἶχα ἤδη τὴν πρόνοια νὰ θέσω. Οἱ τάξεις συγκροτοῦνται κατὰ τὴν πάλη τους. Ἄλλιῶς λανθάνουν. Καί ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἐξελίσσεται χωρὶς ἱστορία. Γιατί ἡ ἀναπαραγωγὴ δὲν εἶναι ἱστορία.

Πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης. Εἶναι οἱ συγκεκριμένοι ὄροι καί τρόποι τῆς ἐξασφάλισης τῆς ἀναπαραγωγῆς πού εἶναι ἱστορία. Ὅπως καί τῆς ἀμφισβήτησής της. Ποιὸς εἶσαι μᾶνα μου. Ἡ ἱστορία εἶναι πάλη. Ταξικὴ πάλη. Κάθε ἱστορικό ἀποτέλεσμα εἶναι ἀποτέλεσμα ταξικῆς πάλης. Ἐπιτέλους. Νά τί εἶναι ἱστορικό ἀποτέλεσμα. Κάθε κοινωνικὴ δύναμη προσδιορίζεται ταξικά. Ἄκομη καί ὁ γίγαντας λαός. Κινητῆρας τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων. Ναι, τῶν τάξεων. Ὅχι τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων, τῶν κύκλων τῆς ἀνωμαλίας καί ὅσον ἀλείφουν βούτυρο στὸ ψωμὶ τῆς ἀντίδρασης. Οὔτε κἂν τοῦ κόσμου τῆς προόδου καί τοῦ κόσμου τῆς παρακμῆς. Τῶν τάξεων. Ἡ ἐνότητα ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα πάλης. Κι ἄλλη διαλεκτικὴ διατύπωση. Ταξικῆς πάλης. Ἄνάμεσα σὲς τάξεις πού παλεύουν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀναπαραγωγὴ του καί τὶς ὑπόλοιπες. Πού ἂν τὰ καταφέρνουν καλά, πάει καλά. Ἄλλιῶς ἀρχίζει κρίση. Ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἐξασφάλιση τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς κυριαρχίας μιᾶς τάξης ἢ συμμαχίας τάξεων πάνω σὲς ὑπόλοιπες. Βάρα. Ἡ κυριαρχία εἶναι οικονομικὴ, ἰδεολογικὴ, πολιτικὴ. Οἰκονομικὴ κυριαρχία εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς θεμελιώδους παραγωγικῆς σχέσης. Ἰδεολογικὴ κυριαρχία εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τῆς κυριαρχίας. Δηλαδή ἡ κυριαρχία τῶν ἰδεῶν κυριαρχίας. Δηλαδή ἡ συναίνεση τῶν ἀποκάτω γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν ἀποπάνω. Ζήτω, ζήτω. Πολιτικὴ κυριαρχία εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ κυριαρχία. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ κράτους καί μέσα στὸ κράτος. Σάλπιγγες ἤχηστε. Τὸ κράτος εἶναι εἰδικὸς μηχανισμὸς. Ἐνοποιητικὸς τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Σχετικὰ αὐτονομημένος ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κοινωνία. Ἐκεῖ ζεῖ ὁ Λύκος. Τὸ κράτος εἶναι ὄργανο ταξικῆς πάλης. Καί πεδίο ταξικῆς πάλης. Καί ἐπίδοκο ἀντικείμενο τῆς ταξικῆς πάλης. Καί πλέγμα σχέσεων. Δηλαδή ἀντιθέσεων. Ναι, ὅλα αὐτὰ. Τὸ κράτος δὲν εἶναι χωροφύλακας. Γιατί ἀκόμα καί μέσα στὴ χωροφυλακὴ ὑπάρχουν σχέσεις. Δηλαδή ἀντιθέσεις. Τὸ κράτος δὲν εἶναι ἐργαλεῖο. Γιατί δὲν ὑπάρχει ἀρμόδιος χειριστῆς. Γιατί οἱ τάξεις δὲν εἶναι ὑποκείμενα. Οὔτε ἀντικείμενα. Δηλαδή δὲν μποροῦν νὰ μιλήσουν. Οὔτε νὰ νιώσουν. Οὔτε νὰ θέλουν, νὰ θεωροῦν, νὰ σχεδιάζουν. Οὔτε νὰ χρησιμοποιοῦν. Γιατί οἱ τάξεις εἶναι συσχετίσεις καί πολλαπλότητες. Εὐγε. Ἄκόμα καί ἡ θεωροῦμενοι ὡς ἐκπρόσωποι τους δὲν μποροῦν νὰ κάνουν ὅ,τι θέλουν. Οὔτε νὰ θέλουν ὅ,τι προοιροῦνται. Γιατί κι αὐτοὶ ὑπάγονται σὲ ταξικούς προσδιορισμούς. Ἐξω ἀπὸ τὴ θέληση καί τὴ συνείδησή τους. Ἄκομη καί ἐγώ. Τὸ κράτος εἶναι ὁ φορέας τῆς νόμιμης βίας. Δηλαδή ἐκείνης πού ἐγγυᾶται ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη θὰ παραμείνει πάντοτε μέσα σὲ

δρια πού δέν διακυβεύουν στήν ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Καί τή συγκεκριμένη ταξική κυριαρχία. Ὅπου ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ νόμιμο καί παράνομο εἶναι κάθε φορά ἀποτέλεσμα συσχετισμοῦ ταξικῶν δυνάμεων. Δηλαδή τό κράτος εἶναι ὁ τριτεγγυητής τῆς ἀναπαραγωγῆς. Καί ἡ συναίνεση ὑποχρεωτική. Ὑπέροχα. Ἡ βία δέν εἶναι μόνο κρατική. Γιατί ἡ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς διάζει τό ἀνθρώπινο σῶμα. Καί ὄχι μόνον αὐτό. Καί γιατί οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοί πού ἐξαρτῶνται ἀπό τό κράτος, ἀλλά δέν εἶναι πάντα κράτος, διάζουν ἐπίσης. Καθώς ἐπιβάλλουν τίς ἰδεολογίες τῆς κυριαρχίας. Ὅπου πάντοτε ὑπάρχει ἀντίσταση. Ἄλλ' ὄχι πάντα ἐξέγερση. Γιατί ἡ ζωὴ εἶναι καλό πράμα. Κι ἔτσι, πολλές φορές, ἡ ὑποταγὴ ἀνάγκη. Σέ καλό μου τόση ἠττοπάθεια. Τό κράτος ἐντάσσεται στό πολιτικό ἐπίπεδο. Καί τό διαμορφώνει. Ἄλλά δέν παίζει μόνον ἐκεῖ. Λειτουργεῖ καί ἰδεολογικά. Καί οἰκονομικά. Ὁ σοσιαλισμός εἶναι διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία τό κράτος φθίνει. Μέχρι τελικῆς ἐξαφανίσεως. Καί ὄχι ἀπλῆς πτώσεως. Γιατί στό τέλος δέν χρειάζεται. Τό πολιτικό ἐπίπεδο δέν ἐξαντλεῖται στό κράτος. Γιατί τό πολιτικό ἐπίπεδο συνοψίζει, συμπυκνώνει, ὀλοκληρώνει, ἐκπροσωπεῖ τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί ἀντιθέσεων. Ἐπαναλαμβάνω: Τό σύνολο. Δηλαδή ὅλους τοὺς χώρους καί ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ταξικῆς πάλης. Ἐντός καί ἐκτός κράτους. Μέ ἢ χωρὶς τῆς δικῆς του παρεμβολῆς. Γι' αὐτό κάθε ταξικός ἀγώνας εἶναι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα πολιτικός. Καί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολίτες. Δηλαδή ἐνέχονται στήν πολιτική. Γι' αὐτό ὁ «Πολίτης» λέγεται πολίτης. Ὅχι ὁ Νίκος Πολίτης. Τό περιοδικό. Ἡ πολιτική δέν εἶναι ματζούνι. Οὔτε θεωρία. Οὔτε ἰδεολογία. Οὔτε καλές καί κακές προθέσεις. Οὔτε συνδικαλισμός. Εἶναι σύνθεση. Εἶναι στρατηγική, τακτική, σχέδιο, πρόγραμμα, συμμαχίες. Εἶναι συσχετισμός δυνάμεων, ἐπιλογή χώρου καί χρόνου σύγκρουσης, μετατόπιση τῆς συγκυρίας. Εἶναι ὁ σχεδιασμός κοινωνικοῦ πειραματισμοῦ. Καί ἡ διεξαγωγή του. Καί οἱ διορθώσεις στό δρόμο. Εἶναι ἡ δρῶσα συνείδηση τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ ὁποία μπορεῖ νά μὴν ἔχει συνείδηση τῆς ταξικῆς πάλης. Ἐτσι ὠραία καί λογοτεχνικά. Ἄλλά ἡ ἀριστερὴ πολιτική εἶναι καί κάτι παραπάνω. Γιατί εἶναι ἡ πολιτική τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης. Γκαγκάν, γκα-γκάν. Δηλαδή τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τοῦ καλοῦ καί πραγματικοῦ. Δηλαδή σκοποῦ ὑπερφιάλου καί μεγαλομανοῦς. Θά νικήσουμε. Καί ὅπου πολιτικὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς διαφάνειας στήν ἐνότητα μέσων καί σκοποῦ. Ὅπου τὰ μέσα ἀναδεικνύουν τό σκοπό. Καί ὁ σκοπὸς ὀρίζει τὰ μέσα. Τά ὀρίζει. Δηλαδή τὰ διαμορφώνει καί τὰ ἐλέγχει. Καί δέν τὰ ἀγιάζει. Πολιτικὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ ἰδεολογικοῦ ὁράματος μέ τὴ θεω-

ρία πού τό ὑποβαστάζει. Καί μέ τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης. Καί μέ τίς ἐπιταγές τῶν συσχετισμῶν. Δηλαδή εἶναι ἡ πρακτικὴ πού ὑλοποιεῖ αὐτὴ τὴ σύνθεση. Παντοῦ καί πάντα. Ἀπὸ τὴν τυχοῦσα διαδικαστικὴ παρέμβαση μέχρι τὴν ἄσκηση τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας. Ἐτσι πού ὅλα νά φαίνονται ἀπὸ παντοῦ καί ἀπὸ ὅλους. Καί ὁ καθένας νά μπορεῖ νά κρίνει. Καί νά ἐλέγχει. Καί νά ἐπιβάλλει διορθώσεις. Καί τό ὄραμα νά φτιάχνεται ὑλικά καί καθημερινά. Καί ὁ σκοπὸς νά ζεῖ. Καί νά μᾶς ὀδηγεῖ. Καί πάει λέγοντας. Δηλαδή δύσκολα πράματα σύντροφοι. Βεβαίως. Ἄλλιῶς ὅμως τὴ βάψαμε. Γιατί ἡ πολιτικὴ δέν θά ναι ἀριστερὴ. Καί τό καθεστῶς θά μένει καθεστῶς. Ἡ θά ξαναγίνεται. Καί τότε βούρ ἀπ' τὴν ἀρχή. Μέ ὄρους πολὺ πιὸ δύσκολους. Αὐτά. Τὰ ὁποῖα αὐτά ὅπως καί κάμποσα ἄλλα δέν εἶναι πρὸς ἀνανέωσιν. Ἐτσι. Δηλαδή εἶναι ἄκρως δογματικά. Ὅπωςδῆποτε. Γιατί ἔτσι γίνεται μέ τίς ἐπιστημονικὲς θεωρίες. Μέχρι νεότερας ἐπιστημονικῆς διαταγῆς. Ὑπογραμμίζω: ἐπιστημονικῆς. Ἡ ὁποία διαταγὴ θά ἀναερμηνεύει ὑποχρεωτικῶς τό παλιὸ θεωρητικὸ σύστημα. Καί θά περιγράφει τὰ ὄρια ἰσχύος του. Καί θά ἐξηγεῖ τίς ἐπιτυχίες καί τίς ἀποτυχίες του. Καί θά τό προσδιορίζει ἰστορικά. Καί μέχρι τότε ἐμμονή, ἐπιμονή, ὑπομονή καί ὑγίης δογματισμός. Γιατί γιὰ νά κινηθεῖ μιά πόρτα χρειάζονται ἀκίνητοι μεντεσέδες. (Wittgestein, *Γιὰ τὴ θεβαιότητα*, 343). Τελεία. Παρένθεση. Πάντως στό μεσοδιάστημα δέν ὑπάρχει λόγος γιὰ κανέναν πανικό. Κάθε γνησίως ἐπιστημονικὴ θεωρία ἐμπεριέχει ἀνοιχτὰ προβλήματα. Πάντοτε. Μερικά μείζονα καί κάμποσα ἰδιαζόντως ἀνατρεπτικά. Τὰ ὁποῖα εἶναι προβλήματα. Δηλαδή ἐπιζητοῦν τὴ λύση τους. Καί ὄχι τὴν ἐπίκληση τῆς ὑπαρξῆς τους. Γιατί ἡ θεωρία δέν εἶναι σούπα. Ὅπου πᾶν ὅ,τι πλέει εἶναι ὀρθόν. Καί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐλεύθεροι. Ἡ θεωρία δέν εἶναι χουζούρι. Εἶναι κόπος καί δέσμευση. Δυστυχῶς. Καί ἡδονὴ καί μεράκι. Εὐτυχῶς. Κλείνει ἡ παρένθεση. Ἄλλη παρένθεση. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος θεωρία εἶναι ἐπιστημονικὴ. Γιατί ἔτσι εἶναι ἂν ἔτσι νομίζω. Καί ἔτσι νομίζω. Ὅποτε ὀφείλω νά ἀναγνωρίσω καί ἄλλου τύπου προβλήματα. Προβλήματα ἐπιστημολογικοῦ καθεστώτος. Δηλαδή τῶν λόγων πού τὴν καθιστοῦν ἐπιστήμη. Καί ὄχι θρησκεία. Οὔτε θεωρητικὴ ἰδεολογία. Οὔτε φιλοσοφικὸ σύστημα. Δηλαδή ἐρωτῶ: Τί τρέχει μέ πείραμα-ἐπαναληψιμότητα-ἐπαλήθευση-διάψευση; Καί ἀναθεώρηση; Ὅχι ρεβιζιονισμό. Πρὸς Θεοῦ. Ἐπιστημονικὴ ἀναθεώρηση ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ὅπως ὁ Einstein ἀναθεώρησε τὸν καημένο τό Νεύτωνα. Καί ἀκόμη: Ποῖες οἱ ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ νά τσουλήσει τό πράμα; Ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ ἰδεολογία τοῦ ἐπιδόξου ἐρευνητοῦ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἀντικειμένου τῆς μελέτης του; Καί τόσα ἄλλα ἀκό-

μη. Πού έπιζητοῦν κι αὐτά τή λύση τους. Ἐπειγόντως. Ἄρα δουλειά ὑπάρχει μπόλικη. Καί ἡ τεμπελιά δέν εἶναι ἀντιδογματισμός. Κλείνει καί αὐτή ἡ παρένθεση. Τρίτη παρένθεση. Πάντως ἡ κατάσταση δέν εἶναι ἐν προκειμένω διόλου καλή. Ἐπάρχει κλίμα ἀποστροφῆς ὡς πρὸς τή συγκεκριμένη ἐπιστημονική θεωρία. Ὡς ἐπιστημονική θεωρία. Δηλαδή ὡς λογικά συνεκτικό σύστημα ἐννοιῶν καί προτάσεων μέ φιλοδοξίες ἀλήθειας. Ἦταν τό κλῆμα στραβό, τῷφαγε καί ὁ γάιδαρος. Ὅπου ἦταν στραβό γιά λόγους ἱστορικούς καί κοινωνικούς. Δηλαδή ἱστορικής διαμόρφωσης τοῦ δικοῦ μας κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Καί ὁ γάιδαρος ἀφέθηκε νά τό φάει γιατί γιά χρόνους πολλούς αὐτό πού πέρασε καί διώθηκε σάν ἡ ἐν λόγω θεωρία ἦταν ἡ ἀναγωγή τῆς αὐθαιρεσίας σέ σιδερένια νομοτέλεια. Πράγμα πού πληρώθηκε στό πετσί τῶν ἀνθρώπων. Κληροδοτώντας γιά σήμερα ἕνα λόγο ξύλινο. Καί ἐκεῖνα τά ἐπισφαλή ψήγματα θεωρίας πού ἀρκοῦν γιά νά συντηρήσουν τήν ἱστορική

ἐμμονή σέ κάτι συγκλονιστικό. Καί καμιά θεωρητική ἐμμονή. Ὅπου ὅταν αὐτή ἐμφανίζεται ἐκλαμβάνεται αὐθορμήτως ὡς ὑποπτη. Γιατί μοιάζει νά ἐκπορεύεται ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Γεωργιανοῦ μυστακοφόρου. Τί νά κάνουμε ὅμως. Ἀφοῦ χωρίς θεωρητικό ἔλεγχο δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πολιτικός. Τουλάχιστον ἀριστέρος. Ὅποτε ὅλοι αὐθαιρετοῦν κατά βούλησιν. Κλείνει καί ἡ τρίτη παρένθεση. Κατακαημένη Ἀράχωβα.

Μετά ἀπό ὅλα αὐτά ἔχω νά κάνω τήν παρακάτω βαρυσήμαντη δήλωση: Ταρατατζοῦμ τζοῦμ τζοῦμ. Ἡ ἑλληνική κοινωνία ἐδῶ καί πολλά πολλά χρόνια εἶναι καπιταλιστική. Τζοῦμ -Ὡ, ναί. Τζοῦμ. Ἰδιόμορφα καπιταλιστική. Τζοῦμ, τζοῦμ. Ὅπως καί κάθε καπιταλιστική κοινωνία. Ταρατατζοῦμ, τατζοῦμ, τατζοῦμ. Καί τό πρόβλημα εἶναι ὁ προσδιορισμός αὐτῆς τῆς ἰδιομορφίας. Γιά νά πᾶμε παρακάτω.

Οὐφ, ξαλάφρωσα!

11/10/82

- Τό παρόν συνιστᾷ τήν πρώτη γραφή ἑνός κεφαλαίου τοῦ πονηματίου μέ τίτλο «Μαῦρες Ὀπέζ» πού μέλλει νά ἐκδοθεῖ κάποιο φθινόπωρο ἀπό τίς ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς».

Κριτικά-αυτοβιογραφικά δοκίμια γιά θεσμούς, γεγονότα καί καταστάσεις. Το οδοιπορικό τῶν ἀποτυχιῶν καί ἀπογοητεύσεων τῆς μεταπολιτευτικῆς περιόδου.

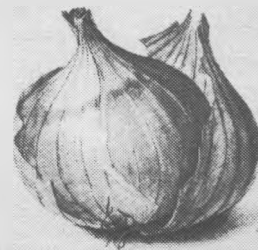
ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ
ἀπό τίς ἐκδόσεις
«ΠΟΛΥΤΥΠΟ»
τό βιβλίο του

ΔΗΜΗΤΡΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ

- Στρατιωτική θητεία
- Δημοσιογραφία
- Κομματική ἐνταξη
- Επάγγελμα: Ερευνητής
- Καταλήψεις
- Ἦταν ὁ Νέρων ἀριστερός;
- Διακοπές
- Επιμύθια, ψιμύθια, παραμυθίες.

ΜΕΡΟΛΗΠΤΙΚΗ
ΚΑΤΑΘΕΣΗ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ
Μεροληπτική κατάθεση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΥΤΥΠΟ
ΑΘΗΝΑ 1982

«Τό ίδιο πάντα σημείο, ὁ ἴδιος προσανατολισμός»

τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη

Ὁ σήμερον Ἕλλην ἔχει τοσαύτην πρός τὰς γνώσεις καὶ τὴν κρίσιν του δυοπιστίαν, ὥστε περὶ παντός πράγματος ἔστω καὶ ὑποπίπτοντος εἰς τὴν κοινήν πείραν προτιμᾶ τῆς λογικῆς συζητήσεως τὴν θεολογικὴν, ζητῶν ὀνόματα καὶ ἀνθεντίας ἀντὶ πραγμάτων (...) Εἰς τὸν συρμόν τοῦτον ὑποτοσσομένοι καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν οὐχὶ ἂν ἡ ἀνωτέρω θεωρία εἶναι ὀρθή ἢ ἐσφαλμένη, ἀλλὰ μόνον ἂν ἔχῃ ἢ δέν ἔχῃ ὑπὲρ αὐτῆς τὴν ψῆφον τῶν κριτικῶν.

Ἐμμανουὴλ Ροΐδης

Δέν μ' ἀρέσουν τὰ τοιαῦτα, οὔτε «τά δεκανίκια τῶν παραπομπῶν». Γιά πράγματα πού παίζεις τὴν ψυχὴ σου (ἄλλοτε παίζανε καὶ τὴ ζωὴ τους) ὁ καθένας ἄς μιλάει μὲ ὁ,τι κατάλαβε. Δέν μ' ἀρέσει ἀκόμη, γιὰ ἔργα γιγάντια ἢ γιὰ τῶν ἀνθρώπων τὰ βάσανα, νὰ μιῶ ἀποσπώντας τίς δυὸ ἀραδίτσες πού μοῦ ταιριάζουν κι ὕστερα ἀπὸ ἓνα μῆνα ἢ δυὸ χρόνια τίς ἀντίθετές τους ἀκριβῶς. Ἀλλὰ ὑποτασσόμενος καὶ ἐγὼ εἰς τὸν συρμόν τοῦτον (κράμα πανεπιστημιακοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ καὶ νεοελληνικῆς ρητορείας) χρησιμοποίησα κάτι πού διάβαζα γιὰ τὸν Ροΐδη, γιατί βρήκα σωστό νὰ ἐξετάσω πρῶτα, ὄχι ἂν ἡ θεωρία*, τοῦ φίλου μου καὶ συνεργάτη τοῦ Πολίτη Κώστα Ζουράρι εἶναι ἢ δέν εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ ποιοὶ εἶναι οἱ κριτές πού κερδοκοῦν νὰ τὴν ὑποδεχτοῦν, καὶ νὰ τὴ βραβεύσουν μὲ τὸν μεγαλύτερο βαθμὸ πού διαθέτουν στὸ βαθμολογίό τους: *χρησιμοποιοῦντας τὴν.*

Ποιῶν κριτῶν τὴν ψῆφο ἔχουν ὑπὲρ αὐτῶν οἱ «θεωρίες» τοῦ Κ. Ζουράρι στὸ ἀπέραντο πολιτικό-ἀκαδημαϊκό-διανοούμενο-δημοσιογραφικό-κοσμικό κουτσομπολιό τῆς ἀθηναϊκῆς πιάτσας καὶ περιχώρων πού καμώνεται ὅτι διαλέγεται, συ-ζητᾶ, ἐρευνᾶ καὶ προβληματίζεται; Ὅλοφάνερο καὶ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ: τῶν ποικιλώνυμων, ἂν καὶ ἀλληλοσπαρασσόμενων, ιδεολόγων τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ. – Οἱ λέξεις διαβάστηκαν σωστά: τῆς μπουρζουαζίας, τῆς μεγαλομικρῆς μπουρζουαζίας.

Στὸ δάθος ὅλες αὐτές οἱ φιλοσοφίες ἔχουν ἓνα καὶ μόνον σκοπὸ, νὰ θγάλουν, ἀπὸ μέσα τάχα ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, γιὰ τελικό συμπέρασμα τὴν ἀγιαστούρα τοῦ παπα· ἢ τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης, τὸ μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι (καὶ γενικά ὅλοι οἱ πτωχοί).

Δ. Γληνός

* Πρωτοδιατυπώθηκε, μὲ σαφήνεια καὶ χωρὶς περιστροφές, σὲ πρόσφατο ἀρθρο τοῦ Κώστα Ζουράρι, στὸ περιοδικό Ἀντί (ἀρ. 216, 15 Ὀκτ. 1982), μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: «Ἡ θερησκευτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ», ἂν καὶ σὲ παλαιότερο κείμενό του, στὸν Πολίτη («Περὶ τοῦ κύρους τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἢ: θουκυδίδια ἀρνησικυρία», ἀρ. 50-51, Μάιος 1982) εἶχε δώσει τὰ κύρια μοτίβα τῶν ἀπόψεών του. Ἀπὸ τὴν ἴδια θεματικὴ καὶ τὴν ἴδια γενικότερη θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ τοποθέτηση ἀπορρέουν καὶ ὅσα ὑποστήριξε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. στὸ συνέδριο Θεολογίας γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν θερησκευτικῶν στὰ σχολεῖα. Λέω πρωτοδιατυπώθηκε, καὶ ἐπιμένω σ' αὐτό, μὲ τὴ διευκρίνιση ὅτι ἤδη στὸ ἀρθρο στὸν Πολίτη πού προανέφερα ὑπάρχουν ὅλα τὰ ιδεολογικά καὶ θεωρητικά στοιχεῖα πού συμπυκνωμένα καὶ σαφέστερα ξαναδρίσκουμε στὸ Ἀντί. Τὸ πράγμα ἔχει σημασία, γιατί ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει (βλ. Ἀντί, ἀρ. 216) ὅτι ἀνάμεσα στὰ παλαιότερα ἀρθρα του, στὸν Πολίτη (Νοέμβριος 1978 καὶ 1980) καὶ στὸ Ἀντί (Ἰούνιος 1978), καὶ στίς σημερινές του ἀπόψεις ὑπάρχει συνέχεια. Αὐτὸ δέν εἶναι ἀλήθεια. Ὅποιος θέλει ἄς διαβάσει στὸν Πολίτη (1980) τὸ ἀρθρο τοῦ Κ. Ζουράρι «Ὁ Κουβάς», ὅπου γελιοποιεῖ τὸν Ἀνώτατο Κρατικὸ Λειτουργό, ὁπαδό τοῦ ΚΚΕ, ὁ ὅποιος τότε εἶχε ἀναλάβει νὰ ἐξοντώσει ιδεολογικά τοὺς «400» πού εἶχαν φύγει ἀπὸ τὸ

κόμμα αὐτό. Καμιά ἐπίσης συνέχεια δέν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἀρθρο του, πάλι στὸν Πολίτη «Ἰδιαιτέρα τῆς ΕΑΜογενοῦς» (1978) καὶ στὰ σημερινά. Ἀπλῶς, ὁ φίλος μου καὶ συνεργάτης τοῦ Πολίτη ἄλλα πίστευε τότε κι ἄλλα θέλει ἢ ψυχὴ του σήμερα. Πράγματα φυσικά, ἄλλωστε. Πρὸς τί ὅμως (ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τῶν σταλινικῶν, πού ὅταν ἤθελαν νὰ ἐξοντώσουν κάποιον ἔδιναν στίς ἀπόψεις του ἱστορικὸ δάθος μὲ τὴ γνωστὴ φόρμουλα «... ἦταν κρυφὸς πράκτορας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἀπὸ παλιά... ἀλλὰ τὸ κόμμα κατάφερε τώρα νὰ τὸν ἀποκαλύψει») ἢ καθιέρωση συνεχειῶν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχουν; Διότι χάρι στὴν ἐπίκληση τῆς συνέχειας πρέπει ὅλοι οἱ ἄλλοι, στὴν προκειμένη περίπτωση καὶ ὁ Πολίτης, ἢ νὰ μὴν καταλάβουν τί τοὺς γινόταν ἢ νὰ ἦταν τόσο μεγάλος ὁ καιροσκοπισμὸς τους ὥστε, ἐξαιτίας κάποιας ιδεοτέλειας, συνέπλεον ἀρμονικά μὲ ἀπόψεις πού δέν πίστευαν. Ὁ, τι θέλετε διαλέγετε: μονὰ χάνω, ζυγὰ κερδίζεις.

Οἱ προηγούμενες ἐπισημάνσεις δὲ γίνονται γιὰ νὰ δικαιολογήσω ὀτιδήποτε. Ἐτσι κι ἄλλῶς οἱ εὐθύνες (ὁ, τι καταλογίζει ἢ κρίση καὶ ἡ κριτικὴ τῶν ἀναγνωστῶν) παραμένουν, καὶ οἱ συνέπειες εἶναι ὀδυνηρές γιὰ ὅλους, μὰ καὶ ὁ Πολίτης συνέργησε, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ, στὴν διεΐσδυση τῆς Νέας Θεολογίας μέσα στίς γραμμές τῆς ἀριστερᾶς, μὲ τὴ σιωπὴ του μπροστὰ στίς ἀπόψεις τοῦ Κ. Ζουράρι.

Αυτοί, όπως πάντα, έτσι και τώρα, όταν ακούνε Μάρξ και μαρξισμός τραβάνε τό πιστόλι τους, κι όχι πάντοτε μεταφορικά: οί άνθρωποι είναι αναγκασμένοι νά τό κάνουν, γιατί, όσο «πέλας» κι αν αισθάνονται μέ τούς άλλους, έχουν αντίθετους σκοπούς νά υποστηρίξουν, σέ «τελευταία ανάληψη» – αλλά και σέ πρώτη, μόνη και παντοτινή. Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἦταν πάντοτε τό καλύτερο καταπότη γιά τά ξεραμένα λαρύγγια ὄσων ζοῦσαν τήν τυραννία τῆς γῆς. Ὡστόσο έχουν ἀλλάξει οί καιροί, ἡ μετάληψη τῶν Ἀρχάντων Μυστηρίων δέν ἔχει πέραση μπροστά στό μυστήριο τῶν ἀφάντων συντάξεων τοῦ ΙΚΑ. Κι ἐπειδή, ὕστερα ἀπό φοβερές περιπέτειες πού σφράγισαν ἐκατό χρόνια ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέ ἔνιες νίκες και ἀπειρες ἤττες, ὁ μαρξισμός εἶναι πιά ἀναγνωρισμένο ἄθλημα στίς πανεπιστημιακές κονίστερες, μπορεῖ κι αὐτός νά χρησιμοποιηθεῖ. Γιατί τίποτε δέν εἶναι γιά πάντα κατακτημένο ἀκόμη κι ὁ μαρξισμός, πολύ περισσότερο, στά μέρη μας ὅπου δέν σκάφηκε σέ βάθος τό ἔδαφος ὥστε νά ριζώσει καλά και νά ἀντέχει σ' ἀνέμους και θύελλες. Ἔτσι ἐμφανίστηκαν οί Νέοι Θεολόγοι, χωρίς ἁγιαστούρα, ἀλλά μέ τή «νέα φιλοσοφία» παραμάσχαλα. Ἄφησαν τό Κυριακάτικο κήρυγμα στοῦς ἐπαγγελματίες τοῦ ἄμβωνα, τίς Ἀκτίνες και τή Ζωή τοῦ Παιδιοῦ, στοῦς νεωκόρους, και προτίμησαν νά «ἐκκοσμικευτοῦν», νά κοινωνικοποιηθοῦν. Βάληκαν λοιπόν νά διαβάσουν τήν Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας, μπάς και θροῦν κάποια ἀνανέωση στή φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητας, και φυλλομέτρησαν τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο γιά κανένα μαρξιστικό τσιτάτο πού θά συνηγοροῦσε στό μανιφέστο τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης και τῆς ἡρεμίας τῶν ἐγκοσμίων. Καί ὄντως βρήκαν πολλά: Ὁ καθένας ἄλλωστε μόνο ὅ,τι ψάχνει μπορεῖ νά βρεῖ.

Βρήκαν, λοιπόν, ὅτι ὁ Μάρξ ἦταν οὐτοπιστής, ἀπολιτικός, Μεσσίας, φιλόσοφος, ἱεροκήρυκας, φιλόσοφος τῆς συνείδησης, πνεῦμα σαλεμένο, χωμένο στό σκοτεινό σπήλαιο τῶν Ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα, μαρξιστικός μέ τήν Οὐσία και τό Τέλος τῆς Ἱστορίας, οὐσιοκράτης, οὐμανιστής, οἰκονομολόγος, λογιστής, πολιτειολόγος, κοινωνιολόγος, Ἐρησκειολόγος, συναγματολόγος, ἠθικολόγος, θεολόγος. Κάθε τσιτάτο και ἰδιότητα, κιμάς, κομματάκια ψιλά ψιλά κι ἀσύνδετα. Ὁ Μάρξ τῆς ἀκαδημαϊκῆς μαρξολογίας, ὁ Μάρξ χωρίς μαρξισμό, ὁ μαρξισμός χωρίς Μάρξ, χωρίς γεγονότα, ἔξω και πέρα ἀπό καταστάσεις, πνευματικές και πολιτικές συγκυρίες, πῆδημα ἀπό χωριο σέ χωριο, σάν τήν ἀκρίδα ἀπό χόρτο σέ χόρτο.

Βρήκαν ἀκόμη ὅτι ὁ γενειοφόρος Γιεχωβάς ἦταν τρομοκράτης, παρανοϊκός τῆς ἐξουσίας, ἀνθρωποδόρος ἀρχιστοχαστής, Μάρξ-Πρωτοπορία-Κόμμα, Μάρξ-Γκουλάγκ, Μάρξ-Λένιν-Στάλιν-Μπρέζνιεφ, γενάρχης ὄλων τῶν ὀλοκληρωτισμῶν, σύμβολο και σύμβουλος κόκκινων και μαύρων δικτατοριῶν, πρόγονος ἄμεσος τοῦ Πόλ Πότ, τῶν Ἀμίν και Καρμάλ, τοῦ Μπρέζνιεφ, τῶν Χούζακ και Γιαρουζέλσκι, τοῦ Χομεινί και ὅποιον ἄλλου ἀποδράσματος τῆς κοινωνίας ἤθελε προκύψει σήμερα, αὔριο, πάντα. Καί «στοχάστηκαν» μέ τέλεια δικανική δεινότητα ὡς ἐξῆς: οί μὲν πρώτες ἰδιότητες τοῦ κοσμοκαλόγερου Καρόλου δέν ἔχουν και δέν μπορεῖ νά ἔχουν κοινωνική και πολιτική, ἀπόδοση, διότι εἶναι χιλιαστικές, εἶναι αὐτοπαγίδευση στά προκατασκευασμένα και ἀναπόδεικτα σχήματα, ἀφελέστατος μεταφυσικός μονισμός. Κάθε μιά ἄλλωστε ἀπ' αὐτές τίς κατασκευές ἐπιμετρεῖται σέ ἄλλα φιλοσοφικά συστήματα και ἐπεξεργ-

γασίες, στόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ρικάρτο, τόν Ἄνταμ Σμιθ, τόν Φόυερμπαχ, τόν Χέγκελ, τόν Φίχτε, τόν Κόντ, τόν Τοκεβίλ, και γι' αὐτό εἶναι καλύτερα νά παρατήσουμε τόν Μάρξ, και νά ἀσχολούμαστε μέ τούς αὐθεντικούς δημιουργούς τῶν ἰδεῶν. Καί οί δεύτερες ἰδιότητες, ἐπειδή μέσα στήν ἱστορία εἶχαν κοινωνική και πολιτική ἀπόδοση, καθῶς ἔτρεφαν Σοσιαλιστικές Διεθνείς, κόμματα, ἐργατικά κινήματα, μπολσεβίκους, μενσεβίκους, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, ἐξεγέρσεις και ἐπαναστάσεις, και μόλευαν συνεχῶς τά ἐγκόσμια και μή θεωρησιαρχικά πού ἐκεῖνος ὀνόμαζε ταξική πάλη, οί δεύτερες λοιπόν ἰδιότητες τοῦ Μάρξ, ὁ Μάρξ ὁ ἐπίγειος πού ζητᾶ ν' ἀλλάξει ὁ κόσμος, εἶναι γενάρχης τῆς τρομοκρατίας, γιατί στό κάτω κάτω, κάθε ἐπανάσταση δέν εἶναι παρά τρομοκρατία, στρίμωγμα τῆς αὐτονομίας στή μέγενη τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου τῶν παρανοϊκῶν ἐπαναστατῶν, τυραννικός ὀλοκληρωτισμός καταπάτη στήν ἑτερονομία, τήν πολυπλοκότητα και τήν πολυφωνία τῆς ζωῆς, γιατί ἡ ζωὴ εἶναι πληθυντική, ἡ ζωὴ δέν ὀρίζεται ἀπό τή σχέση τῆς ἐκμετάλλευσης, γιατί μέ τήν ἄρση «ἀπλῶς» τῆς ἐκμετάλλευσης τίποτε δέν γιαιτρεύεται, και κάθε ἀπόπειρα νά φοιταχτεῖ ἀπλῶς ἡ ζωὴ, μέ προγράμματα και τά τοιαῦτα, εἶναι πάγωμα, βάλτωμα, φρίκη, ὀλιγαρχία τῶν ἐκλεκτῶν «πού καθορίζει τό χρονοδιάγραμμα τῆς εὐτυχίας τῶν μαζῶν». Ὁ κύκλος, κλειστός. Ξεκινήσαμε ἀπό τῆς γῆς τούς κολασμένους και καταλήξαμε στόν Γιαρουζέλσκι.

Ὁ πρῶτος Μάρξ, μεταφυσικός, θεοκράτης, ἰδεοκράτης, οἰκτρός μονιστής.

Ὁ δεύτερος, ὀλοκληρωτικός, γραφειοκράτης, τρομοκράτης, φρικτός κομμουνιστής.

Ἄρα ὁ πρῶτος σέ φιλοσοφική ὑπεροχία, ὁ δεύτερος σέ πολιτική ἐξορία.

Οἱ πιό ἔξυπνοι ὅμως βρήκαν ἀνάμεσα στοῦς δύο Μάρξ τό ἀναγκαῖο συνδυατικό κατηγορημα: ὁ Μάρξ πᾶν ἄπ' ὄλα ἦταν μαρξιστής. Ἀλλά ἐπειδή ὁ ἴδιος τό ἔκρυβε («ὄσο γιά μένα, δέν εἶμαι μαρξιστής», εἶχε πει κάποτε), ἦταν ἀπατεώνας, κρυπτοκομμουνιστής, κρυπτομαρξιστής, και ὡς τοιοῦτος (α) ὑπόπτος, (β) δόλιος, (γ) κρυψίνους, και ἐν γένει ἕνα χαμένο υποκείμενο πού παρίστανε ὅτι συμπόνά τό προλεταριάτο. Δουλειά μας εἶναι νά ξεσκεπάσουμε τίς μαγγανείες του, ἰδίως μόλις οἱ μάζες ἀρχίζουν νά τίς πιστεύουν, γιατί τότε (δ) γίνεται ἐπικίνδυνος, καθόσον, ὡς μαρξιστής πού ἦταν, ὑποστήριζε ἐπίσης, ὅτι οἱ ἰδέες ὅταν τίς πάρουνε οἱ μάζες, γίνονται ὑλικές δυνάμεις τῆς ἐπανάστασης. Οἱ μάζες ὅμως δέν μποροῦν νά ζοῦνε τήν κατάσταση πού τίς ὑποχρέωσαν νά ζοῦν, γι' αὐτό ρέπουν πρὸς τήν ἀταξία. Ρέπουν πρὸς τήν ἀταξία, ἀλλά δέν φτάνουν ἀναγκαστικά στήν ἐπανάσταση. Αὐτό ὄλοι τό ξέρουν, ἀκόμη κι ὁ Μάρξ. Γι' αὐτό οἱ ἔξυπνοι παρεμβαίνουν και πάλι ὑπενθυμίζοντας ὅτι ὁ Μάρξ, ὡς καθαρὸς ἰδεοκράτης και αἰσχρὸς ἀντιγραφείας τοῦ Πλάτωνα «ἔχει μιά θεοκρατική ἀντίληψη τῆς ζωῆς», ἐπομένως δέν εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀταξίας. Ἐπανάσταση, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι μέ τήν Ἀνάσταση-ἐπανάσταση. Ὡς ἐδῶ οἱ Νέοι Φιλόσοφοι, και τοι λογοκρατούμενοι και Ἑσπέριοι, καλά τά πήγανε. Ἐμεῖς ὅμως εἶμαστε ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Καί ὁ Κ. Μοσκώφ, πού εἶναι και Διευθυντής τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν στή Θεσσαλονίκη, ἔδειξε ὅτι τό Προλεταριάτο-Κόμμα δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τόν Παράκλητο τῆς Ἀληθείας, πού «συμβάλλει στή θέωση τοῦ πληρώματος μέσα ἀπὸ τήν Ἀνάστα-

ση-επανάσταση». Έτσι ο δικός μας ελληνορθόδοξος Παράκλητος της Άληθείας, με τὰ δικὰ μας ἑλληνοβυζαντινά χρώματα καὶ τὶς πανάρχαιες ρίζες μας, πρῶτον εἶναι δικός μας καὶ δεύτερον εἶναι ἑλληνορθόδοξος. Κι ἐπειδὴ στό κάτω κάτω ἐμεῖς, ἂν χρειάζομαστε Ἰδέες, ἔχουμε νὰ πάρουμε ἀπ' τὸν Πλάτωνα ὅσες θέλουμε καὶ νὰ τὶς κάνουμε ὅ,τι θέλουμε, σήμερα μάλιστα πού ἡ ἐποχὴ δὲν σηκώνει ξενόφερτα μοντέλα, κηρύσσοντας σοσιαλισμό καὶ χριστιανισμό, διακονοῦμε τὴν ὑπέροχη ὑπέροχότητά τους, τὴν ἑλληνορθοδοξία, καθὼς ἐδίδασκαν ὡς τώρα τόσο ξεχασμένοι ντόπιοι σέ λόγο ρωμαλέο, εὐαίσθητο καὶ ἑλληνικό, ὁ Γιωργαντάρας, ὁ Λορεντζάτος, ὁ Μπαστιάς, ὁ Τσάτσος, ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Πεντζίκης, κι ἐπειδὴ τὰ δικὰ μας εἶναι χίλιες φορές καλύτερα εἰπωμένα στὰ πατερικά κείμενα καὶ στὰ νεότερα ὑστεροβυζαντινά ὅταν διαμορφωνόταν ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ἀπὸ ἕναν Νέο Θεολόγο, ἀπὸ ἕναν Βαρλάμ, ἀπὸ ἕναν Γρηγόριο Παλαμά, καὶ ἐκσυγχρονισμένα ἀπὸ τὸν Ράμφο, τὸν Νέλλα, τὸν Γιανναρά, ὁ ὁποῖος μάλιστα, ὕστερα ἀπὸ πολὺμηνο πάλεμα μὲ τούς λογοκρατούμενους τεχνοκράτες, ἐγινε καθηγητὴς φιλοσοφίας στὴν Πάντειο μὲ ἀπόφαση τοῦ χριστιανοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἀλλαγῆς Παπαθεμελῆ, ἐπειδὴ, τέλος, ὅλα αὐτὰ, τὸ μέλλον κι ὁ καμὸς τῆς ρωμοσύνης, στεγάζονται μέσα στὸν ἀνέγγιχτο ἀπ' τοὺς κλυδωνισμούς οἶκο τοῦ Θεοῦ, τὴν Ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία μας πού συνθέτει ἐνδοκοσμιότητα καὶ ὑπερβατικότητα, μπρὸς στὴν ὁποία κοτζάμ Ἀντρέας κλίνει εὐλαδικὰ τὸ γόνα, ἐπειδὴ στό μεταξὺ ξεχάσαμε ἀπὸ ποῦ ξεκινήσαμε, τί ἀνακατώσαμε στὴ διαδρομὴ, πού καταλήξαμε, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει λογαριασμό δὲν δίνουμε σέ κανέναν, ἀφοῦ κανεὶς δὲν μᾶς ζητᾷ λογαριασμό, ὅπου θέλουμε τὸ πᾶμε: Καὶ μὲ τὸ Θεό καὶ μὲ τὸν Μαμονά, καὶ μὲ μονιστές καὶ ἀντιμονιστές, καὶ μὲ τὸν Μάρξ καὶ μὲ τὸν Χριστό, καὶ μὲ τὴ Μονὴ Πετράκη καὶ μὲ τὸ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, ὅπου ἀρπάξουμε, ὅ,τι ἀρπάξουμε μὲ ρεσάλτο, σάν τούς ξαδέρφους μας Σαρακηνοὺς ἢ τούς προγόνους μας καραβοκυραίους. Αὐτὸ θὰ πει ἀυτονομία, ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, λαϊκὴ κυριαρχία. Κι ἂν οἱ μικροαστοὶ καὶ τεχνοκράτες τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀδέξιοι μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὶς φιλοσοφίες, δὲν ξέρουν καὶ δὲν μποροῦν, ἐμεῖς πού ξέρουμε θὰ τοὺς φέρομε στὰ νερά μας: αὐτοὶ τὴ δύναμη, ἐμεῖς τὸ μύρο· ἐμεῖς τὶς ρίζες, αὐτοὶ τοὺς ψήφους· οἱ ἄλλοι τὸ πετρέλαιο, ἐμεῖς τὴν Ἁγία Τριάδα· ἐμεῖς τὸ ὁμοῦσιο, ἐκείνοι τὸν Ἀντρέα: Λαὸς στὴν ἐξουσία, λαὸς στὴν Ἐκκλησία· Ἐκκλησία καὶ Κράτος, Πίστις μία, κι ὁ γάμος θρησκευτικός. Ὁ γάμος ἂν πετύχει.

Μόνο πού πρέπει, ὅπως κάθε χαρμάνι, νὰ βράσει λίγο, νὰ παίξουμε γιὰ ἕνα διάστημα τὴν «ἰσομοιρία τῶν ἐπιχειρημάτων», διότι «ἀκόμη καὶ τὴν καθιερωμένη σημασία τῶν λέξεων ὡς πρὸς τὶς πράξεις» μποροῦμε, ἂν μᾶς ἀρέσει, νὰ τὴν ἀλλάξουμε αὐθαίρετα, κι ἂς λέει ὁ ἄλλος: «ἐλεύθερος καὶ δούλος, πατριῆκος καὶ πληβείος, (...) καταπιεστής καὶ καταπιεζόμενος (...) βρισκόνταν σέ συνεχὴ ἀντίθεση μεταξύ τους, σ' ἕναν ἀδιάκοπο πόλεμο, ἄλλοτε κρυφὸ κι ἄλλοτε φανερό...».

Οἱ κριτές ἀπ' αὐτὴ τὴ μεριά τοῦ παζαριοῦ ἔβαλαν ἄριστα δέκα. Τὸ παιδί, εἶπαν, θὰ προκόψει. Καὶ τὸ κάλεσαν στό Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, καθὼς εἶναι «φανατικό καὶ ζωηρὸ γιὰ γράμματα», νὰ τοὺς πει – τί ἄλλο; – γιὰ κομμουνισμό. Εἶναι τόσα πού δὲν ξέρουν...

Ἡ ἀγορὰ ὅμως, ἀμφὶ πλήθουσα. Ἀλλὰ οὐδόλως ἀθῶως καὶ Παρθένα, καὶ οἱ κυρίες ἐκεῖ δὲν βγάζουν τσάρκα τὸ σκυλάκι τους οὔτε μαζεύουν μπρόκολο. Οἱ «θεωρίες» τοῦ Κ. Ζουράρι κείντονται ἐκεῖ, ἀνυπεράσπιστες ἀκόμη κι ἀπ' τὸν ἴδιο, δούλες κι ἀνδράποδα σ' ὅποιον τὶς χρειαστεῖ. Κι ὑπάρχουν πολλοί. Ὅταν οἱ δικηγόροι σπουδαίων ὑποθέσεων τὰ κάνουν θάλασσα, κι ἀπὸ συνήγοροι ὑπερασπίσεως γίνονται κατήγοροι, τότε οἱ εἰσαγγελεῖς ὑπηρεσίας, ἐπικαλοῦμενοι τὴν οἰκοθεν μαρτυρίαν, δὲν χάνουν καιρὸ. Ἀντικειμενικά, ὑποκειμενικά, καὶ χωρὶς εἰσαγωγικά. Γιατί στὴ ζωὴ αὐτὴ δὲν παίζουμε μόνοι, ἀλλὰ παρέα μὲ φίλους κι ἐχθρούς, ἀνακατωμένοι σ' ἕνα ἀπερίγραπτο μελέ, καὶ μόνο στὶς μεγάλες ἐξάρσεις ξεχωρίζουν εὐδιάκριτα τὰ στρατόπεδα, οἱ παρατάξεις καὶ τὸ παιχνίδι τοῦ καθενός. Στὴν ἄλλη πλευρὰ λοιπὸν τοῦ μικρομάγαζου παραμονεύουν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», πουλώντας τὶς φυλλάδες τοῦ Ἀγαθάγγελου μὲ τὶς προφητεῖες γιὰ τὸ Μόσχοδα τοῦ ξανθοῦ γένους.

Ἀλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ ρίξουμε μιά ματιὰ στὴ συγκυρία, δηλαδή σέ κάτι πού δὲν ἀπασχολεῖ τοὺς Νέους Θεολόγους, γιατί γι' αὐτοὺς ὑπάρχει μόνο ἡ γνώμη σου καὶ ἡ γνώμη μου, ἐγὼ κι ἐσύ, ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος, ἐρμαιοὶ, ἀδέσποτοι, ἀπελπιστικά ἀδέσμευτοι, γιατί τίποτε δὲν ὀρίζεται ἀντικειμενικά, τίποτε δὲν εἶναι ψέμα, γιατί δὲν ὑπάρχουν ἀλήθειες οὔτε μέσα γιὰ νὰ τὶς βροῦμε, καὶ μόνον ἡ συνειδήσις μου ἐντός καὶ ὁ ὑπερθεν ἀστερόεις οὐρανὸς μὲ πείθουν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ὅς τὰ πάνθ' ὄρα, γι' αὐτὸ μέσα στὴν ἀπέραντη ἐλευθερία μου εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ τὸν λάβω ὑπόψη μου καὶ νὰ γίνω θρησκός· καὶ γιὰ νὰ γίνω θρησκός ὥστε νὰ μπορῶ νὰ κοινωνῶ τὸ Σῶμα τοῦ ζώντος Χριστοῦ, πρέπει νὰ μαθαίνω στό σχολεῖο Ὀρθοσκευτικὰ πολλὰ, κι ὁ Γιανναράς νὰ εἶναι καθηγητὴς Φιλοσοφίας στοὺς μέλλοντες ἐφοριακούς καὶ τελωνειακούς, γιὰ νὰ ξέρουν ὅτι παντοῦ ὑπάρχει τὸ ματι τοῦ Θεοῦ, κι ὅτι ἡ ἀταξία καὶ ἡ φοροδιαφυγὴ τιμωροῦνται.

Ἡ συγκυρία ὅμως ἐπιβάλλει τὶς ἐξῆς ἀπλές σκέψεις, πού ἀπορροῦν ἀπὸ τὴν κοινὴ λογικὴ καὶ ἐξάγονται ἄνετα ἀπὸ τὸν Θουκιδίδη: διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ.

Στόν τόπο μας (καὶ διεθνῶς) ὑπῆρξαν πολλοὶ πού εἶχαν ἀγανακτήσει ἀπὸ τὰ ἐξῆς: Πρῶτον, ἀπὸ τὸν ἀστικὸ τρόπο ὀργάνωσης τῆς ζωῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ πού χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σέ ἐκμεταλλευτές καὶ ἐκμεταλλευόμενους, τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας πού κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀποδέχονται τοὺς ὑλικούς καὶ τοὺς ἄλλους ὄρους ὑπαρξῆς τους, καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀστικοῦ κράτους πού ὀργανώνει καὶ προσπατεῖ τὸν ἀστικὸ τρόπο ζωῆς, τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα. Αὐτὴ ἡ ἀγανάκτηση εἶναι ἀρκετὰ παλαιά, ἔχει τὴν ἱστορία της, καὶ ἡ ἱστορία της ἔχει προσδιορίσει μὲ ὀρισμένο τρόπο τὶς πολιτικές καὶ τὶς ἄλλες συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων. Δεύτερον, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κόμματα πού φτιαχτήκαν στόν τόπο μας (καὶ διεθνῶς) γιὰ νὰ καταπολεμηθεῖ ἡ μπουρζουαζία καὶ ν' ἀπαλλαχτοῦν οἱ ἀνθρώποι ἀπ' αὐτήν, γιὰ λόγους ἀρκετὰ γνωστούς γενικά, πού δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τοὺς συνοψίσω ἐδῶ, τὰ ἔκαναν θάλασσα. Τώρα μάλιστα, τὰ τελευταῖα χρόνια, δὲν τὰ πᾶνε διόλου καλά στὴν πάλῃ τῶν τάξεων κι ὄλο κάτι

φαρδιά μέτωπα και στάδια επί σταδίων σχεδιάζουν επί του χάρτου, για ν' αποφύγουν τό μικρό ποτήρι. Σ' αυτή τή δεύτερη αγανάκτηση προστέθηκε μία τρίτη: ότι εκεί, στίς χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ό σοσιαλισμός όχι μόνο δέν πάει καλά, αλλά δέν υπάρχει καθόλου. Καί ότι ή καταπίεση και ή εκμετάλλευση, συνεχίζονται μέ ανέκδοτες μορφές, και εκεί πού κάποτε οί άνθρωποι έδλεπαν τήν πρώτη νίκη τής επανάστασης και τήν αρχή τής απολύτρωσης βγαίνουν σημεία και προπαντός τέρατα. Άριστεροί άνθρωποι, λοιπόν, και κομμουνιστές, πού ήθελαν νά είναι και μαρξιστές, άρχισαν στόν τόπο μας (και διεθνώς) νά βάζουν τίς φωνές και γιά τά τρία έκτροπα, όχι σωρευτικά αλλά διαλεκτικά. Αυτό δέν προκύπτει από τήν κοινή λογική ούτε από τόν Θουκυδίδη. Άρχισαν νά βάζουν, λοιπόν, τίς φωνές και γιά τά τρία έκτροπα μαζί, νά τά σκέφτονται και τά τρία μαζί, νά τά παλεύουν και τά τρία μαζί, μέ όλα όσα συνεπάγονται, ύπέρ και κατά, και τά τρία μαζί. Αυτό πολύ ένόχλησε τούς εκπροσώπους του «υπαρκτού σοσιαλισμού», διότι ένα είναι τό ΚΚΕ. Μία και Άγία και Όρθόδοξος ή Σοβιετική Ένωση. Καί κυρίως Ίσχυρη. Δέν ήθελαν λοιπόν ν' άκουστεί ή φωνή αυτή, νά φτάσει ως τ' αυτιά εκείνων τών κοινωνικών δυνάμεων πού θά μπορούσαν νά τή μετατρέψουν σέ πολιτική δύναμη και τό παιχνίδι νά παιχτεί αλλιώς. Έκαναν τά πάντα γιά ν' αποτρέψουν τό κακό και λέτρωσαν, καθώς βοηθήθηκαν άντικειμενικά από τά μνημειώδη σφάλματα και τή συνέργεια εκείνων πού είχαν αναλάβει νά οργανώσουν τή διαμαρτυρία και τήν αγανάκτηση, δηλαδή τών ιστορικών ήγετών τής άναγωγής, πού από τή πολλή φόρα πού πήραν δέν πήγαν πουθενά. Κοντά σ' αυτά έπεφταν και τά λιανομάχαιρα τών σοφών. Η άμφισβήτηση συχνότατα εμφανίστηκε ως άμφισβήτηση τής άμφισβήτησης, αλλά ένώ δύο άρνήσεις κάνουν μία κατάφαση, οί δύο άμφισβήτησεις έφτιαξαν ένα χάος, κι από τό ξεροβόλο βγήκε ξεροβός. Η κατάμαυρη κολόνα καπνού άπ' τίς καταστροφές στήν Κοιλάδα τών Δακρύων και τών Όνειρων πήγαινε ίσια στό Θεό, καθώς οί άγανακτισμένοι, και ιδιαίτερα οί Σοφοί, άναζητώντας τόν καθαρτήριο άγνισμό, ένιωθαν ένοχοι άκόμη και γιά σφάλματα πού δέν διέπραξαν οί ίδιοι. Βέβαια δέν ήταν οί Νέοι Θεολόγοι πού έβαλαν τή φωτιά: αυτοί άπλώς τή σudaύλισαν, ρίχνοντας λίγο πετρέλαιο γιά νά βγει καπνός πιό μαύρος και πιό αποπνικτικός. Αυτόι, πάντως, άποκρυστάλλωσαν τή διάχυτη ύποψία ότι γιά τά πάντα φταίνε οί γεννήτορες, και επιδόθηκαν σέ άσκήσεις τελετουργικής πατροφαγίας. Πρέπει, λοιπόν, νά φάμε τούς γεννήτορες, γιατί μόνο έτσι τό σαλεμένο πνεύμα τους δέν θά ταράξει τόν μακάριο ύπνο μας. Ό αντίπαλος στήθηκε στά έξι μέτρα: Μάρξ-Λένιν-συνέχεια. Τά μεγάλα τσιτάτα ήταν έδω γιά νά στοιχειοθετήσουν μέ όρους βιολογικού έξελικτισμού τήν αίτία, τή διαδρομή και τ' άποτέλεσμα. Ό Μάρξ δέν ήταν τάχα άρχιτρομοκράτης; Ήταν! Ρίχτε λοιπόν στό σωρό. Δέν ήταν έσχατολογικός ούσιοκράτης; Ήταν και παραήταν! Μήπως δέν πάσχισε νά δαμάσει τίς κοινωνικές άντινομίες και τήν πολυφωνία τής ζωής μέ τό λογοκρατούμενο Σύστημά του, πού πότισε ως τό κόκαλο τή στρατοπεδική κοινωνία; Βεβαίως! Κοιτάτε πόσα άγάλματα του έστησαν εύγνωμώντας τον γι' αυτό, πόσες πλατείες έχουν τ' όνομά του, πόσα εργοστάσια, εκεί πού στενάζουν οί σημερινοί κολασμένοι τής γής, έχουν τή φωτογραφία του! Δέν κοροϊδεύει ό Μπρέζνιεφ τόν κόσμο, όταν τραγουδάει τή Διεθνή μετά τό πέρας τών

Όλομελειών; Όπωσδήποτε! Καί μήπως δέν είναι ό Μπρέζνιεφ πού εκπροσωπεί τόν άπόλυτο κρατικό Λόγο ως τόν έμαθε από τόν Στάλιν, πού τόν έπηρε από τόν Λένιν, όπως τόν είχε θεωρητικοποιήσει ό Μάρξ, πού του τόν ψιθύρισε ό Χέγκελ, κατά πώς τόν είχαν κατανοήσει οί Διαφωτιστές, στούς οποίους έννευε ό Πλάτωνας από τά βάθη τών αιώνων, ακριβώς γενεαί δεκατέσσερις; Σαφώς! Όλοι αυτοί δέν ήθελαν, σ' όνομα μιας κάποιας Μεγάλης Ίδέας, νά σώσουν τόν κόσμο; Ήθελαν! Όλοι αυτοί δέν ισχυρίστηκαν ότι μέ τίς επιστήμες και τά γράμματα θά γνωρίσουν επιστημονικά τόν κόσμο, και γνωρίζοντάς τον θά τόν έχουν του χειριού τους, κι έτσι θά κάνουν νά βασιλέψει επί τής γής ή Άρμονία, ή Εύτυχία, ή Λύτρωση; Τό είπαν! Φρουδες όμως οί ελπίδες. Όλα αυτά ήταν ιδεοκρατία και μεταφυσική, όπως άλλωστε άποδείχτηκε έμπράκτως διότι ούτε Άρμονία ύπήρξε, ούτε Εύτυχία, ούτε Άπολύτρωση, αλλά πόνος, λύπη και στεναγμός.

Μεταφυσική, επομένως, και τά ψευτοεπιστημονικά τους κατώματα, τά προγράμματα, οί στρατηγικές, οί τακτικές, τά κόμματα, τά προλεταριάτα, οί ιδεολογίες, οί επαναστάσεις. Ματαιότητες ματαιοτήτων, τά πάντα ματαιότης.

Κι άπ' τήν άλλη μεριά του μικρομάγαζου οί καραδοκούντες άντιπρόσωποι του «υπαρκτού σοσιαλισμού», πού ξερουν πολύ καλά ότι μόνο ή βλακεία είναι αιώνια, μπορούν τώρα νά στρέφονται προς τούς δικούς τους, ιδίως μόλις αυτοί δείχνουν σημάδια άπειθαρχίας, και νά τούς λένε: Βλέπετε; Η λογική του κατήφορου είναι ό πάτος.

Έτσι, ή κριτική στόν ύπαρκτό σοσιαλισμό θά γίνει άφερέγγυα, ή σύγχρονη αντίθεση στόν καπιταλισμό πού ψάχνει νά βρει τούς νέους δρόμους θά γίνει άφερέγγυα, ή κριτική στίς ιστορικές άδυναμίες του τρόπου πού οργανώθηκαν οί άνθρωποι γιά νά βγουν από τό άστικό βάλτωμα, θά γίνει άφερέγγυα. Στόμωμα. Στόμωμα, γιατί ή κριτική όταν συναγελάζεται μέ τή θεολογία, δέν μπορεί ν' άγγίξει τούς φυσικούς της άποδέκτες, νά τήν πάρουν οί μάξες στά χέρια τους και νά γίνει υλική δύναμη τής επανάστασης, γιατί οί μάξες, παρόλο πού πιστεύουν στό Θεό, άπεχθάνονται τούς θεολόγους.

Τί άλλο μπορούσε νά περιμένει από τόν Κ. Ζουράρι ό άνώτατος κρατικός λειτουργός, όπαδός του ΚΚΕ; Νά γίνει μέλος τής ΚΝΕ; Όχι- ως θεολόγος του είναι πολύ πιό χρήσιμος - άλλωστε δέν κάνει γιά κνίτης. Του 'βαλε λοιπόν κι αυτός άριστά δέκα!

Κι άλλοι μπορούν νά χρησιμοποιήσουν τίς θεωρίες του Κ. Ζουράρι. Κι εγώ επίσης. Γιατί, καθώς δέν κρύβονται πίσω άπ' τό δάκτυλό τους, δίνουν τήν εύκαιρία, και δημιουργούν τήν ανάγκη, νά τοποθετηθεί κανείς άπέναντι σέ άπόψεις και επικίνδυνες και διαδεδομένες, αν και διάχυτες. Οί άπόψεις αυτές δέν είναι προσωπική ανακάλυψη κάποιου πού έτσι φαντάζεται τόν κόσμο. Άντιστοιχούν σέ εύρύτατα διαδεδομένα ρεύματα, σέ διάχυτες ιδεολογίες, πού θραύσματα τους έρχονται άπ' όλους τούς όρίζοντες και συνοψίζονται στό έξής άπλό: δέν περνάει ό μαρξισμός. Έδω και τώρα. Γι' αυτό άλλωστε είναι υποχρεωμένες νά ξεκαθαρίσουν τό έδαφος από κάθε λογής όρθολογισμό, από κάθε «λογοκρατούμενο» σύστημα. Σέ άλλες εκδοχές τους, οί άπόψεις αυτές μπορεί νά μήν έχουν τήν ίδια θεολογική συμπτωματολο-

γία και είδη, σε κάθε όμως περίπτωση ξεπέφτον στον πιό άκραίο άνορθολογισμό. Η περίπτωση των Νέων Φιλοσόφων στη Γαλλία (των οποίων άλλωστε ό Ζουράρις συνοψίζει τά βασικά ιδεολογήματα) έδειξε ότι αυτά τά ρεύματα δέν είναι μιά διανοούμενη μόδα, από εκείνες πού κάθε τόσο κάνουν θραύση στό Παρίσι, ούτε παραδοξολογίες κάποιων προκλητικών σαματατζήδων πού θέλησαν, και βρήκαν, τήν ευκαιρία νά κάνουν διαφήμιση και θόρυβο γύρω άπ' τό όνομά τους. Οί άπόψεις των Νέων Φιλοσόφων, παρόλο πού έμφανίστηκαν ως βίαιη αντίδραση στόν στρατοπεδικό ολοκληρωτισμό των κοινωνιών σοβιετικού τύπου, άντιστοιχούσαν σε μιά άναδίπλωση τής έξεγερμένης στόν και μετά τόν Μάη 1968 νεολαίας, σε μιά έπανοικειοποίηση, εκ μέρους τής άστικής τάξης, διανοούμενων κοινωνικών κατηγοριών πού, για ένα διάστημα, είχαν πάρει άποφασιστικά τό δρόμο τής έξεγερσης και του σοσιαλισμού. Νά δούμε γιατί και πώς αυτή ή άναδίπλωση πού ξεπουπούλιασε ένα από τά μεγαλύτερα λαϊκά κινήματα, έξαιτίας ποιών άδυναμιών, ποιών άδρανειών και ποιών κοινωνικών προσδιορισμών δέν μπόρεσε νά άντισταθεί στην άντεπίθεση τής άστικής ιδεολογίας, νά έρευνήσουμε τό κενό στρατηγικής των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων πού έξαιτίας του δέν πήραν είδηση τούς νέους επαναστατικούς όρίζοντες, νά καταγράψουμε και νά έρμηνεύσουμε τίς ιδεολογίες και τίς μυθολογίες έξαιτίας των οποίων εκείνη ή τεράστια λαϊκή έξέγερση έξατιμίστηκε, νά δούμε ποιό γενικότεροι κοινωνικοί και πολιτικοί προσδιορισμοί προσδιόρισαν άποφασιστικά ένα από τά μεγαλύτερα λαϊκά κινήματα πού γνώρισε ό κόσμος, όλα αυτά τά περίπλοκα και τά άντιφατικά είναι μιά τεράστια ιστορία για τήν οποία δέν μπορεί νά γίνει λόγος έδώ. Ό καθένας όμως τήν κουβαλά μαζί του. Ένα είναι σίγουρο: τό έδαφος άλώθηκε από τήν άστική ιδεολογία, κι έτσι τά άδέβαια και διφορούμενα έγιναν βέβαια και μονοσήμαντα. Η άλλη πλευρά τής άναδίπλωσης εκείνου του κινήματος ήταν ή ήττα του μαρξισμού, τόσο στις πανεπιστημιακές-διανοούμενες κόνιστρες, όσο και μέσα στά ίδια τά άριστερά κόμματα πού χαλάρσαν τούς όποιους δεσμούς είχαν ως τότε μέ τό μαρξισμό. Σήμερα όλα εκείνα τής δεκαετίας του '60 μοιάζουν «ξεπερασμένα».

Τό ίδιο φαινόμενο επαναλαμβάνεται στόν τόπο μας και κουβαλά τά ίδια πολιτικά νοήματα, χωρίς ιδιόμορφίες. Κι έδώ ένα σωρό διαψεύσεις: ή ίδια καρικατούρα του σοβιετικού μαρξισμού, ή εύκολη ταύτιση μαρξισμού και Γκουλάγκ, ό εκπεσμός του μαρξισμού στό μαρξοφανές δόγμα τής κρατικής σοβιετικής προπαγάνδας, ή άφερεγγυότητα και τό κιμάδιασμα των προσπαθειών πού ξεκίνησαν πριν από δεκαπέντε χρόνια για τήν ανανέωση των ιδεών, των όργάνων και των μεθόδων του ελληνικού κομμουνισμού. Η διάψευση και ή ήττα δημιούργησαν μιά κατάσταση όπου όλα αυτά τά «πολιτικά» και τά «μαρξιστικά» φαντάζουν ξεπερασμένα δόγματα και άρχαίες σκουριές. Άπ' τόν Μάρξ, κι αυτό στην καλύτερη περίπτωση, κρατήθηκε ό, τι τόν μετατρέπει σε φιλόσοφο, φιλόσοφο τής συνείδησης και δυνάμει θεολόγο: έννοείται του δικού του θεού, των Σκοπών τής Ιστορίας, πού, άντιστάσεως μή ούσης, του άποδόθηκαν. Μορφές άναχωρητισμού, πού διαπισιώνονται καθημερινά, παίρνουν διαστάσεις γενικευμένων κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών συμπεριφορών, άκριβώς στους χώρους εκείνους πού λίγο παλαιότερα έσφυζαν από υπερπολιτικοποιημένο άκτιδισμό. Οί

μορφές τής άπολιτικότητας και του ένδοκόσμιου άναχωρητισμού έχουν ιδιαίτερα προσβάλει τή νεολαία και κατηγορίες διανοούμενων επαγγελματιών παρόντας τό ευνοϊκό κοινωνικό υπέδαφος για ν' άνθίσει κάθε μορφή πολιτικού και ιδεολογικού άνορθολογισμού. Τό πολιτισμικό και τό πολιτικό άδιέξοδο μεταφράζεται σε ιδεολογίες και συμπεριφορές του άδιέξοδου. Άπό πού άλλωστε ν' άντλήσουν οί νέοι Νεοέλληνες αξίες και προοπτικές; Άπό τά πανηγύρια του ύπουργείου Πολιτισμού και των άπνων πολιτιστικών εκδηλώσεων ή από τά προγράμματα τής ΕΡΤ; Για πολλούς ή άπορρόφηση από άδιέξοδες ιδεολογίες πού συνέχουν τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ, χλιαστικές και μανιχαϊστικές, ήταν μιά λύση. Άλλοι «τή βρίσκουν» στόν υπερκόσμιο χιλιασμό κι άλλοι στό υποδύχιο ψάρεμα.

Είναι αυτονόητο ότι οί άριστεροί, και μάλιστα τής ανανέωσης, δέν βρίσκονται στό άπυρόδλητο. Ίσως, μάλιστα, είναι περισσότερο από άλλους εκτεθειμένοι στα καταιγιστικά πυρά πού γαζώνουν τό πεδίο. Κανείς άς μή θεωρεί ότι ζει στό άπυρόδλητο των ιδεολογιών του παροπλισμού πού κάνουν θραύση. Έτσι, δέν θά έδινα άπολύτως άδικο στόν Κ. Ζουράρι όταν έντελώς άνετα χρησιμοποιεί πρώτο πληθυντικό πρόσωπο και γενικεύει προσωπικές του πεποιθήσεις: «όλοι οί χιλιαστές, επομένως και οί κομμουνιστές και οί σοσιαλιστές, είμαστε δέσμοι των προκατασκευασμένων, άναποδείξιμων σχημάτων μας». Όσο κι άν αυτοί οί χαρακτηρισμοί πού χρησιμοποιεί είναι αυθαίρετοι (και είναι αυθαίρετοι γιατί άποδίδουν στην άριστερά και τούς άριστερούς καταστατικές ιδιότητες ύπερβατικές, άναλλοίωτες και έσαι ισχύουσες στό χρόνο και στό χώρο, άνεξάρτητα από τίς συγκεκριμένες μορφές ύπαρξης τής άριστεράς πού μπορεί νά τίς διαψεύδει ένμέρει ή ένόλω), ώστόσο ό πληθυντικός πού χρησιμοποιεί δέν είναι τής μεγαλοπρεπείας. Γιατί, στόν τόπο μας και σήμερα, ένας όλκληρος κόσμος είναι πιασμένος στα δόκανα άπλουστευτικών θεολογικών κατηγοριών έσχατολογικού τύπου: τό Καλό-τό Κακό, ή Άλήθεια-τό Ψέμα, ή Πίστη-ή Άπιστία, ή Άνατολή-ή Δύση, τό Ντόπιο-τό Ξένο, ή Πρόδος-ή Άντίδραση: κατηγορίες πάντοτε άναπόδεικτες και πάντοτε μέ κεφαλαίο άρχικό.

Δικαιούμαστε λοιπόν νά μιλάμε για κρίση πολιτισμού όταν τεράστιες ανθρώπινες μάζες εκστασιάζονται μέ τά έπιτεύγματα του ύπαρκτου σοσιαλισμού παραγωγώντας τίς βαρβαρότητές του, όταν για έναν κόσμο πού κι ό ίδιος είναι βασανισμένος κι εργατικός, ή έξέγερση των Πολωνών εργατών όφείλεται σε «παραστρατημένους και πολλούς άλήτες»: όφείλουμε νά δλέπουμε κρίση αξιών όταν ή ύπεροπτική προβολή Άρχηγού και άρχηγίσκων δέν προσβάλλει τά αισθητήρια και τίς ευαισθησίες του κόσμου· πρέπει ν' ανησυχούμε για τό κύμα του άνορθολογισμού, πού ή άλλη πλευρά του είναι ή ένδοκόσμια θεολογία. Και ιδιαίτερα εμείς, γιατί ένας νέος διάκονός της ήταν και είναι στενός συνεργάτης του Πολίτη, όπου άλλωστε δημοσιεύτηκε και ή πρώτη Πράξη τής Νέας Θεολογίας.

Φέτος τόν Ὀκτώβρη συμπληρώνονται 100 χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Μ. Χουρμούζη (1804-1882). Στη θέση μιᾶς ἐπετειακῆς ἀνακεφαλαιώσεως, πού δέν θά πρόσθετε τίποτε τό καινούριο γιά τήν ἀξιολόγησι τοῦ ἔργου τοῦ, τό κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ θέματα πού ἀφοροῦν τήν «τύχη» τῶν κωμωδιῶν τοῦ, τήν ἀναγνώριση τοῦ συγγραφέα, τήν ἐμμεση ἢ ἄμεση ἐπιρροή πού ἄσκησε μέσα καί ἔξω ἀπό τά ἐλληνικά σύνορα. Τά σχετικά μέ τό θέμα αὐτό νεότερα στοιχεῖα, ἐπιτρέπουν μιᾶ πιά συγκεκομμένη τοποθέτησι τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Χουρμούζη στό πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς κωμωδιογραφίας τῆς ἐποχῆς του καί σέ σχέση μέ τοῦς προσανατολισμούς τῆς ἐλληνικῆς σκηνῆς ἐκείνη τήν περίοδο.

Τά πρώτα βήματα τῆς νεοελληνικῆς κωμωδίας Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Χουρμούζη καί ἡ παρουσία του στό βουλγαρικό θέατρο τοῦ 19ου αἰώνα

Τοῦ Δημήτρη Σπάθη

Ἄν δοκιμάσει κανεῖς νά ἀξιολογήσει καί νά τοποθετήσει τό ἔργο τοῦ Χουρμούζη στό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του, θά συναντήσει πολλές δυσκολίες, στά πιά διαφορετικά επίπεδα. Ἀρχίζοντας ἀπό τό γενικότερο, τήν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ θεάτρου στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους, ὅπου ὀρισμένες στερεότυπες ἀποψεις γιά τήν τότε θεατρική κατάσταση ἐμποδίζουν μιᾶ πιά ἀντικειμενική διερεύνησι τῶν συγκεκριμένων προβλημάτων. Καί τελειώνοντας μέ τά ἐιδικότερα θέματα στά ὅποια ὑπάρχουν πολλά κενά, ὅπως π.χ. μέ μερικά προβλήματα πού ἀφοροῦν τή βιογραφία καί τή συγγραφική φυσιογνωμία τοῦ Χουρμούζη, ἔργα του πού λανθάνουν κ.λπ.¹

Μιά ἄλλη δυσκολία εἶναι οἱ ἀνεπάρκειες στή μελέτη τῆς ἐλληνικῆς κωμωδίας τοῦ 19ου αἰώνα, ἰδιαίτερα τῆς κωμωδιογραφίας στήν τριακονταετία 1830-1860, πού εἶναι καί ἡ περίοδος τῆς πιά ἐντονης παρουσίας τοῦ Χουρμούζη στόν τότε ἐλλαδικό χώρο. Δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά λέγαμε πώς δέν ἔχουμε καν

ἐπαρκή ἀπογραφή γιά τό σύνολο τῶν ἔργων πού ἐμφανίζονται τήν ἐποχή αὐτή στό εἶδος τῆς κωμωδίας. Καί ἐνωῶ βέβαια τήν ἐκτίμησι τούτης τῆς παραγωγῆς ἀπό τή σκοπιά τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου.

Ἐνα φυλλάδιο πού κυκλοφόρησε τό 1890 μέ τίτλο «Ἡ κωμωδία ἐν τῷ Νεοελληνικῷ θεάτρῳ»², εἶναι ἡ

1. Τά θέματα αὐτά τίγονται στό ἄρθρο μου γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Χουρμούζη (1804-1882), στόν τόμο *Σάτιρα καί πολιτική στή Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθ. 1979, σ. 71-97. Ἐκεῖ καί ἡ σχετική βιβλιογραφία. Νεώτερα στοιχεῖα, στήν ἀνακοίνωσι τοῦ Δημ. Θ. Νάτσιου, «Βιογραφικά τοῦ Μιλτιάδη Χουρμούζη» στήν *Ἡπειρωτική Ἔστια*, τ. 28 (1979), σ. 25-36, καί στήν ἀνακοίνωσι τοῦ Γρ. Σκληβενίτη, «Ἐργογραφικά τοῦ Μ. Χουρμούζη» στή *Μέλισσα τῶν διδλίων*, 3 (1977-81) 5-12 (ὑπό ἐκτύπωσι).

2. Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τό ψευδώνυμο Léniathan-Belthégor. Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιά τόν πρωτοεμφανιζόμενο τότε, στήν κωμωδία καί τήν ἱστοριοθεατρική ἔρευνα, Νικόλαο Λάσκαρη.

πλαισιότερη, όσο γνωρίζω, μελέτη-έπισκόπηση για το θέμα. Ο συγγραφέας, δίνοντας συνοπτικούς χαρακτηρισμούς, πρόχειρες εκτιμήσεις, και άραριθμώντας έργα, ασχολείται κυρίως με τους κωμωδιογράφους της μετά το 1860 περιόδου (Άγγ. Βλάχος, Σοφ. Καρύδης, Π. Ζάνος κ.ά.). Αφιερώνει λίγα λόγια σε παλιότερες κωμωδίες – στα «Κορακιστικά», στις κωμωδίες του Άλ. Ρίζου Ραγκαβή και άλλες, καθώς και στη «Βαβυλωνία», στην οποία διαπιστώνει πολλά ελαττώματα. Όμως για όλη αυτή την παραγωγή – την πριν το 1860 – σε μεγάλο ποσοστό και για την κατοπινότερη, ο συγγραφέας έχει έτοιμη την ετικέτα: τά περισσότερα είναι έργα για διάβασμα, δεν είναι θέατρο.

Άλλο έκτενέστερο κείμενο είναι η μελέτη του Γιάννη Σιδέρη “Ο πατέρας της νεοελληνικής μονόπρακτου κωμωδίας”³. Έδώ βέβαια ο ιστορικός περιορίζεται στο μονόπρακτο, δίνοντας, για την περίοδο μετά το 1866, μία πλήρη καταγραφή των προϊόντων του είδους, που γενάρχη του θεωρεί τον Άγγελο Βλάχο. Ωστόσο, χωρίς αναφορές στην προηγούμενη περίοδο, που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί έστω σάφηση προετοιμασίας, και χωρίς αναφορές στις πολύπρακτες κωμωδίες, ή πληρότητα της ανάλυσης εμφανίζεται μειωμένη.

Δέν υπάρχουν ούτε πιά εξειδικευμένες εργασίες – δοκίμια, μονογραφίες – που να αναπληρώνουν ή να συμπληρώνουν όρισμένα κενά. Για παράδειγμα, έχουν γραφτεί άρθρα και μελέτες για τη «Βαβυλωνία» του Βυζάντιου, όμως δέν διαθέτουμε καμιά ολοκληρωμένη μονογραφία για τον Δημήτριο Χατζηασλάνη, όπου θα συνεξετάζονταν και τά υπόλοιπα, λιγότερο δημοφιλή, αλλά αξιόλογα έργα του (“Ο Σινάνης”, “Ο Κόλαξ”) και ή συγγραφική του διαδρομή στο σύνολό της. Στην ίδια σειρά, θά μπορούσα να θυμίσω πώς την εποχή του Χουρμούζη και του Βυζάντιου κυκλοφόρησαν κωμωδίες όπως “Ο κατά φαντασίαν φιλόσοφος” του Ν. Αύβαζίδη (1840), ή ανώνυμη “Διαθήκη ή ο Μέστερ-Σπίθαμων” (1846), “Τά Δημαιρεσιακά” του Μ. Σισίνη (1848), “Ο Μισέ Κωζής” (1848), άνωσιας αξίας, αλλά πού ή καθαμιά έχει τίς δικές της ένδιαφερούσες πτυχές. Τά έργα αυτά ο μέσος Έλληνας θεατρόφιλος τά γνωρίζει μόνο σαν τίτλους, ή ούτε καν σαν τίτλους. Μιά ιδιαίτερη περίπτωση, πού θέλω να αναφέρω τελευταία, είναι εκείνη του ήθοποιού και συγγραφέα Σωτήρη Καρτέσιου (ή Κουρτέση), ο όποιος εμφανίζεται σε όλες τίς σποραδικές θεατρικές προσπάθειες στην εικοσαετία 1843-1863 και στο τέλος της σταδιοδρομίας του δημοσιεύει δύο κωμωδίες: στα 1862 τυπώνεται “Ο Καρπάθιος ή Ο κατά φαντασίαν έρωμένος” και τό 1868 κυκλοφορεί “Ο ύποψήφιος βουλευτής” και οί τραμπούκοι”, πού είναι και τό πιά πετυχημένο έργο του. Έδώ μπορεί να άνιχνεύσει κανείς έπιρροές από τον Χουρμούζη και τον Χατζηασλάνη-Βυζάντιο. Ωστόσο για τή δράση του ήθοποιού-συγγραφέα δέ γράφτηκε ούτε μία γραμμή, άκόμα και τά στοιχειώδη βιογραφικά του περιστατικά τά άγνοούμε. Είναι γεγονός πώς τό έργο του Χουρμούζη έμεινε παραγνωρισμένο. Ωστόσο, άν λάβουμε ύπόψη τά παραπάνω, σωστότερο είναι να λέμε πώς την ίδια περίοδο, μέ ελάχιστες εξαιρέσεις, τό σύνολο της παραγωγής στον τομέα της κωμωδίας δέν εκτιμήθηκε όσο άξιζε.

Συνήθως προβάλλεται τό έπιχείρημα πώς τά έργα

3. Βλ. *Νέα Έστία*, Αφιέρωμα στον Άγγελο Βλάχο, Χριστούγεννα 1949, σ. 42-63.

αυτά είτε δέν γράφονταν για να παιχτούν στο θέατρο, είτε δέν παίχτηκαν επειδή δέν μπορούσαν να σταθούν στη σκηνή. Η συλλογιστική αυτή δέν είναι έντελώς αυθαίρετη, αλλά και τό ποσοστό αλήθειας πού περικλείνει δέν μπορούμε να τό δεχτούμε χωρίς κάποιες διορθώσεις και διευκρινίσεις. Έχουμε εδώ ένα χαρακτηριστικό, κοινό σε πολλές άλλες χώρες στη φάση της προετοιμασίας ή της παιδικής ηλικίας του θεάτρου τους: ή συγγραφική παραγωγή να έχει τό προβάδισμα, ενώ ή σκηνική πρακτική είτε να είναι άνύπαρκτη είτε για όρισμένους συγκεκριμένους λόγους να καθυστερεί. Πρέπει, φυσικά, να μην ξεχνάμε και τίς νεοελληνικές ιδιομορφίες.

Μιά ιδιομορφία είναι ή διάσπαση, άς τό πούμε έτσι, της παράδοσης. Πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της κωμωδίας, τά κρητικά έργα έμειναν θαμμένα στα χειρόγραφα, τά έπτανησιακά επίσης, μέ εξαίρεση τον “Χάση” πού, πριν τυπωθεί τό 1851, είχε κάποια προφορική ή χειρόγραφη κυκλοφορία και έξω από τά σύνορα της πατρίδας του Γουζέλη. Οί συγγραφείς πού θά ασχοληθούν μέ την κωμωδία πριν και μετά τό 1821, διαμορφώνονται σε άλλο κλίμα και έτσι κι άλλως αυτή την παράδοση ή έντελώς την άγνοούν ή την ύποτιμούν.

Η κωμωδία της περιόδου πού μās άφορά κληρονόμησε ένα κεφάλαιο σατιρικής προετοιμασίας πού τό συγκροτούν από τή μία μεριά οί πριν τό 1820 χειρόγραφοι και τυπωμένες μεταφράσεις (Μολιέρος, Γκολντόνι), μέ σαφείς διδακτικούς στόχους, και από την άλλη μεριά πρωτότυπα κείμενα σατιρικά μέ διαλογική ή περισσότερο θεατρόμορφη δομή, πού άποτελούν μία προθεατρική διεργασία, αλλά γράφονται όλα άσχετα και έξω από τό θέατρο.

Είναι κείμενα διαμαρτυρίας (“Τό Άχούρι”), καταγγελίας (σάτιρες σχετικές μέ τίς ένδοεκκλησιαστικές διαμάχες του 1750), ιδεολογικής πολεμικής (“Τό φανάρι του Διογένους” τυπωμένο τό 1836, αλλά χειρόγραφο από τό 1803), κοινωνικής κριτικής (“Ρωσσοαγγλογάλλος”), διάλογοι σατιρικοί για τά γεγονότα της Σμύρνης και τέλος σάτιρες πού κυκλοφόρησαν μέσα στον Άγώνα⁴. Κοινός παρονομαστής για τά περισσότερα είναι ότι έχουν έπικαιρικά κίνητρα, άποτελούν μία μορφή δημόσιας παρέμβασης και καταγγελίας. Κάποιοι επιλέγουν ένα είδος γραφής για να στηλιτεύσουν μία παρανομία, μία έκτροπή, όπως

4. Τό Άχούρι είναι δημοσιευμένο από τον Ε. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. Β΄ Παρίσι, 1881, σ. 148 - 165. Για τά σατιρικά κείμενα πού γράφτηκαν μέ άφορμή τίς εκκλησιαστικές έριδες του 1750 στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Ευάγγ. Σκουβαρά, “Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνας”, στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τ. 20 (1970), σ. 50 - 222. Για τό *Φανάρι του Διογένους*, βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Βιογραφικά του Άγαπίου Χαλίπη* (άνάτυπο), Θεσσαλονίκη, 1953. Παρουσίαση του *Ρωσσοαγγλογάλλου* έγινε από τον Κ. Θ. Δημαρά στην *Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση*, τ. Γ΄, 1947/1948, σ. 293 - 300. Ένας θεατρόμορφος διάλογος του 1788 δημοσιεύτηκε από τό Στ. Καρατζά, *Σμύρνης τραγωδίες*, Άθ. 1958, σ. 33-51. Διαλογικά στοιχεία έχει και ή *Σχολιάς* (1815), πού παρουσίασε ο Φ. Μπουμπουλίδης στα *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. Η΄ (1959), σ. 402 - 445. Άλλο σατιρικό για τά γεγονότα της Σμύρνης του 1819 παραμένει άνέκδοτο. Τέλος για τούς σατιρικούς διαλόγους πού κυκλοφόρησαν στη διάρκεια της Έπανάστασης βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Σατιρικά κείμενα του Εικοσιένα*, (άνάτυπο), Άθ. 1960, και Ίω. Λέφα, *Άνέκδοτη ανώνυμη σάτιρα των άρχων του ΙΘ΄ αιώνα...*, Άθ. 1977.

θά τό έκαναν σέ άλλες περιστάσεις διαλέγοντας τήν άρθογραφία, τήν άνοιχτή επιστολή ή τό φυλλάδιο. Αυτά τά χρόνια, ακόμα και οι πιο δλοκληρωμένες κωμωδίες όπως ο "Αλεξανδροβόδας" του Γεωργ. Ν. Σούτσου (άνέκδοτος, 1785) ή τά "Κορακιστικά" του Ίακ. Ρίζου Νερούλου (1813) έχουν σέ μεγάλο βαθμό χαρακτήρα πολιτικού λίβελλου ή πρώτη, φιλολογικού λίβελλου ή δεύτερη.

Φυσικά και τότε και αργότερα, μετά τό 1830, οι εμπειρίες, τά διώματα ή τά κίνητρα των συγγραφέων μπορεί νά ήταν προσωπικά, όμως τό γεγονός αυτό δέν περιόριζε τούς στόχους τής κωμωδίας, πού ή έμβέλειά τής επέκτεινόταν πολλές φορές σέ καιρία πολιτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά θέματα. Έστω μέσα από πολλές αντιφάσεις, ή σύγκρουση ανάμεσα στις συντηρητικές δυνάμεις και τούς φορείς των νέων ιδεών έβρισκε έδώ ένα πρόσφορο πεδίο ανάπτυξης. Βέβαια κάποτε ή ιδιομορφία αυτή είχε και τίς άρνητικές τής συνέπειες πού είναι εμφανείς στις κωμωδίες του Ίακ. Ρίζου Νερούλου "Ο Έφημεριδοφόδος" και "Η έρωτηματική οικογένεια" (1837) και του Άλεξ. Σούτσου "Ο άτίθασσος ποιητής" (1843). Τά προσωπικά κίνητρα και ή ανάγκη μιάς άτομικής διακαίωσης - διαφορετικά στην κάθε περίπτωση - έχουν σαν αποτέλεσμα να παραδιάζεται ή φυσικότητα και ή πειστικότητα του θεατρικού κωμικού λόγου. Μιά ξεχωριστή περίπτωση είναι "Ο Τυχοδιώκτης" του Χουρμούζη (1835), πού τό περιεχόμενό του άπρηχει άτόφιο τό κοινό αίσθημα. Όμως και έδώ, τό προσωπικό έρέθισμα, αυτό πού έκανε τόν Χουρμούζη από στρατιώτη «κωμωδοποιόν», τόν παρασύρει, σέ μερικές σκηνές, νά κάνει κατάχρηση στο δικαιώμα τής υπερβολής πέρα από τά θεμιτά όρια.

Άλλά και όταν οι συγγραφείς στά έργα τους θέτουν στόχο ήθικοδιδακτικό, θέλοντας νά προστατέψουν τό ήθη ή νά διορθώσουν, αδυναμίες, πάλι άπευθύνονται στον άναγνώστη, στο κοινό του διδίου. Στρέφονται στην κωμωδία, ύπακούοντας στη συμβουλή πού έδινε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος στον πρόλογο τής διασκευής του "Φιλάργυρου" (1816): "Παρά τήν ξηράν ήθικόν περισσότερον πολλάκις εϋδοκιμεί τό γέλοϊον προς διόρθωσιν των ήθών". Μ' αυτή τήν άπλή αντίληψη του κωμικού, οι συγγραφείς καταφεύγουν στην κωμωδία γιατί εϋδοκιμεί, δηλαδή πετυχαίνει πιο πολύ, είναι πιο άποτελεσματική από τήν ξερή ήθικολογία. Η θεατρική μορφή προσωποποιεί, έξατομικεύει, δίνει έναργεια στο άντικείμενο τής κριτικής, μεγαθύνει, κάνει προσιτότερο και πιο ευδιάκριτο τό στόχο, έξουδετερώνοντάς τον ταυτόχρονα μέ τό μέσο τής γελοιοποίησης.

Ύστερα από τόν "Τυχοδιώκτη", ο Χουρμούζης έγραφε στον πρόλογο του "Υπάλληλου" (1836): "Αφού έσθηλιτεύσαμεν (κατά μέρος) τάς καταχρήσεις των Ξένων, είναι δίκαιον νά θεατρίσωμεν και τάς έδικάς μας". Τό "θεατρίζω" έχει καθιερωθεί από παλιά σαν συνώνυμο του διαπομπεύω, γελοιοποιώ, σατιρίζω. Μ' αυτή τή σημασία τό χρησιμοποιεί και ο Χουρμούζης. Και δέν προόριζε φυσικά τό έργο του για τό θίασο πού άρχιζε, για πρώτη φορά, παραστάσεις στην Άθήνα τό καλοκαίρι του 1836.

Τό γεγονός όμως ότι οι συγγραφείς δέν προόριζαν

τά έργα τους για τό θέατρο, επειδή δέν ύπήρχε, και όσο δέν ύπήρχε, σκηνή, δέν σημαίνει πως αυτά δέν ήταν άξια μέ όλες τίς έλλείψεις τους, νά παιχτούν. Η κωμωδία άναζητούσε τή δοκιμασία τής παράστασης, αυτός ήταν και ένας άπαραίτητος όρος για νά βελτιωθεί ή θεατρική τής ποιότητα. Όσοτόσο τό θέατρο, στις συνθήκες πού λειτουργήσε και μέ τίς επιλογές πού έκανε, δέν έμελλε νά ίκανοποιήσει αυτές τίς προσδοκίες.

ο προσανατολισμός τής νεοελληνικής σκηνής

Είναι εύκολο νά εξηγήσουμε τήν άπουσία τής κωμωδίας από τίς ελληνικές παραστάσεις τά προεπαναστατικά χρόνια (Όδησσός, Βουκουρέστι), γιατί οι εμπνευστές τους πίστευαν προφανώς πως ή τραγωδία και τό δράμα μέ τό έμμεσο ή άμεσο πατριωτικό-άντιτυραννικό μήνυμα πού μεταφέρανε, άνταποκρίνονταν καλλίτερα στους παιδευτικούς-έθνικούς στόχους εκείνου του θεάτρου. Τό ίδιο φυσικά ίσχύει και για τίς παραστάσεις (1822-1835), πού οργανώνονται στα νησιά, στη Σύρα, τήν Κέρκυρα και άλλου.

Δυσκολότερο είναι νά δικαιολογήσουμε τόν περιορισμένο χώρο πού κατέχει τό κωμικό είδος - ή σύγχρονη ελληνική κωμωδία ιδιαίτερα -, στο ρεπερτόριο των παραστάσεων πού άρχίζουν νά οργανώνονται στην πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κράτους από τό 1836 και ύστερα.

Έδώ άναγκαστικά πρέπει ν' άνοιξουμε μία παρένθεση και νά άναφερθούμε σέ όρισμένες άπόψεις, σχετικές μέ τά αίτια τής καθυστέρησης του θεάτρου σέ κείνη τήν περίοδο, πού δέν είναι φυσικά άσχετες μέ τό θέμα μας. Τό σχήμα έρμηνείας πού διαμορφώθηκε έδώ και έβδομήντα χρόνια μέ τίς πρώτες επιφυλλίδες του Ν.Ι. Λάσκαρη, και έκτοτε επαναλαμβάνεται στερεότυπα, βάζει στο περιθώριο όλους τούς δυσμενείς όρους ύλικούς, πολιτιστικούς και ιδεολογικούς. Ύποτιμά τήν ανάγκη τής προπαίδειας και τής υποδομής πού ήταν άπαραίτητες ειδικότερα στο θέατρο. Δέν υπολογίζει τίς πολιτιστικές προϋποθέσεις πού άπαιτούν οι διάφορες συνιστώσες του θεατρικού φαινομένου, ανάμεσα στις όποιες είναι και ο παράγοντας πού λέγεται θεατρικό κοινό. Άγνωστέ πώς ή γλωσσική Βαβέλ, πού περιγράφει μέ κάποια δόση υπερβολής ο Βυζάντιος, είναι εκείνη τή στιγμή και πολιτιστική Βαβέλ, χωρίς υπερβολή. Δέν ξεετάζει τούς λόγους για τούς όποιους μία μεγάλη μερίδα του κοινού (και όχι μόνο ή "άριστοκρατία") δείχνεται ευάλωτη σέ κάποιο εισαγόμενο είδος θεάτρου, ενώ άντιμετωπίζει τό ντόπιο μέ αυξανόμενη άδιαφορία.

Η έχθρότητα των Βαυαρών από τή μιά και ή έισβολή του ίταλικού μελοδράματος από τήν άλλη, άσκησαν δέβαια άνασταλτική επίδραση. Δέν πρόκειται όμως για φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν άποκλειστικά τή νεοελληνική περιοχή. Και σέ άλλα πλάτη, όπου υπάρχουν ιστορικές άντιστοιχίες, τό θέατρο δέν δημιουργήθηκε ή δέν ξεκίνησε μέ τήν πρωτοβουλία ή μόνο μέ τή βοήθεια του κράτους. Η μοναρχία, ακόμα κ' εκεί πού δέν ήταν τόσο άποξενωμένη από τίς παραδόσεις και τίς συνθήκες τής χώρας όσο στην Ελλάδα, περιόριζε συνήθως τό ενδιαφέρον της στον κύκλο του άυλικού θεάματος και γενικά σέ θεατρικούς θεσμούς ταγμένους νά τήν υπηρετούν. Άλλο ζήτημα, άν κάποτε από όρισμένες τέτοιες πρωτοβουλίες ξεκί-

5. Βλ. Κωνστ. Οικονόμου, *Ο Φιλάργυρος του Μολιέρου*, έκδ. "Ερμής", Άθ. 1970, σ. 31. Για τήν τοποθέτηση και άξιολόγηση του έργου, πού θά συναντήσουμε πολλές φορές παρακάτω, άναντικατάστατο βοήθημα είναι ή εισαγωγή του Κ. Σκαλιόρα στην παραπάνω έκδοση.

νησαν δημιουργήματα σημαντικά για την ιστορία του θεάτρου.

Η διάδοση πάλι του Ιταλικού μελοδράματος, είναι φαινόμενο σύνθετο και επηρέασε με πολλούς τρόπους κάποτε αντιφατικά, ολόκληρο τον ευρωπαϊκό μουσικό και θεατρικό πολιτισμό. Ευνοήθηκε και από την προσιτότητα της μουσικής γλώσσας και από τα στοιχεία λαϊκότητας που χαρακτηρίζουν το είδος. Για την τότε ελληνική πραγματικότητα ή όπερα ήταν ίσως «ό φερτζές της Ζαφειρίτσας»⁶, σύμφωνα με την έκφραση του Χουρμούζη, αλλά είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε σοβαρά πώς το Ιταλικό μελόδραμα και η Ρίτα Μπάσσο στάθηκαν τα κύρια εμπόδια για την ανάπτυξη του δραματικού θεάτρου στην Ελλάδα.

Το «ξενόφερτο» διεισδύει εύκολα εκεί που συναντά μπροστά του το κενό. Έδω το αντίδοτο είναι ένα. Χρειάζονται έστιες πρωτοβουλίας, έστιες ζύμωσης πολιτιστικής, εργαστήρια δημιουργίας που να προωθούν, αναπλάθοντας, τις όποιες εθνικές αξίες, σύμφωνα με το πνεύμα των καιρών. Δυνάμεις, ταυτόχρονα, ικανές να επιλέγουν και να αφομοιώνουν οργανικά, ό,τι αξιόλογο δημιουργείται έξω από τα σύνορα της χώρας τους, υποτάσσοντάς το στα αίτήματα της κοινωνικής και πνευματικής ανάπτυξης του τόπου. Κάτι τέτοιο είχε γίνει παλιότερα στην Κρήτη, αργότερα στα Έπτάνησα, και στις παροικίες του εξωτερικού τις παραμονές του Εικοσιένα.

Όμως στην περίοδο μετά το 1830 οι προοδευτικές δυνάμεις που προετοιμασαν τον Αγώνα είχαν εξουδετερωθεί, στον πνευματικό χώρο οδηγήθηκαν στην απομόνωση της απογοήτευσής τους, στην αναδίπλωση, τη σιωπή ή το συμβιβασμό. Από τα μηνύματα του αιώνα των Φώτων όλα τα επαναστατικά στοιχεία εξανεμίστηκαν. Η στροφή προς την αρχαιότητα, σύμφυτη στη σκέψη των στοχαστών του νεοελληνικού διαφωτισμού με την αναβίωση της δημοκρατικής πολιτείας, που σαν ένιαίο σύστημα ιδεών έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής και δημοκρατικής συνείδησης, έκφυλιστηκε σε τυπολατρεία. Η χλαμύδα μαζί με τις τυμπανοκρουσίες για έπιστροφή των Μουσών αντιστοιχούν τώρα σε μία τάση φυγής από την πραγματικότητα και παράκαμψης των προβλημάτων.

Ειδικά στο θέατρο, ένα χώρο ευαίσθητο και στο πρόβλημα της γλώσσας και σε ό,τι αφορούσε τη δημιουργική αξιοποίηση της αρχαίας παράδοσης, έλειψαν έτσι μαζί μ' όλα τ' άλλα οι ήγαιες προσωπικότητες ή οι συγκροτημένες ομάδες, που θά ήταν ικανές να παλέψουν με τις αντιξοότητες, με τα όπωσδήποτε υπαρκτά και μεγάλα εμπόδια, ικανές να ανατρέψουν το ρεύμα, να συγκροτήσουν έστιες δημιουργίας και να ανοίξουν άλλους δρόμους.

Πρέπει όμως να μείνουμε κοντά στο θέμα μας και να ριζούμε μία ματιά στις παραστάσεις, στα πρώτα χρόνια του «νεοαθηναϊκού» θεάτρου, όπως τό είχε βαπτίσει ό Ν. Βέης, και να δούμε τη θέση που είχε ή κωμωδία⁷.

Πρώτα «Ο Φιλάργυρος» στην απόδοση του Κωνστ. Οικονόμου (καλοκαίρι 1836), ύστερα ή «Βαθυλωνία» (1837) παίχτηκαν με μεγάλη έπιτυχία στις παραστάσεις που οργάνωσε ό Σκοντζόπουλος στην πρωτεύουσα. Αργότερα ή «Βαθυλωνία» έκτοπιζεται, και μόνο «Ο Φιλάργυρος» (πιό συχνά ως «Έξηναβελώνης») θά επανεμφανίζεται σταθερά. Από τις έφημερες θεατρικές προσπάθειες της εικοσαετίας 1840-1860, οι πιό σοβαρές (1843, 1848, 1857) περιλα-

βάνουν στο ρεπερτόριο τους μία-δυό κωμωδίες: διασκευές από τά Ιταλικά, αλλά κυρίως Μολιέρο με κάποια προτίμηση προς τά φαρισκά του έργα («Ακούσιος Ιατρός»). Σ' αυτή την τελευταία ποικιλία πρέπει να εντάξουμε και τό μονόπρακτο του Άλέξ. Ρίζου Ραγκαβή «Ο μνηστήρ της Άρχοντούλας (= «Γάμος άνευ νύμφης») που παίζεται τό 1843 και την ίδια χρονιά «Τά δικηγορικά γελοία», μία φάρσα που διασκεύασε ό Θ. Όρφανίδης.

Η πληροφορήσή μας για κείνες τις παραστάσεις είναι έλλιπής. Σύμφωνα με όρισμένα στοιχεία, ή κωμωδία μοιράζεται ισότιμα με τό δράμα τις προτιμήσεις του κοινού⁸. Δράματα όμως παίζονται περισσότερα και πιό συχνά. Τό κωμικό είδος, στο σύνολο της θεατρικής δραστηριότητας, βρίσκεται σε μειονεκτική θέση.

Αντίθετα γνωρίζουμε πολύ καλά τά σχέδια, τά προγράμματα και τά μανιφέστα με τά όποια εξαγγέλλανε κάθε φορά ένα καινούριο θεατρικό ξεκίνημα. Αρχίζοντας από τό κείμενο «Πρόσκλησις περί ελληνικού θεάτρου» του 1840. Τό υπογράφουν δεκαέξη έπιφανείς λόγιοι της έποχής, ιδρυτές της «Φιλοδραματικής Έταιρείας» με άφορμή την άφιξη στην Άθήνα του Κωνσταντίνου Κυριακού Άριστία⁹. Η άναπτυξη του θεάτρου προβάλλεται ως έργο έθνικό «διά να ίδωμεν την μητρικήν μας γλώσσαν έξευγενισομένην και ώραίζομένην επί σκηνής, άπέναντι του Παρθενώνος και της Πνυκός μας». Από τό θίασο που συγκροτείται με έπικεφαλής τόν Άριστία, τό αίτημα είναι «να μäs αναβιδιάση επί σκηνής τās προσφυσέσρας τών κλασικών ποιητών μας καθώς και τās καλητέρας, άφ' όσας έχομεν έως τώρα ή δυνάμεθα ν' αποκτήσωμεν, τραγωδίας και ύψηλās κωμωδίας». Δύο παραστάσεις με τόν «Άριστόδημο» του Μόντι και ή προσπάθεια έξαντλήθηκε. Ούτε ύψηλές, ούτε άλλου τύπου κωμωδίες είδε ή σκηνή τότε.

Και οι πρωτοβουλίες που εκδηλώνονται τά επόμενα χρόνια εξαγγέλλουν τούς ίδιους στόχους. Φτάνουμε αίσίως στο 1856, στη συζήτηση της γνωστής πρότασης για ίδρυση έθνικού θεάτρου από τόν Γρ. Καμπούρογλου. Ένας βουλευτής συνοψίζει έπιγραμματικά πώς τό θέατρο πρέπει να «μäs αναμνησκει τούς μεγάλους ήμών προγόνους και τά ένδοξα της έπαναστάσεως έργα»¹⁰. Τό ρεπερτόριο όλων των θιάσων που έμφανίστηκαν στο διάστημα της τριακονταετίας - κλασικότροπες τραγωδίες και ιστορικο-πατριωτικά

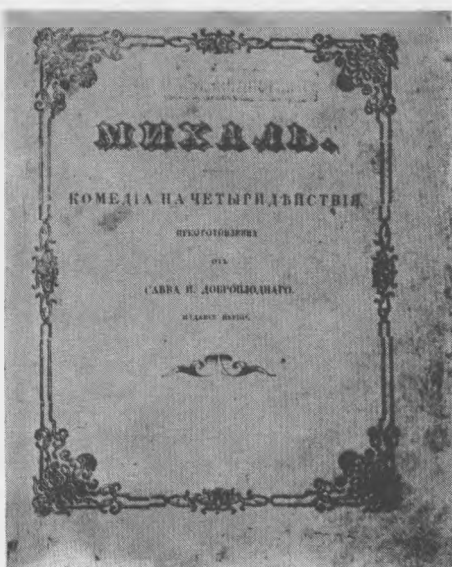
6. Από την όμιλία του Χουρμούζη στη Βουλή, σχετικά με τη χρηματική ένίσχυση στο θίασο Ιταλικού μελοδράματος. Βλ. έφ. «Ηλιος, έτος Β', άρ. 46 (1.1.1856)

7. Βλ. Ν. Βέης, «Τό πρώτον νεοαθηναϊκόν θέατρον και αι σχετικαί προς τόν Ρήγαν Φεραίων παραστάσεις αυτού», *Νέα Έστία*, τ. 24 (1938), σ. 1516 - 1521 και 1590 - 1599, με πολύτιμα στοιχεία για τις παραστάσεις του 1836.

8. Βλ. Ν. Λάσκαρη, «Τό νεοελληνικόν θέατρον του 1842 - 1844», *Νέα Έστία*, τ. 25 (1939) από τις σ. 453 - 456 και σε πολλές συνέχειες. Στη σ. 771 δημοσιεύεται «Πίναξ τών εισπραξέων του ελληνικού θεάτρου του έτους 1843», ένα πολύ μικρό δείγμα για τη συμμετοχή του κοινού στις παραστάσεις τραγωδίας και κωμωδίας.

9. Τό κείμενο είχε κυκλοφορήσει σε άυτοτελές φυλλάδιο *Πρόσκλησις περί ελληνικού θεάτρου*, Άθ. 1840. Πρόχειρα, βλ. Ν. Λάσκαρη, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Β', Άθ. 1939, σ. 271 - 272.

10. Παραθέτω από τις έπιφυλλίδες του Ν. Λάσκαρη «Τό νεοελληνικόν θέατρον», στο περιοδικό *Τό Έλληνικόν Θέατρον*, έτος Δ', άρ. 117 (1.3.1931). Στη Βουλή ή συζήτηση έγινε την 1η Σεπτεμβρίου 1856.

Έξωφύλλο της κωμωδίας «Μιχάλ»

δράματα («Μάρκος Μπότσαρης» κ.ά.) -, αντιστοιχεί απόλυτα στις παραπάνω προδιαγραφές.

Οι ήθοιοι που σηκώνουν στους ώμους τους τις προσπάθειες εκείνες (Α. Καπέλλας, Κούγκουλης, Κουρτέσης, Σίσυφος) δείχνουν κάποια διάθεση, με μεταφράσεις (ό Α. Καπέλλας) ή με πρωτότυπα έργα (ό Κουρτέσης), να ξεφύγουν από τις προδιαγραφές ή να τις εμπλουτίσουν. Κανένα όμως από τα θεατρικά συγκροτήματα που λειτουργούν εκείνη την εποχή δεν φαίνεται να έχει ολοκληρωμένες προτάσεις, αντίθετες με τις γενικές κατευθύνσεις. Υπάρχουν φυσικά και οι λόγοι που κατά καιρούς ποδηγετούν τις θεατρικές πρωτοβουλίες (Άλέξ. Ρίζος Ραγκαβής, Γρηγ. Καμπουρογλου κ.ά.) και που ασφαλώς ή γνώμη τους στη διαμόρφωση του ρεπερτορίου θα έπαιζε ρόλο σημαντικό. Όλοι όμως κινούνται μέσα στον ιδεολογικό κλοιό της εποχής. Οι δεύτεροι τόν ενισχύουν, οι πρώτοι τόν υφίστανται και δεν έχουν δρόμο διεξόδου απ' αυτόν.

Μέσα στο ιδεολογικό νεφέλωμα εκείνης της περιόδου, ή κωμωδία που έβιγε κάποια οικεία κακά αποτελούσε μιά μοναδική σχεδόν νότα ρεαλισμού. Μ' όλες τις παραχωρήσεις στις συμβατικότητες του είδους και παρά τις αδυναμίες που συναντάμε σε συγκεκριμένα κείμενα, ήταν μιά προσγείωση στα προβλήματα και στα μέτρα γενικά της καθημερινής ζωής. Τα έργα, αδιάφορα αν είχαν γραφτεί για τόν αναγνώστη ή τό θεατή, ήταν ικανά να αντιμετωπίσουν τή δοκιμασία του προσκήνιου. Τό θέατρο όμως εκείνα τά χρόνια λειτουργούσε σέ άλλο μήκος κύματος, αποστρεφόμενους τήν πεξή καθημερινότητα μέ τίς ασχίες της, τήν ώμη αλήθεια για όρισμένες πλευρές της κοινωνικής ζωής, τήν άπλή γλώσσα της κωμωδίας και τά ταπεινά της θέματα.

Γιά κωμωδίες όπως «Ο Τυχοδιώκτης» και «Ο Υπάλληλος» του Χουρμούζη, είναι φυσικό να υποθέσουμε πως ή οξύτητα της πολιτικής σάτιρας έκανε πολύ ριψοκίνδυνη κάθε απόπειρα ανέδασμάτος τους στή σκηνή. Άνάλογο έπιχειρήμα όμως δεν εϋσταθεί για περιπτώσεις όπως του «Λεπρέντη»¹¹ και του «Σινάνη» ή όπως του «Χαρτοπαίκτη» και του «Κόλακα». Οί δύο τελευταίες κωμωδίες, του Χουρμούζη και του Βυζάντιου αντίστοιχα, έχουν πολιτικές αιχμές και στοιχεία κοινωνικής κριτι-

κής ικανά να δυσαρεστήσουν μερικούς, όχι αρκετά όμως ώστε να δώσουν άφορμή για επέμβαση του εισαγγελέα.

Μιά ιδιαίτερη περίπτωση είναι ή κωμωδία του Άλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή «Του Κουτρούλη ο γάμος» (1845), που για πολλά χρόνια δεν μπορούσε να φτάσει στή σκηνή, παρ' όλη τήν αίγλη, εκείνο τόν καιρό, του συγγραφέα της και παρά τήν επιτυχία που γνώρισε τό βιβλίο στο άναγνωστικό κοινό (τρεις εκδόσεις ως τό 1861).

Δέν πρέπει να έφταιγε, δέβαια, τό πολιτικό θέμα. Ο συγγραφέας άσκει τήν κριτική του από θέσεις άριστοκρατικές, βασιζόμενες σέ διάγνωση άσαφή ή παραπλανητική για τά αίτια της πολιτικής φαυλότητας, τής όποιας μόνο τά επιφαινόμενα θίγονται (ρουσφετολογία κ.λ.π.). Έμπόδιο ήταν ή μορφή της κωμωδίας, ή άριστοφανική, που τό έμμετρο κείμενο του Ραγκαβή φιλοδοξούσε να αναβιώσει. Αύτή ήταν ή βασική δυσκολία για τό ανέδασμά της.

Τελικά παράστασή της στήν Άθήνα πραγματοποιήθηκε τό 1870. Στο μεταξύ όμως, οι θίασοι που από τό 1865-1866 είχαν άρχισι να λειτουργούν σέ συστηματική επαγγελματική βάση, μέ πυκνές παραστάσεις και περιοδείες (Παντ. Σούτσας, Δ. Ταβουλάρης, Πιρίνα Βονασέρα, Δημοσθένης Άλεξιάδης), εξουκειώθησαν μέ τήν άπλοποίηση, διασκευή και σκηνική προσαρμογή στα μέτρα τους, ανεβάζοντας μέ τή μέθοδο αύτή κωμωδίες του Μολιέρου και άλλα έργα. Έτσι αντιμετώπισαν και τήν κωμωδία του Ραγκαβή, κουτσουρεύοντάς τήν, κόβοντας τά χορικά, τήν παράδοση και άλλα μέρη.

Τότε, στή μετά τό 1865 περίοδο, άρχισε να καθιερώνεται και ή μονόπρακτη κωμωδία σάν συμπλήρωμα του δράματος σέ όλες σχεδόν τις παραστάσεις. Μέ φανερή προτίμηση, όπως δείχνουν τά προγράμματα, στο εύπεπτο, διασκεδαστικό έργακι. Έδώ όμως, σ' ό, τι άφορά τή θεατρική πρακτική περνάμε σέ καινούργια ιστορική φάση μέ προβλήματα διαφορετικού τύπου. Άρκει μόνο να σημειώσουμε πως στο μεταξύ, μαζί μέ πολλά άλλα, και τά έργα του Χουρμούζη και του Βυζάντιου είχαν μπει για καλά στο ράφι. Θα έξακολούθησαν να παραμένουν για πολύ καιρό άγνωστά, μιά και στήν εποχή τους δεν δρθηκαν τήν καταξίωση που τους έπρεπε.

Και για να τελειώνουμε μ' αύτή τή σειρά των παρατηρήσεων. Είτε παίχτηκαν είτε δεν παίχτηκαν, οι κωμωδίες της περιόδου που μάς άπασχολεί εδώ είναι αναπόσπαστο κομμάτι της θεατρικής μας παράδοσης. Μέσα από τήν παραγωγή αύτή διατηρήθηκε και καλλιεργήθηκε τό ένδιαφέρον για τήν κωμωδία. Μέ τις δοκιμές, τις επιτυχίες (άκόμα και τις έκδοτικές), τις αδυναμίες, μέ τά προβλήματα που έθεσε, προετοίμασε τις μελλοντικές εξελίξεις, τήν ανάπτυξη και διάδοση του κωμικού είδους. Τέλος, ή πείρα των τελευταίων χρόνων έδειξε πως ένα τμήμα τουλάχιστον αύτης της παραγωγής είναι αξιοποιήσιμο για τή σημερινή σκηνή και μπορεί να άποτελέσει άφορμή για γόνιμες αναζητήσεις στή ζωή του ελληνικού θεάτρου.

Άναγνώριση, άπήχηση και έπιρροή

Τό έργο του κωμωδοποιού Χουρμούζη μπορεί να διαμορφώθηκε και να αναπτύχθηκε μακριά από τή θεατρική πρακτική εκείνης της περιόδου, μπορεί να μίν αξιοποιήθηκε στο θέατρο για τους λόγους που είδαμε, ωστόσο δεν έμεινε χωρίς άπήχηση τόσο τήν εποχή που εμφανίστηκε όσο και τά κατοπινότερα χρόνια. Ο σπόρος της γνησιότητας και της αυθεντικότητας που περιέχει βρήκε κάπου πρόσφορο έδαφος και καλή ύποδοχή.

Τήν άκτινοβολία του έργου του μπορούμε να τήν έντοπίσουμε άνιχνεύοντας τρεις χώρους. Ο πρώτος είναι ή εκτίμηση της σάτιρας του και ή άναγνώριση από όρισμένους συγκαιρινούς του συγγραφείς και συνοδοιπόρους του. Τό 1836, ένα χρόνο μετά

11. Για παράσταση του *Λεπρέντη* του 1836 γίνεται μνεία στο άρθρο του Θ. Βελλιανίτη, «Τά θέατρα επί Όθωνος», *Έστία*, 1893, σ. 324. Επίσης στο «Σύντομον χρονικόν του Νεοελληνικού θεάτρου (1833 - 1864)», ένα περιεργό ντοκουμέντο που παρουσίασε ό Ν. Βέης στή *Νέα Έστία*, τ. 25 (1939), σ. 228 - 231, άναφέρεται, άνάμεσα στις κωμωδίες που παίχτηκαν, και *Ο Χαρτοπαίκτης*. Και οι δύο πληροφορίες, άρκετά άσαφείς άλλωστε, δεν έπιβεβαιώνονται από καμιά άλλη πηγή.

τήν εμφάνιση του "Λεπρέντη" και του "Τυχοδιώκτη", βρίσκουμε στις έμμετρες σάτιρες του Θεοδ. Ὁρφανίδη¹² τήν πιό άμεση άπήχηση από τίς κωμωδίες του Χουρμούζη και επανάληψη - μίμηση από όρισμένα σατιρικά του θέματα. Στή συλλογή "Ὁ Μένιπλος", μαζί μέ τό έμμετρο "Διάλογος τών κυρίων Λεσσουίδου και 'Ειδέκου εἰς Πειραιά", όπου ὁ αντίκτυπος από τόν "Τυχοδιώκτη" (Αἰδεκ) είναι άμεσος, περιέχεται και τό ποίημα "Λεπρέντης" πού γελοιοποιεῖ έναν άνόητο και φαντασμένο γραμματέα δικαστηρίου.

Τό 1837, στήν έκδοση μιᾶς κωμωδίας μέ τίτλο "Ἡ φιλάρεσκος γυνή" προτάσσεται μιᾶ προσφώνηση του συγγραφέα της 'Α. Στεφανίδη¹³ πρὸς τόν Χουρμούζη, σάν άφιέρωση του έργου από τό μαθητή στό δάσκαλο, και ὁ τελευταίος καλεῖται νά δείξει επιείκεια γιά τίς ελλείψεις κ.λ.π.

Τήν ίδια χρονιά, τό 1837, σέ μιᾶ συλλογή από έμμετρα και πεζά κείμενα πού κυκλοφόρησε άνώνυμα μέ τόν τίτλο "Ποιητικά δοκίμια"¹⁴, ὁ συγγραφέας της άφιερώνει μερικές πολύ τιμητικές κρίσεις στόν Χουρμούζη και τόν άποκαλεῖ "νέο Ἀριστοφάνη".

Θά μπορούσαν νά προστεθοῦν ἐδῶ και άλλες ανάλογες εκτιμήσεις, εκτός από κείνες του Ἀλέξανδρου και του Παναγιώτη Σούτσου, πού αναφέρονται στή δράση του βουλευτή Χουρμούζη, ἡ όρισμένες πολύ μεταγενέστερες, όπως του Δ. Βικέλα και άλλων, πού άφοροῦν τήν πολύπλευρη προσωπικότητα του συγγραφέα-άγωνιστή.

Ένας δεύτερος χώρος είναι οἱ επιδράσεις, άμεσες ἢ έμμεσες, του "Λεπρέντη", του "Τυχοδιώκτη", του "Υπάλληλου" και του "Χαρτοπαίκτη" στή σύγχρονή τους ἢ λίγο μεταγενέστερη ελληνική κωμωδία. Έννοεῖται πώς πρόκειται γιά δλόκληρο κεφάλαιο, από τό όποιο όρισμένες μόνο κατευθύνσεις μπορούμε νά έπισημάνουμε ἐδῶ. Τά κενά - τά σημειώσαμε στήν άρχή - στή μελέτη τής κωμωδιογραφίας αυτής τής περιόδου δέν κάνουν πιό εύκολη τήν αντιμετώπιση του θέματος. Έξάλλου ἡ έρευνα έχει νά συνυπολογίσει και τίς επιρροές πού άσκησαν ὁ "Φιλάργυρος" του Κ. Οικονόμου, οἱ κωμωδίες του Βυζάντιου μαζί μέ κάποιες άλλες. Πιθανόν τίς περισσότερες περιπτώσεις θά έχουμε νά παρακολοθησομε ὄχι άμεσες επιδράσεις, αλλά μάλλον τήν παράλληλη ἢ κάποτε αυτόνομη εξέλιξη όρισμένων μοτίβων πολιτικής-σάτιρας από τίς κωμωδίες του Χουρμούζη ὡς τίς κωμωδίες του Ἀλ. Σούτσου. Παραπέρα, παραλλαγή αὐτῶν τῶν θεμάτων βρίσκουμε στά "Δημαιρεσιακά" του Μ. Σισίγη και τόν "Υποψήφιο βουλευτή" του Σ. Καρτέσιου, και από ἐκεῖ στά μονόπρακτα του Σοφ. Καρύδη ἢ στο "Γενικό Γραμματέα" του Ἡλ. Καπετανάκη πολύ αργότερα.

Τό ίδιο ισχύει γιά τίς αντιστοιχίες πού παρουσιάζουν όρισμένες αἰχμές πολιτικής-κοινωνικής κριτικής στόν "Κόλακα" του Βυζάντιου (δημοσιευμένο μετά τό θάνατό του, τό 1858), πού έχει στόχο ὄχι μόνο τήν κολακεία, αλλά κυρίως τήν πολιτική διαφθορά, τή συναλλαγή, τόν παρασιτισμό και τόν εκφυλισμό τής γραφειοκρατίας, θέματα πού συναντήσαμε πρώτη φορά στόν "Υπάλληλο".

Ανάλογες συγγένειες, άλληλεπιδράσεις ἢ άπήχησεις θά έντοπίσομε στήν κοινωνική σάτιρα ἢ στήν κωμωδία ἠθῶν πού προωθοῦν παράλληλα οἱ κωμωδίες του Χουρμούζη και του Βυζάντιου. Μέ πληθώρα παραλλαγῶν, τό δρόμο αὐτό θά ακολουθήσουν οἱ περισσότερες κωμωδίες και οἱ προεκτάσεις του φτάνουν στήν "Κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν" του Σοφ. Καρύδη, στόν "Φιάκα" του Δ. Μισιτζή ὡς τή "Βεγγέρα", πάλι του Ἡλ. Καπετανάκη.

Οἱ κωμωδίες του Χουρμούζη ἐξω από τά ελληνικά σύνορα

Τέλος, ένας τρίτος χώρος είναι ἡ διάδοση πού εἶχε ἡ κωμωδιογραφία του Χουρμούζη στίς γειτονικές χώρες, γεγονός πού άποτελεῖ έναν τίτλο αναγνώρισης, ενώ ταυτόχρονα μπορεί νά φωτίσει από άλλη πλευρά τό ζήτημα τής τύχης και τής αξιολόγησης του έργου του.

Σ' αὐτό τό κεφάλαιο θά έπεκταθῶ λίγο περισσότερο γιά νά καταθέσω όρισμένα νέα στοιχεία. Πρόκειται δηλαδή γιά διαπιστώσεις πού επιβεβαιώθηκαν ἢ ανακοινώθηκαν σχετικά πρόσφατα και γενικά γιά πληροφορίες πού, ὅσο γνωρίζω, δέν έχουμ ακόμα άξιοποιηθεῖ στή σχετική μέ τά θέματα αὐτά ελληνική βιβλιογραφία.

Ἡ μία πληροφορία μᾶς έρχεται από τή Ρουμανία. Πρίν μερικά χρόνια, ὁ ρουμάνος ιστορικός Mihai Vasiliu άνακοίνωσε μιᾶ άγνωστη μετάφραση του "Λεπρέντη" στά ρουμάνικα¹⁵. Τό βιβλίο μέ τόν τίτλο "Leprenti" και μέ τό όνομα του ἑλληνα συγγραφέα, κυκλοφόρησε, τυπωμένο στο Βουκουρέστι, τό 1848. Ἡ άπόδοση όφείλεται στόν Dimitrie Afendi και ακολουθεῖ πιστά τό πρωτότυπο, χωρίς άλλες ἢ προσθήκες. Ένα αντίτυπο τής αδιβλιογράφητης αυτής έκδοσης σώζεται στή Βιβλιοθήκη τής Ρουμάνικης Ἀκαδημίας.

Βρισκόμαστε σέ μιᾶ περιοχή όπου ἡ ελληνική παιδεία κυριαρχοῦσε από τά μέσα του 18ου αἰώνα και ὡς τό 1821, ὄλο τό διάστημα πού τίς παραδουνάβειες χώρες κυβερνοῦσαν φαναριώτες ἡγεμόνες και ὅσο άναπτυσσόταν τό κίνημα του νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Θυμίζω πώς στόν τομέα του θεάτρου, γιά τά πρώτα ξένα έργα (δράματα του Μεταστάσιου) πού μεταφέρθηκαν στά ρουμάνικα μέσα στή δεκαετία του 1780, χρησιμοποιήθηκαν οἱ ελληνικές μεταφράσεις πού εἶχαν κυκλοφορήσει λίγα χρόνια πρίν ("Ἡ εὐσπλαχνία του Τίτου" από τήν ελληνική έκδοση του 1779 κ. ἄ.)¹⁶.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ἡ δράση του ελληνικοῦ θιάσου στο Βουκουρέστι θά δώσει άφορμή γιά μιᾶ άλλη σειρά μετα-

12. Βλ. Θεοδ. Ὁρφανίδου, Ὁ Μένιπλος..., ἸΑθ. 1836, σ. 37 - 41 και 51 - 57.

13. Α. Σ. Στεφανίδη, Ἡ φιλάρεσκος γυνή, κωμωδία εἰς πέντε πράξεις..., ἸΑθ. 1837. Κατά τόν Ἰωσήφ Δε Κιγάλλα, Σχεδιάσμα κατόπτρου τής νεοελληνικῆς φιλολογίας, Ἐρμούπολη 1846, σ. 97, συγγραφέας είναι ὁ Δούκας Κ. Δούκας.

14. [Γεωργίου Δ. Ρήγα], Ποιητικά δοκίμια, Ἐρμούπολη, 1837, σ. 40 - 46. Τήν πληροφορία γιά τό βιβλίο τήν όφείλω στόν Κ. Θ. Δημαρά.

15. Βλ. Mihai Vasiliu, "Le Théâtre roumain dans le contexte du sud-est européen pendant la première moitié du XIXe siècle" στόν τόμο Actes du IIe Congrès International des Etudes du sud-est européen. T. IV, ἸΑθήνα, 1978, σ. 436 - 441.

16. Πληροφορίες σχετικές μέ τό κεφάλαιο τῶν θεατρικῶν μεταφράσεων τό 18ο αἰ. καθώς και ἡ βιβλιογραφία είναι συγκεντρωμένες σέ δικά μου δημοσιεύματα: «Τόμυρις, βασίλισσα τής Σκυθίας». Μιά θεατρική μετάφραση του 18ου αἰ.», Ὁ Ἐραριστής, τ. 11 (1974) (=Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Ἀφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρά), σ. 259 - 262, και «Άγνωστες μεταφράσεις Μεταστάσιου...», Ὁ Ἐραριστής, τ. 16 (1980), σ. 239 - 284.

φράσεων από τα ελληνικά και κυρίως θά άποτελέσει έναυσμα για κάποιες ρουμάνικες πρωτοβουλίες στο θεατρικό πεδίο. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κυριακού Άριστία είναι χαρακτηριστική. Η καλλιτεχνική του φυσιογνωμία, πού διαμορφώθηκε στα 1818-1821. θά σημαδέψει, ιδιαίτερα μέσα στη δεκαετία του 1830, με πολλούς τρόπους τόσο τη ρουμάνικη θεατρική παιδεία, όσο και τό δραματολόγιο (μετέφρασε Άλφιέρι, Βολταίρο και κωμωδίες του Μολιέρου στα ρουμάνικα). Πρόκειται δέδαια για ξεχωριστή περίπτωση. Άλλά στίς ηγεμονίες ο χώρος της ελληνικής παιδείας και των γραμμάτων άποτελεί ουσιαστικά προέκταση και αξιοποίηση των κεκτημένων της πριν τό 1821 περιόδου. Άκόμα πίο πολύ δεμένες με τό φαναριώτικο παρελθόν είναι οί μετά τό 1830 μεταφράσεις πρωτότυπων ελληνικών έργων, του "Άχιλλέα" (= "Ο θάνατος του Πατρόκλου") του Άθ. Χριστόπουλου και της "Πολυξένης" του Ίάκ. Ρίζου Νερούλου, πού έχουν όμως έντελώς περιθωριακό χαρακτήρα¹⁷.

Είναι φανερό πώς ή μεταφορά της κωμωδίας του Χουρμούζη στα ρουμάνικα έννοιεται από τη συνεχιζόμενη παρουσία του ελληνικού στοιχείου σ' εκείνες τίς περιοχές, ώστόσο δέν έχει ουσιαστική σχέση με τό πλέγμα των επιρροών, με τό ιδεολογικό κλίμα και τίς έπιλογές πού διαμορφώθηκαν στίς αρχές του αιώνα μέσα από τό κίνημα του διαφωτισμού. Άνταποκρίνεται σέ άλλα αίτήματα, στα ίδια αίτήματα πού θέλει νά ικανοποιήσει και ή πρωτότυπη ρουμάνικη ήθογραφική κωμωδία με τά ώριμα έργα της μέσα στη δεκαετία του 1840.

Πριν άσχοληθούμε με τη βουλγάρικη κωμωδιογραφία, είναι χρήσιμο νά ξεκαθαρίσουμε και άλλο ένα σημείο, σχετικό με τίς συνθήκες κάτω από τίς όποιες τά ελληνικά έργα ταξιδεύανε την εποχή εκείνη στο έξωτερικό.

Μπορούμε σχηματικά νά μιλήσουμε για δύο κατηγορίες. Στην πρώτη θά εντάξουμε τά κείμενα πού, μέσα στα χρόνια του Άγώνα, ο ίσχυρός άνεμος του φιλελληνισμού τά μεταφέρει στίς κυριότερες εύρωπαϊκές χώρες. Έτσι κοντά στον "Ύμνο του Σολωμού, τίς Άδές του Κάλδου και μαζί με άλλα ποιητικά έργα άντιπροσωπευτικά του μαχόμενου ελληνισμού, μεταφράζεται και ένα θεατρικό. Είναι τό δράμα του Ν. Πίκκολου "Ο θάνατος του Δημοσθένους", πού τυπώθηκε μεταφρασμένο στα άγγλικά τό 1824. Τό δράμα, με τίς αναφορές του στο ιδανικό της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας και με τό πατριωτικό-άντιτυραννικό του κήρυγμα, ταίριαζε άπόλυτα στο ιδεολογικό πρόγραμμα του φιλελληνισμού. Η έκδοση ύποστηρίχθηκε και πρακτικά από τούς φιλέλληνες του Λονδίνου¹⁸.

Μιά άλλη κατηγορία είναι τά έργα πού μεταφράζονται μετά τό 1850: δράματα του Άλεξ. Ρίζου Ραγκαθέ και ή κωμωδία του "Του Κουτρούλη ο γάμος", έργα του Δημ. Βερναρδάκη, ή "Γαλάτεια" του Σπυρ. Βασιλειάδη κ. ά. Οί συγγραφείς, πανεπιστημιακοί δάσκαλοι οί δύο πρώτοι, άνήκουν κατά κάποιο τρόπο στην πνευματική έλίτ, είναι άναγνωρισμένοι έκφραστές των κυρίαρχων λογοτεχνικών τάσεων. Τούς μεταφράζουν ξένοι έλληνοιστές ή καθυστερημένοι φιλέλληνες, για νά άποδείξουν, κατά κύριο λόγο, πώς μετά την Άνεξαρτησία, άρχισαν νά εμφανίζονται πάλι στην πατρίδα των Μουσών πότε ένας Άριστοφάνης και πότε ένας Εύριπίδης.

Είναι φανερό πώς ή διάδοση του έργου του Χουρμούζη δέν έννοιεται ούτε από τό φιλελληνισμό ούτε από κίνητρα ανάλογα με τά παραπάνω. Άλλο τόσο δέν διέθετε ο συγγραφέας μας κάποιες διασυνδέσεις με τό έξωτερικό πού είχε και άσφαλώς θά έκμεταλλεύτηκε στην εποχή του ένας Ραγκαθές.

Μπορούμε νά πούμε πώς άπόσπασε τό διαβατήριο με τό σπαθί του, με την άξια του έργου του, μ' άλλα λόγια επειδή ή κωμωδία του άνταποκρινόταν σέ κάποια ζήτηση, επειδή την περίμεναν και την ήθελαν οί χώρες ύποδοχής.

Τό μυστήριο της προέλευσης του «Μιχάλ»

Τό 1853 βγήκε από τό τυπογραφείο του Ζεμούν (τό παλιό Σεμλίνο, στη Σερβία) ή πρώτη βουλγάρικη κωμωδία, έργο σέ τέσσερις πράξεις του Σάββα Ντομπροπλόντι (1820-1894) με τόν τίτλο "Μιχάλ"¹⁹. Τό βουλγάρικο θέατρο ήταν τότε στο ξεκίνημά του. Τά πρώτα κείμενα, πού είχαν δει τό φώς μόλις λίγα χρόνια πριν, ήταν μεταφράσεις από ξένα, ιστορικά κυρίως δράματα, ανάμεσά τους και ο "Βελισάριος" για τόν όποιο θά μιλήσουμε

παρακάτω. Η κωμωδία του Ντομπροπλόντι ικανοποιούσε όλες τίς άπαιτήσεις του πρωτότυπου έργου. Η δράση γίνεται στη Βουλγάρια, τά πρόσωπα, τά ήθη, οί συμπεριφορές έχουν έντονο βουλγάρικο χρώμα, ή θεατρική γλώσσα και οί κωμικές καταστάσεις παραπέμπουν σέ οικεία και άναγνωρισιμα φαινόμενα της καθημερινής ζωής στο άστικό περιβάλλον. Δικαιολογημένα λοιπόν θεωρήθηκε τό πρώτο αυθεντικό βουλγάρικο έργο.

Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός ύπήρξε ή παράσταση της κωμωδίας, πού πραγματοποιήθηκε τρία χρόνια άργότερα. Την παράσταση οργάνωσε τό 1856, στο Σουμέν (Σούμλα), ο ίδιος ο συγγραφέας Σάββα Ντομπροπλόντι, δάσκαλος εκείνη τη στιγμή στο τοπικό σχολείο, με έρασιτεχνες ήθοποιούς από τούς όποιους οί περισσότεροι ήταν μαθητές του. Αυτή ήταν ή πρώτη, έρασιτεχνική μέν, αλλά κανονική παράσταση στην ιστορία του βουλγάρικου θεάτρου.

Δικαιολογημένα ή ληξιαρχική πράξη γέννησης του βουλγάρικου θεάτρου φέρει την ήμερομηνία 15 Αυγούστου 1856, μέρα πού έγινε ή παράσταση του "Μιχάλ" από τούς μαθητές του σχολείου της Σούμλας, για πολλούς λόγους: Πολύ σύντομα οί έρασιτεχνικές παραστάσεις θά πολλαπλασιαστούν και θά προετοιμάσουν την εμφάνιση του επαγγελματικού θεάτρου στη Βουλγάρια. Τό είδος της κωμωδίας πού έγραψε ο Ντομπροπλόντι θά θρει πολλούς μιμητές. Τέλος, από τούς μαθητές του θά αναδειχτούν δύο προσωπικότητες πού θά προωθήσουν άποφασιστικά την ύπόθεση της δραματογραφίας και της θεατρικής πρακτικής στη χώρα τους.

Ώστόσο, την ώρα της παράστασης του "Μιχάλ" τό 1856, κανείς από τούς έκτελεστές, ή τούς θεατές δέν γνώριζε πώς στο χαρμόσυνο ιστορικό γεγονός ύπήρχε ένας άφανής "πατήρ", πού δέν ήταν άλλος από τόν Χουρμούζη με τόν "Λεπρέντη" του.

Γεγονός είναι πώς ενώ στα στοιχεία του τίτλου στην έκδοση του "Μιχάλ" δέν αναφέρεται τίποτε πού νά προδίδει την πραγματική του προέλευση (άν είναι, δηλαδή, μετάφραση και τίνος έργου), έν τούτοις ο συγγραφέας του δέν είχε άποκρύψει, πώς χρησιμοποιήσει κάποιο ξένο πρότυπο. Ώστόσο είτε οί πληροφορίες πού έδωσε άργότερα είχαν κάποια άσφαια, είτε αλλοιώθηκαν κατά τη μετάδοσή τους, ή κατάληξη ήταν νά λειτουργήσουν άποπροσανατολιστικά για τούς μελλοντικούς έρευνητές πού, επειδή άκριβώς επρόκειτο για την πρώτη κωμωδία και την πρώτη παράσταση στο θέατρο της πατρίδας τους, είχαν την περιέργεια νά ανακαλύψουν την πηγή της.

Έτσι, τολαιώθηκε πολύ τούς ιστορικούς ή μαρτυρία πώς ο Ντομπροπλόντι χρησιμοποίησε ως πρότυπο για τόν "Μιχάλ" μιá κωμωδία του σέρβου θεατρικού συγγραφέα Ίοβάν Στέρια-Πόποβιτς (1806-1856). Άπό τό πολύπλευρο έργο του σέρβου κλασικού, πού ύπήρξε, άς τό θυμίσουμε εδώ, θαυμαστής του Ρήγα και του Κοραή και ύμνησε με στίχους του τούς άγώνες του

17. Για την μετά τό 1821 ελληνική πνευματική παρουσία στίς χώρες αυτές, βλ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intellectualii Români din Principate si cultura greacă (1821 - 1859)*, Βουκουρέστι, 1979.

18. Έντοπίστηκε πρόσφατα ή άλληλογραφία του Γρηγόριου Παλαιολόγου, μεταφραστή του δράματος, με τό Φιλέλληνο Κουιτάτο του Λονδίνου. Σχετική ανακοίνωση ετοιμάζει ή Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου.

19. *Mihal*. Komedia na tchetire deistvija, Preogotovljena ot Savva I. Dobroplodnago, Izdanie pervo. V Zemoun..., 1853. Θέλω από τη θέση αυτή νά εύχαριστήσω θερμά την ιστορικό Νάντια Ντάνοβα, του Ίνστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών (Σόφια), πού μου εξασφάλισε φωτοτυπία της κωμωδίας καθώς και πολλά βοηθήματα γι' αυτή μου την εργασία.

20. Ο ένας είναι ο Βασίλ Ντρούμεφ (1841-1901), με τό ιστορικό δράμα "Ίβάνκο" (1872). Ο άλλος, με σημαντικότερη και πολύπλευρη δράση, ο Ντόμπρι Βόνικοφ (1833-1878), θά άναπτύξει ιδιαίτερα δημογραφικά τά διδάγματα του δασκάλου του: θά οργανώσει μόνημ έρασιτεχνικό θίασο στη Βραίλα της Ρουμανίας, θά γράψει ιστορικά πατριωτικά δράματα και κωμωδίες πού θά του εξασφαλίσουν ξεχωριστή θέση στην ιστορία της δραματογραφίας στην πατρίδα του.

Σάββα Ντομπροπλόντι

Εικοσιένα, τόσο τά ιστορικά δράματα, όσο, σέ μεγαλύτερο ίσως βαθμό, και οί κωμωδίες του έπαιξαν σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση του σέρδικου θεάτρου, είχαν και ευρύτερη απήχηση στή βαλκανική περιοχή. Πρόβλημα όμως δημιουργούσε τό γεγονός ότι ο Στέρια-Πόποβιτς δέν είχε γράψει καμιά κωμωδία που νά μοιάζει από κοντά ή από μακριά μέ τόν "Μιχάλ" του Ντομπροπλόντι.

Οί περιπέτειες οί σχετικές μέ τήν αναζήτηση του προτύπου του "Μιχάλ" έχουν βέβαια φιλολογικό ενδιαφέρον, αλλά δέν είναι ή θέση εδώ νά τίς εξιστορήσουμε. Κράτησαν πολύ, γιατί ενώ από πολλά χρόνια είχε αποδειχτεί πώς ή κωμωδία ήταν άσχετη μέ τά θεατρικά του Στέρια-Πόποβιτς και πώς ή προέλευσή της έπρεπε νά αναζητηθεί στήν ελληνική παραγωγή και συγκεκριμένα στον "Λεπρέντι" του Χουρμούζη, μολαταύτα οί άμφισβητήσεις δέν είχαν τελειωμό. Από τίς πηγές που μού ήταν προσιτές, αναφέρω χαρακτηριστικά τήν πολύ σοβαρή έκδοση της "Βουλγάρικης βιβλιογραφίας"²¹ του 1957, όπου σημειώνεται ότι για τόν "Μιχάλ" χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο "Ο Φιλάργγυρος" (1837) του Στέρια-Πόποβιτς, κείμενο γραμμένο φυσικά πάνω στά χνάρια της όμώνυμης μολιερικής κωμωδίας και που δέν έχει σχέση μέ τό ζητούμενο.

Τέλος, ή όριστική ταύτιση μέ τό πρότυπο που χρησιμοποιήσε ο Ντομπροπλόντι έγινε από τό Στ. Καρακόστοφ²² στό βιβλίο του "Ιστορία του βουλγάρικου θεάτρου" (1972). Αναλυτικότερη και όριστικά πειστική επεξεργασία του θέματος, μέ βάση τήν αντίπαροβολή ανάμεσα στά κείμενα του "Λεπρέντι" και του "Μιχάλ", δημοσίευσε έντελώς πρόσφατα (1980) ή "Αφροντίτα" "Αλεξιάδα"²³.

Ο Σάββα Ντομπροπλόντι προσαρμόζει, μεταφέρει στά "κάθ' ημάς", δηλαδή κάπου στή Βουλγαρία, στή γλώσσα και στά ήθη του τόπου του, αυτούσια τήν κωμωδία του Χουρμούζη "Ο Λεπρέντης", χωρίς αλλαγές στήν υπόθεση, στά επεισόδια, στή δομή της γενικά, εφαρμόζοντας τή διαδικασία που πρώτος δίδαξε στά Βαλκάνια ο Κωνσταντίνος Οικονόμος μέ τήν εξέισου άγέραση, όσο και τό μολιερικό της πρότυπο, διασκευή του από τόν "Φιλάργγυρο".

Η δράση όπως είπαμε γίνεται στή Βουλγαρία. Τά πρόσωπα έχουν μεταβαπτιστεί. Ο Λεπρέντης έγινε Μιχάλ Μισκογιέντι (Μιχάλης Ποντικοφάγος, για τό κωμικότερο), ο κόλακας και παράσιτος Άδωναίδης: Βήτσιου, ή προξενήτρα Περμαθούλα: κυρά Μάρθα, ή Βιτορίτσα: Ράντκα, ο ύπηρέτης Στρούμπουλας άκούει στό όνομα Πέτρο κ.ο.κ. Τά ελληνικά τοπωνύμια που αναφέρονται στό διάλογο αντικαταστάθηκαν μέ τοποθεσίες της περιοχής του Αίμου. Για διάφορες όνομασίες, τίτλους, όρους σχετικούς μέ έθιμα, μέ κοινωνικο-οικογενειακές δομές κλπ., βρέθηκαν αντιστοιχίες από τή ζωή, τά έθιμα και τίς συνήθειες των όρειων γειτόνων μας. Φυσικά τή μεγάλη επιτυχία της κωμωδίας τήν εξασφάλισε ή προσαρμογή της γλώσσας του Χουρ-

μούζη στή ζωντανή γλώσσα του τόπου. Μέ ιδιαίτερη εύρηματικότητα, κατά τούς μελετητές του, ο Ντομπροπλόντι αποδίδει τίς παροιμίες, τούς ιδιωτισμούς, τίς κωμικές άποχρώσεις του λόγου, βρίσκει τίς αντιστοιχίες και τούς ανάλογους φραστικούς τρόπους που κάνουν τά πρόσωπα της κωμωδίας ζωντανά, πλουτίζουν, χρωματίζουν και αναδείχνουν τό χαρακτήρα, τή νοοτροπία και τή συμπεριφορά του καθενός άπ' αυτά.

Ένδεικτικό για τήν επιτυχία της διασκευής του "Λεπρέντη" είναι τό γεγονός πώς ο "Μιχάλ" εμφανίζεται συστηματικά στό ρεπερτόριο όλων σχεδόν των έρασιτεχνικών θιάσων στις δεκαετίες 1860 και 1870, δίπλα στή "Γενοβέφα" (διασκευή από τό δράμα του Χέμπελ) και άλλα διασκευασμένα ή πρωτότυπα δράματα και κωμωδίες, που ανακάτευαν ιστορικο-πατριωτικές αναφορές μέ μελοδραματικές νότες ή ήθικοδιδασκικά μέ φαρσικά στοιχεία.

Πρόκειται για ρεπερτόριο διαμορφωμένο σέ άλλο κλίμα, για άλλες ανάγκες. Κοινό χαρακτηριστικό ή λαϊκότητα και ή άπλοικότητα του θεάματος που προσφέρεται. Είναι άξιο προσοχής ίσως ότι ο μεταμφιεσμένος και μεταφτυγεμένος ήρωας του Χουρμούζη βρήκε εδώ άνετα τή θέση που δέν μπόρεσε νά βρει στό ρεπερτόριο του "νεοαθηναϊκού" θεάτρου μέ τίς λόγιες αξιώσεις και φιλοδοξίες του.

Η διασκευή του Ντομπροπλόντι έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της βουλγάρικης κωμωδίας. Στο δρόμο που άνοιξε εκείνος, θά βαδίσουν και άλλοι συγγαρείς μέ μεταφρασμένες-διασκευασμένες στά "κάθ' ημάς" κωμωδίες (Μολιέρους κ.ά.) ή λίγο-πολύ πρωτότυπες. Στην ιστορία της βουλγάρικης δραματογραφίας κατατάσσονται σήμερα σέ χωριστό κεφάλαιο όλα τά κείμενα αυτής της έσοδείας μέ τόν όρισμό "έκδουλαρισθέντα ξένα έργα" από τά όποια τά περισσότερα άνήκουν στό κωμικό είδος. Στή σειρά αυτή, οί έρευνήτες υποθέτουν πώς, εκτός από τόν "Μιχάλ", και για μερικές άλλες περιπτώσεις ως πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν μάλλον ελληνικές κωμωδίες, που, ωστόσο, δέν έχουν ακόμα έντοπιστεί.

Ο ρόλος των ελληνικών μεταφράσεων

Η ελληνική επιρροή στο βουλγάρικο πολιτιστικό κλίμα άσκειται ένα μεγάλο διάστημα κυρίως μέσω του σχολείου και της παιδείας γενικά. Μέ τή στενή και τήν εύρεια έννοια. Χαρακτηριστικό είναι τό γεγονός, και μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, πώς άκόμα στά χρόνια του Ντομπροπλόντι, πολλοί νέοι, ή φιλοπρόοδη μερίδα όπωσδήποτε, προτιμούν τό ελληνικό σχολείο. Πρώτα γιατί τό σύστημα είναι πιο άναπτυγμένο αλλά κυρίως γιατί αυτό άνοίγει τό δρόμο για άνώτερες σπουδές στα ελληνικά ιδρύματα της Πόλης, στην Άκαδημία του Βουκουρεστίου κ.ά. Ο ίδιος ο διασκευαστής του "Λεπρέντη", άφου έμαθε τά πρώτα ελληνικά γράμματα στή γενέτειρά του Σλίβεν (Σέλιμνο), φοίτησε από τό 1837 έως τό 1842, στή Μεγάλη του Γένους Σχολή (Σχολή του Κουρού-τσασμέ), πριν γυρίσει στην πατρίδα του για νά άναπτύξει εκεί πλούσια παιδαγωγική και έθνικομορφωτική δραστηριότητα.²⁴

Στό γενικότερο πνευματικό τομέα οί εξελίξεις είναι χαρακτηριστικές. Παλιότερα και ως τίς άρχές του 19^{ου} αιώνα μεταφρά-

21. Βλ. *Bálgarska Vázrojdenska Knijina*, Έπιμ. Μ. Stoyanov, τ. Ι, Σόφια, 1957, άρ. 1748.

22. Βλ. St. Karakostov, *Bálgarskiat Teatr...*, Σόφια, 1972, σ. 223 - 229.

23. Βλ. Afroditia Alexieva, "Dve prevodni drami ot gretski prez Vázrajdaneto", στο *Studia Balcanica*, τ. 15 (1980), σ. 90 - 107. Τό πρώτο μέρος της μελέτης είναι άφιερωμένο στις μεταφράσεις του *Βελισαρίου*.

24. Στην Πατριαρχική Άκαδημία ο Ντομπροπλόντι εμφανίζεται άρχικά μέ τό όνομα Σάββας Ηλιάδης. Για τήν επιμέλειά του, ο τότε καθηγητής του των ελληνικών Κ. Ευθυβούλης τόν βάφτισε Εύκαρπίδη. Στή σλάβικη μεταγραφή του (ντόμπρ=καλός, πλόντ=καρπός) ο Ντομπροπλόντι θά κρατήσει τό επίθετο αυτό για τό υπόλοιπο της ζωής του. Πληρέστερα βιογραφικά στοιχεία βλ. στή μελέτη του V. Kiselcuf »Sava Dobropodni", στο περ. *Istoričeski Pregled*, 24 (1968), τεύχος 4, σ. 77-87.

ζονταν στα βουλγάρικα κυρίως ελληνικά κατηχητικά, ηθοπλαστικά βιβλία. "Όσο αναπτύσσεται ή δραστηριότητα του γεωελληνικού διαφωτισμού και κατακτούν τό προβάδισμα οι μη θρησκευτικές εκδόσεις, περνάνε και στή βουλγάρικη περιοχή ιστορικά, διδακτικά και λογοτεχνικά κείμενα από τις ελληνικές μεταφράσεις. Έπαναλαμβάνεται, ό,τι συνέβη στή Βλαχία και Μολδαβία, φυσικά σε μικρότερη κλίμακα: ό διαμεσολαθητικός ρόλος πού έπαιξε τό ελληνικό βιβλίο ήταν σημαντικός. Οί περιπτώσεις είναι πιο πυκνές στήν περίοδο 1840-1870. "Ο διαφωτισμός εδώ παίρνει, ώστόσο, τό δικό του χαρακτήρα σε συνάρτηση με τήν ανάπτυξη του εθνικού κινήματος. (Γιά τήν περίοδο αυτή πού θά οδηγήσει στήν κατάκτηση τής ανεξαρτησίας, τό 1878, οί ιστορικοί τής γειτονικής μας χώρας προτιμούν τόν όρο "βουλγάρικη αναγέννηση").

Γύρω στα 1850 μεταφράζονται στα βουλγάρικα, με βάση τις ελληνικές εκδόσεις, πολλά και ποικίλα έργα: Λαϊκά αναγνώσματα όπως "Ο Μπερτόλδος" (1853) από τήν ελληνική έκδοση (Βενετία, 1830). Τά διηγήματα του Bernardin de Saint-Pierre "Παύλος και Βιργινία" και "Η Ινδική καλύβη", τό 1850, από τήν απόδοση του Ν. Πίγκολου (2η έκδοση Παρίσι, 1841) κ.ά.²⁵

Τυπικά σ' αυτή τήν κατηγορία υπάγεται και τό δράμα "Ο Βελισάριος" του Τράουτζεν. Από τήν ελληνική έκδοση του έργου (Βιέννη, 1819) έγιναν τρεις διαφορετικές βουλγάρικες μεταφράσεις. Οί δύο πρώτες τυπώθηκαν τήν ίδια χρονιά, τό 1844, στήν Κωνσταντινούπολη και στή Λειψία, ενώ ή τρίτη, μία πολύ παραλλαγμένη διασκευή, κυκλοφόρησε τό 1870. Είναι πιθανό πώς για τήν ερασιτεχνική παράσταση του δράματος στο Λόμ, τό 1857, ένα χρόνο μετά τήν παρουσίαση του "Μιχάλ", χρησιμοποιήθηκε μία τέταρτη, άσχετη με τις παραπάνω, παραλλαγή του "Βελισάριου".²⁶

"Όμως με τό ιστορικό αυτό δράμα έχουμε άλλου τύπου προσαρμογές και προβλήματα. Έδώ ό "έκβουλγαρισμός" πραγματοποιείται με τούς προλόγους των εκδόσεων, με όρισμένες εμβόλιμες νύξεις, σημειώσεις, ιστορικές παραπομπές μέσα στα κείμενα. "Ο άδικοκατατρεγμένος στρατηλάτης του "Ιουστινιανού, πού έχει εξάλλου τροφοδοτήσει με διάφορους τρόπους όλα τά είδη του γραπτού λόγου και του θεάτρου ιδιαίτερα, εξυπηρετεί εδώ τις ανάγκες του άφυπνιζόμενου βουλγάρικου εθνισμού. Τά συμπτώματα τής φάσης αυτής μας είναι και από άλλου γνωστά.²⁷

"Όστόσο, όποια και άν ήταν ή χρήση τής ελληνικής μετάφρασης από τούς βούλγαρους διασκευαστές, οί δοκιμές πού έκαναν με τό κείμενο του "Βελισάριου" άνοιξαν τό δρόμο για τό πρωτότυπο ιστορικό δράμα, ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στο βουλγάρικο θέατρο μετά τό 1860-1870.

Έννοείται πώς και κατά τήν περίοδο για τήν όποία γίνεται εδώ λόγος, αλλά κυρίως άργότερα, όσο ή θεατρική προσπάθεια θά ώριμάζει, τό χαρακτήρα τής βουλγάρικης σκηνης θά τόν έπηρεάσουν και οί μεταφράσεις ξένων κλασικών από τό πρωτότυπο, καθώς και ποικίλες επιδράσεις από τή δυτικοευρωπαϊκή και τή ρωσική θεατρική παράδοση.

Κοινωνικές αντιστοιχίες και κοινά θέματα

Σέ αντίθεση με τις μεταφράσεις πού αναφέραμε παραπάνω με τόν κάπως φιλολογικό χαρακτήρα τους, οί σχέσεις και οί έπαφές ανάμεσα στήν ελληνική και τή βουλγάρικη κωμωδία αντανακλούν κάποιες άλλες έπιταγές, ανταποκρίνονται σε άμεσότερες θεατρικές ανάγκες, αλλά και σε αντιστοιχίες κοινωνικές. Άνεξάρτητα από τοπικές ιδιομορφίες, αποκρυσταλλώνονται εδώ κοινά ενδιαφέροντα για τις ανθρώπινες συμπεριφορές μπροστά σε θέματα τής καθημερινής πραγματικότητας.

"Όσο δέν υπάρχουν συγκεκριμένες αποδείξεις, φρονιμότερο είναι, και περισσότερο ενδιαφέρον έχει, νά έντοπίσουμε άπλώς μερικά παράλληλα μοτίβα και κοινά χαρακτηριστικά πού εξελίσσονται στήν ελληνική κωμωδιογραφία στα 1830-1860, και με κάποια χρονική απόσταση στή βουλγάρικη αντίστοιχα. Τό γεγονός ότι επικεφαλής τής σειράς βρίσκεται ό Χουρμούζης έχει σε κάποιο βαθμό συμβολική σημασία. Από κει και πέρα και οί έλληνες και οί βούλγαροι όμότεχοι του αναπτύσσουν τή σατιρική τους δημιουργία, ακολουθώντας ό καθένας άπ' αυτούς τό δικό του πρωτότυπο και αυτόνομο δρόμο. Άκόμα και σε θέματα όπου οί όμοιοτητες είναι χυπητές.

Τό 1864 κυκλοφόρησε ή μονόπρακτη κωμωδία του Π.Ρ. Σλα-

Κωνσταντίνος Οικονόμος ό εξ Οικονόμων

βείοφο "Μαλακώφ". "Ο συγγραφέας, πριν αναδειχθεί στον πολιτικό στίβο, θά κατακτήσει σημαντική θέση στή λογοτεχνία τής πατρίδας του κυρίως με τά ποιητικά του έργα. Είχε γράψει νωρίτερα σατιρικούς διαλόγους πού παίχτηκαν σε ερασιτεχνικές

25. Βλ. τήν ανακοίνωση τής Afrodita Alexieva "La prose traduite du grec pendant la renaissance nationale bulgare" στον τόμο *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Έλλήνων και Βουλγάρων από τά μέσα του 1Ε' έως τά μέσα του 1Θ' αιώνα*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 117 - 130. Άναλυτικότερα για τό ρόλο των μεταφράσεων και τή θέση τής ελληνικής εκπαίδευσης, βλ. τις μελέτες της πού είναι δημοσιευμένες στο περιοδικό *Studia Balcanica* στους τόμους 8 (1974) και 14 (1979) αντίστοιχα.

26. *Βελισάριος*, Δράμα εις δύο πράξεις, συντεθέν μόν Γερμανιστί υπό Χ.Κ.Χ. Τράουτζεν, μετενεχθέν δέ και τύποις εκδοθέν εις τήν ήμετέραν καθομιλουμένην διάλεκτον υπό τινος των φιλογενών. Έν Βιέννη... 1819. Για τις μεταφράσεις του *Βελισάριου* στα βουλγάρικα, βλ. τό πρώτο μέρος τής μελέτης τής Afrodita Alexieva, ό. π., *Studia Balcanica* 15 (1980), σ. 90 - 99.

27. Άς σημειώσουμε με τήν ευκαιρία πώς τή μορφή του Βελισάριου τήν ξανάφερε στο προσκήνιο όχι κάποιος ένδιαφέρον για τήν ιστορία του Βυζαντίου, αλλά ό άνεμος του αιώνα των Φώτων. "Ο "Βελισάριος" του Μαρμοντέλ (1767) μεταφράστηκε πολύ γρήγορα σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες και στις χώρες τής κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης (ή ελληνική έκδοση: "Ηθική ιστορία Βελισάριου", Βιέννη, 1783). Μέσα στο ήθικοδιδασκτικό μυθιστόρημα για τήν εγκαρτέρηση και τήν άρετή του ήρωα, ό συγγραφέας, μετριοπαθής οπαδός του Βολταίρου, πέρασε κάποιες ιδέες του δασκάλου του: διδαχή προς ήγεμόνες για φρόνηση, μετριοπάθεια, δικαιοσύνη, και επίσης τό θέμα τής ανεξίτησης. Για τό τελευταίο αυτό σημείο, τό βιβλίο καταδικάστηκε από τούς θεολόγους δογματικούς τής Σορβόννης, με αποτέλεσμα νά γίνουν ακόμα πιο διάσημοι και ό συγγραφέας και τό μυθιστόρημά του. "Η έπιτυχία του πεζογραφήματος προκάλεσε πολλές θεατρικές διασκευές του. Στο δίπρακτο δράμα του, τό 1772, ό Trautzschen κρατά τήν ήθικοδιδασκτική πλευρά τής ιστορίας σε μία πιο μελοδραματική παραλλαγή.

παραστάσεις. Ἡ θητεία του στό εἶδος ἐκεῖνο σημαδεύει καί τό μονόπρακτό του.

Ὁ τίτλος φυσικά μᾶς θυμίζει ἀμέσως τήν ὁμώνυμη κωμωδία πού ὁ Χουρμούζης ἔγραψε στήν Κωνσταντινούπολη καί τύπωσε ἐκεῖ τό 1865. Ὡστόσο οὔτε ἡ ὑπόθεση, οὔτε τά πρόσωπα τῶν δύο ἔργων ἔχουν τίποτε τό κοινό μεταξύ τους. Κοινός βέβαια εἶναι ὁ στόχος τῆς σάτιρας καί κάποιες πλευρές τοῦ σατιρικοῦ θέματος πού ἀναπτύσσονται μέ δικό τους τρόπο. Ἡ περιήφιμη τότε γυναικεία φούστα (εἶδος κρινολίνου), πού ἡ μόδα τῆς λαυσάρεται μετά τόν κοινοαἰκίό πόλεμο, δίνει ἀφορμή καί στούς δύο κωμωδιογράφους νά σατιρίσουν τίς μανίες τοῦ συρμού, τήν πολυτέλεια, τά λούσα κλπ.

Στό μονόπρακτο τοῦ Σλαβέικοφ, ἡ δράση γίνεται σέ βουλγαρική ἐπαρχία. Ἐνας χωρικός θρῖσκει μιά φούστα "μαλακῶφ" στό χωράφι του! Τή φέρνει στό σπίτι δῶρο γιά τή γυναῖκα του, πού δέν καταλαβαίνει σέ τί μπορεῖ νά τῆς χρησιμεύσει αὐτό τό περιεργό ἀντικείμενο. Στά κωμικά ἐπεισόδια πού ἀκολουθοῦν περιεβαδίζουν οἱ γείτονες καί δύο περαστικοί ἀπό τή "χώρα", πού συμβάλλουν στή λύση τῆς παρεξήγησης καί μέ τήν ἐνκαιρία εἰρωνεύονται τίς γυναῖκες πού ξελογιάζονται μέ τά λούσα, τίς μόδες καί τά στολίδια.

Υπάρχει βέβαια ἕνας κόμβος συνάντησης ἀνάμεσα στούς δύο συγγραφείς, πού ἐξηγεῖ τά κοινά ἐνδιαφέροντα καί τίς συμπτώσεις. Ὁ κόμβος αὐτός εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη. Ὁ Σλαβέικοφ θρῖσκεται ἐγκατεστημένος ἐκεῖ ἀπό τό 1857. Στό πλαίσιο τῆς βουλγαρικής παροικίας ἀναπτύσσει ποικίλη, ἰδιαίτερα δημοσιογραφική δραστηριότητα, παρακολουθεῖ τά ἑλληνικά θέματα (εἶναι ἡ ἐποχή τῆς σύγκρουσης στό ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας), ἀργότερα θγάζει ὁ ἴδιος ἐφημερίδα.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ Χουρμούζης, μετά τήν ἀποτυχία τῆς θεσσαλικῆς ἐπανάστασης (1854), στήν ὁποία εἶχε δραστήρια συμμετοχή, ἀπογοητευμένος καί ἀπό τήν ἀτυχία γιά τά ἑλληνικά δνεῖρα ἐκδᾶση τοῦ κριμαϊκοῦ πολέμου καί ἀπό τά ἑλληνικά πράγματα γενικά, φεύγει ἀπό τήν Ἑλλάδα καί ἐρχεται στήν Πόλη τήν ἀνοίξη τοῦ 1856. Καί σ' αὐτή τήν περίοδο τῆς ζωῆς του δέν θά πάψει νά ἀσχολεῖται μέ τά κοινά. Ὅμως τά ἐνδιαφέροντά του μετατοπίζονται. Στόχος τώρα εἶναι νά διαφυλαχτοῦν καί νά ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐστίες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς διασποράς, οἱ παροικίες καί ἡ ἑλληνικότητά τους. Ἀπό τίς πρώτες δημόσιες ἐμφανίσεις του γύρω στό 1861 (λόγοι, ὁμιλίες, διαλέξεις), τό μόνιμο ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς καθορίζεται καί πολιορκεῖται ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Εἶναι οἱ "πιθηκίζοντες τόν εὐρωπαϊσμόν", εἶναι τά λούσα, ἡ σπατάλη, ἡ πολυτέλεια. Ἡ μίμηση ξένων προτύπων συμπεριφοράς καί ἡ διαφθορά καταγγέλλονται βέβαια ἀνάκαθεν στίς κωμωδίες του. Καί στόν "Υπάλληλο" (1836), πῶς πολύ στόν "Χαρτοπαίκτη" (1839). Φαίνεται πῶς ἀποτελοῦσαν ἀποκλειστικό ἀντικείμενο γελοιοποίησης στή χαμένη κωμωδία του "Ὁ Χορός" (ἀναγγέλληκε τό 1842).

Μέ ὑλικό πού ἀντλεῖ ἀπό τό ἀστικό περιβάλλον τῆς ἑλληνικῆς παροικίας στήν Πόλη, καί στίς δύο κωμωδίες του πού θά τυπώσῃ ἐδῶ ("Μαλακῶφ", 1865 καί "Ὁ Ὀψίπλουτος", 1878), ὁ Χουρμούζης προσπλάνεται τώρα ἀποκλειστικά στήν κωμωδία ἡθῶν. Ὡστόσο, ἡ ἐκστρατεία του στήν περιοχή αὐτή, ἔχει ἀρχίσει ὄχι μόνο μέ τίς ὁμιλίες του ἀπό τό 1861, ὅπως εἶπα, ἀλλά καί μέ ὀρισμένα σατιρικά-δημοσιογραφικά κείμενά του τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Μανουήλ Γεδεών²⁸, ὁ Χουρμούζης συνεργάζεται (ἀπό τό 1862;) στήν ἐφημερίδα τοῦ Καλλίφρονος "Ἀνατολικός Ἀστῆρ". Σέ ἔμμετρες σατιρικές ἐπιφυλλίδες πού δημοσιεύονται τότε στήν κωνσταντινουπολίτικη ἐφημερίδα ἀνώνυμα (μία ἔχει ὑπογραφή Μ.Χ.Φ.), συναντᾶμε ὄλο τό λεξιλόγιο-ὀπλοστάσιο τῆς χουρμουζικῆς σάτιρας, πού θά τό ξαναβροῦμε νά ἐπαναλαμβάνεται μέχρι κορσμου στίς δύο κωμωδίες του: καζίνα, κρινολίνα, μοδίστρες κλπ. Δέν μπορούμε νά πούμε μέ βεβαιότητα πῶς οἱ σάτιρες εἶναι τοῦ Χουρμούζη. Εἶναι ὅμως δείγματα χαρακτηριστικά τῆς σατιρικῆς "μόδας" ἐκείνη τῆ στιγμή καί θεωρῶ χρήσιμο νά παραθέσω μερικά:

Ἀπό τήν ἐπιφυλλίδα τῆς 2^{ης} Ὀκτωβρίου 1862 (ὁ λόγος γιά τή σύζυγο):

"Ἡ γυναῖκα μ' ἡ καμμένη εἰς τά λούσα δέν ξοδεύει, δσα ἄλλαι ἐξοδεύουν· μήτε ἐξοχάς γυρεύει. Δέν σέ λέγω πῶς δέν βάζει καί αὐτή τά κρινολίνα, μαλακῶφ, κορσέ καί πόλκα καί τῆς μόδας καπελίνα.

Στίς 9 Ὀκτωβρίου 1862 (ἡ κόρη τώρα):

"Στιβαλέτα δύο ζευγάρια κάθε μῆνα πέρνει μόνον καί χειρόφτια ἐξ ντουζίνες μόλις θέλει σ' ἕνα χρόνον. Ἐνα μαλακῶφ ἔπῃρεν ἀπ' τόν περασμένο μῆνα, μία πόλκα βελουδένια καί δύο νέα καπελίνα, Καί ἀκόμη δέν μέ εἶπε νά τῆς ἀγοράσω ἄλλα."

Στίς 25 Ὀκτωβρίου 1862 (οἱ συμβουλές πρὸς τό σύζυγο):

"Ἡ ἀρχόντισ' ἀν θελήση μαλακῶφ κι' αὐτή νά βάλλη, ὦ γυναῖκα μου, εἰπέ την, προτιμότερον τσουβάλι."

Καί στό ἴδιο, παρακάτω, προτείνεται μέθοδος σοφρονισμοῦ:

"Ἄν ἡ κόρη σου γυρεύη τοῦ συρμού ἐνδύμασιαν, καί δασκάλους ἀν θελήση τοῦ χοροῦ καί ἱππασίαν, Φόρεσθην εὐθύς ζυγκούνα καί τσαρούχια στά ποδάρια, δόστην καί σχοινί κομμάτι νά σοῦ κουβαλᾷ θυμάρια.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πῶς οἱ στόχοι πού προκαλοῦν τά βέλη τῆς σάτιρας στίς δύο ὁμοίωτες κωμωδίες εἶναι γιά τήν ἐποχή ἐκείνη κοινός τόπος. Παραπέμπουν ταυτόχρονα καί στήν οὐσία τοῦ φαινομένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Οἱ συγγένειες ἀνάμεσα στήν ἑλληνική καί τή βουλγαρική κωμωδία ἔχουν τή ρίζα τους σέ ὀρισμένα κοινά προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀντανακλοῦν τή σύγκρουση ἀνάμεσα στίς πατριαρχικές ἀντιλήψεις καί τίς παραδοσιακές ἀξίες ἀπό τή μιά μεριά, καί ἀπό τήν ἄλλη τά νέα ἡθη, τίς συνήθειες, τά ἐπιφαινόμενα τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς. Ἡ "εἰσβολή" τῶν νέων οικονομικῶν σχέσεων προκαλεῖ σοβαρές ρωγμές στήν παράδοση, ἀναστατώνει τήν καθιερωμένη τάξη πραγμάτων.

Εἶναι χαρακτηριστικό, ἐξάλλου, πῶς οἱ ἐμπειρίες καί τῶν δύο συγγραφέων τροφοδοτοῦνται ἀπό τό κοσμοπολίτικο ἀστικό περιβάλλον τῆς πόλης ὅπου ζοῦνε τήν περίοδο αὐτή, καί ὅπου φυσικά οἱ κίνδυνοι, οἱ πειρασμοί καί οἱ ἐπιρροές ἀπό τά ξένα πρότυπα συμπεριφοράς εἶναι πιό ἐντονοί.

Σέ ἀνάλογο περιβάλλον, μετανάστης-φυγάς στή Ρουμανία, ὁ Ντόμπρι Βόινικοφ, μαθητής κι αὐτός ὅπως εἶπαμε τοῦ Ντομπροπλότνι, συνεχίζει τήν πολύπλευρη μορφωτική δραστηριότητα πού εἶχε ἀρχίσει στήν πατρίδα του, στό πλαίσιο τώρα τῆς βουλγαρικής παροικίας τῆς Βραΐλας. Ὁργανώνει παραστάσεις, ὅπως εἶδαμε, γράφει ἱστορικά δράματα καί κωμωδίες. Στό τελευταῖο αὐτό εἶδος ἔδωσε καί τό πιό ὄριμο, μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς, ἔργο του.

Ἐργο ἀντιπατικό, σημαδεμένο ἀπό ἐπιδράσεις τῆς ρουμανικῆς θεατρικῆς σάτιρας καί ἀπό ἄλλες ἐπιρροές, ἡ κωμωδία τοῦ Βόινικοφ, πού γιά τίς καλλιτεχνικές ἀρετές καί τίς ἀδυναμίες τῆς οἱ γνώμες τῶν βουλγαρῶν κριτικῶν διχάζονται, μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἀπό τήν ἀποψη τῆς θεματογραφίας. Ὁ τίτλος τῆς εἶναι "Ὁ κακοχωνεμένος πολιτισμός"²⁹. Τίτλος δοκιμίου ἡ διακήρυξης πού ἀποκαλύπτει καί τούς διδακτικούς στόχους τῆς κωμωδίας καί τό θέμα τῆς. Καί μᾶς παραπέμπει πάλι στόν Χουρμούζη, μᾶς θυμίζει ἐννοῶν τούς συνεχεῖς καί ἑμμετρες ἀγῶνες τοῦ «κατά τῶν ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων τῆς διηθεν εὐρωπαϊκῆς προόδου», τήν κριτική του γιά τούς «πιθηκίζοντες τόν εὐρωπαϊσμόν», τίς σατιρικές αἰχμές πού εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονες στίς δύο τελευταῖες κωμωδίες του.

Φυσικά γιά τούς παροικούντες τήν περιοχή τοῦ Αἴμου "ξένα ἡθη" εἶναι, μεταξύ ἄλλων, καί τά ἑλληνικά. Ἐτσι στήν κωμωδία τοῦ Βόινικοφ, τῆ διαφθορά τῶν ἡθῶν τήν ἐνοσάρκωνει ὁ ἑλληνας δόκτωρ Μαργαρίδης. Ἀντιπροσωπεύει μιά ἀρχουσα κοινωνική τάξη, ἀλλά κυρίως μιά πολιτιστική πρακτική καί μιά ἠθική συμπεριφορά, τίς ὁποῖες καταγγέλλει καί ὁ Χουρμούζης, στίς διαφορετικές συνθήκες πού περιγράφουν οἱ κωμωδίες του.

Καί σέ ἄλλες σατιρικές σελίδες, στό χώρο πού ἐξετάζουμε, στηλιτεύονται ἄλλοτε ἕνας ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, ἄλλοτε κοινωνικοῦ τύποι ἀπό τόν ἑλληνισμό τῆς περιοχῆς. Νά μὴν ξεχνᾶμε πῶς ἡ ἐποχή χαρακτηρίζεται ἀπό πολύπλοκες κοινωνικές καί ἐθνικές ἀντιθέσεις. Ἡ κωμωδία μᾶς δίνει εἰκόνας ἀπό τίς συγκρούσεις αὐτές, φίλτραρισμένες πάντα μέσα ἀπό τό

28. Β. Μανουήλ Γεδεών, Ἀποσημειώματα χρονολογῶν, Ἀθ. 1932, σ. 33, 65 καί 234.

29. Ὁ τίτλος τοῦ πρωτότυπου "Krivorazbranata civilizatsia" ἀποδίδεται στό γαλλικά "La civilisation mal comprise".

όπτικό σύστημα του παρατηρητή-δέκτη, δηλαδή μέσα από την ιδεολογία του συγγραφέα.

Στήν κωμωδία του Βόνικοφ, όπου το διδακτικό στοιχείο είναι πολύ έντονο, όπως και σε άλλα όμοιδη έργα της βαλκανικής παραγωγής, ή προστασία της εθνικής ταυτότητας συνδέεται με την υπεράσπιση του παραδοσιακού τρόπου ζωής. Ένώ σωστά απορρίπτεται η μίμηση και ο πιθηκισμός, η άκριτη αποδοχή ξένων προτύπων, εντούτοις δεν αποφεύγεται, όπως συμβαίνει και σε ελληνικά έργα, ένα γλιστρήμα προς την εξιδανίκευση της πατριαρχικής ήθικης και της πατροπαράδοτης τάξης πραγμάτων.

Θέλω να τελειώσω την πρόχειρη αυτή ανίχνευση για τους παράλληλους δρόμους που ακολουθούν οι δύο κωμωδιογραφίες, καταθέτοντας με σύντομια τρεις πληροφορίες. Είναι άσχετες μεταξύ τους, συνδέονται όμως με το σταυροδρόμι της Κωνσταντινούπολης και εικονογραφούν τον πολιτιστικό ρόλο και τη ζωντανή παρουσία του ελληνισμού σ' εκείνο τον ιστορικό χώρο.

Η πρώτη πληροφορία αφορά πάλι τις μεταφράσεις. Ανάμεσα στις κωμωδίες που πέρασαν στη βουλγάρικη δραματουργία είναι και σάτιρες από το ελληνικό περιοδικό «Ο Μώμος» της Κωνσταντινούπολης (1873-1875), που τα κείμενά του είχαν τότε μεγάλη απήχηση.

Η δεύτερη αφορά τη σκηνική θεατρική πρακτική. Το 1881, στη Φιλιππούπολη, άρχισε τις παραστάσεις του ο πρώτος στην ιστορία του βουλγαρικού θεάτρου επαγγελματικός θίασος. Πρωταγωνιστής και σκηνοθέτης των παραστάσεων ήταν ο ήθοποιός Στεφάν Ποπόφ (1846-1920), που διδάχθηκε τη θεατρική τέχνη και εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη σκηνή στην Κωνσταντινούπολη. Έπαιξε σε παραστάσεις που έδιναν εκεί οι ελληνικοί θίασοι, στις περιοδείες τους, μέσα στη δεκαετία του 1870. Στις 8 Δεκεμβρίου 1881, στην πρώτη εμφάνιση του θιάσου, μαζί με ένα βουλγάρικο πρωτότυπο δράμα παίχτηκε και η κωμωδία «La jalousie du Barbouillé». Το μονόπρακτο του Μολιέρου, άλλοτε με τον τίτλο «Μπαρμπουγιέ ο ζηλιάρης», άλλοτε ως «Η ζηλοτυπία του Μουτζούρη» εμφανιζόταν σταθερά στο ρεπερτόριο των ελληνικών θιάσων εκείνα τα χρόνια. Στην παράσταση της Φιλιππούπολης, το ρόλο του Μπαρμπουγιέ έπαιξε με μεγάλη επιτυχία ο Στεφάν Ποπόφ.

Η τρίτη πληροφορία θά μας ξαναγυρίσει εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε. Πάλι στην Κωνσταντινούπολη, το 1875, κυκλοφόρησε μία «έκβουλγαρισμένη» διασκευή από τον «Φιλάργυρο» του Μολιέρου. Το έργο αυτό του Μάρκο Μπαλαμπάνοφ έμελλε να έχει μεγάλη επιτυχία στο αναγνωστικό κοινό και στη θεατρική σκηνή αργότερα. Η δράση, τα πρόσωπα, τα ήθη και έθιμα με-

ταφέρονται στα «καθ' ήμάς» με βάση τη διαδικασία που είδαμε να εφαρμόζεται με επιτυχία από τον «Λεπρέντη» του Χουρμούζη στον «Μιχάλ» του Ντομπροπλόντινι. Θά μπορούσε να υποθέσει κανείς πως ο κωνσταντινουπολίτης διασκευαστής στηρίχθηκε αποκλειστικά στο μολιερικό κείμενο.

Υπάρχει όμως στη διασκευή του ένα σημάδι. Οι μελετητές του έργου τό πρόσεξαν θέβαια και τό υπογραμμίζουν γιατί είναι πολύ χαρακτηριστικό. Δέν επισημαίνουν, ωστόσο, την προέλευσή του, που για μās είναι πολύ γνωστή. Πρόκειται για την περίφημη προσθήκη σχετικά με τά σχολεία, που ό Κωνστ. Οικονόμος βάζει στό στόμα του Έξηνταβελώνη («Καί τί άνεμον τά θέλομε τά Σχολεία; Ή νά μάθουνε τά παιδιά μās νά γένουνε πολυλογάδες και άκαμάται;»).

Ο Οικονόμος ήθελε νά στηλιτεύσει τούς αντιδραστικούς που επιδίωκαν νά διαλύσουν τό Γυμνάσιο τής Σμύρνης, ταυτόχρονα όμως και όλους τούς έχθρους τής προόδου και τών νέων ιδεών. Έξηντα χρόνια αργότερα ό στόχος του ήταν πάντα επίκαιρος.

Ο Μπαλαμπάνοφ, που ή σχέση του με την ελληνική παιδεία είναι από άλλου δεβαιωμένη³⁰, μεταφέρει αυτούσια τή σκηνή και τά λόγια του Έξηνταβελώνη με μερικές δικές του προσθήκες. Ακριβώς στό ίδιο σημείο, εκεί που τά πρόσθεσε και ό Οικονόμος, στην 4η σκηνή τής Β' πράξης. Για τή διασκευή του χρησιμοποιήσε ασφαλώς τό γαλλικό πρωτότυπο, όμως στό σημείο αυτό, που αποτελεί καιρο ιδεολογικό στίγμα, ό Μπαλαμπάνοφ έμπνεύστηκε από τό μαθητή, άλλοτε, του Άδαμάντιου Κοραή. Είναι ακόμα μιά απόδειξη για τή γόνιμη παρουσία του έργου εκείνου, που ή επιρροή του στην ελληνική θεατρική ιστορία υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική.

Μιά ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή, λεπτομέρεια ίσως, αλλά και τεκμήριο για τες παράλληλες αναζητήσεις, τά κοινά ενδιαφέροντα, τες πνευματικές επαφές ανάμεσα στις δύο εθνικές περιοχές.

30. Βλ. Τρ. Εὐαγγελίδου, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας* 'Αθ., τ. Β', σ. 340 και Μανουήλ Γεδεών, *Μνεία τῶν πρό ἔμοι, 'Αθ. 1934, σ. 224 και 295. Επίσης Μ. Stoyanov, Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια, 1978, σ. 474. Για τή διασκευή του Φιλάργυρου καθώς και για τά άλλα σχετικά με τό θέμα μās έργα χρησιμοποιήσα επίσης τες εργασίες του Konstantin Derjavine, *Istorija Bolgarskogo Teatra*, Μόσχα-Λένινγκραντ, 1950, και του Ivan Bogdanov, *Balgarskata Komediya*, Σόφια, 1962.

Τόν τελευταίο καιρό ή Αύγή ήταν όρμητικό-τερη από τήν 'Εξόρμηση στήν ύποστήριξη κάθε προεκλογικής ποταπότητας προκειμένου νά στηρίξει τήν πασοκική παράταξη και νά εξασφαλιστούν, έτσι, μερικά έδρανα στίς «συνεπείς δυνάμεις πού γιά τέσσερα χρόνια θά παλεύουν γιά μιά ολοκληρωμένη αντίληψη τής Αυτόδιοίκησης». Άλλά φαίνεται ήταν πολλοί εκείνοι πού άναρωτήθηκαν: «Μά τί θέλετε έσεις οί κομμουνιστές και συνεργάζεσθε μέ τό ΠΑΣΟΚ;» Άπαντήσεις δόθηκαν πολλές, τό ίδιο μονότονος, τό ίδιο προσβλητικές γιά τή νοημοσύνη και τίς ιδέες τών ανθρώπων. Σταχυολογοΰμε μιά άπ' αυτές, ιδιαίτερα λακωνική, τού Λεωνίδα Κύρκου, στήν προεκλογική συγκέντρωση τού κ. Μανabή στή Θεσσαλονίκη, όπως τήν παραθέτει ή Αύγή: «Μά ακριβώς οί κομμουνιστές τής ανανέωσης άντλήσαμε τά διδάγματα από 60 χρόνια άγώνες, γι' αυτό συνεργαζόμαστε μέ τούς σοσιαλιστές, τούς κομμουνιστές και τούς άλλους δημοκράτες γιά τήν άναγέννηση τής Αυτόδιοίκησης».

Συνεργαζόμαστε μέ τούς κομμουνιστές: Δηλαδή μέ τόν έαυτό τους; Έκτός κι αν έννοούνται οί «σύντροφοι τής άλλης όχθης» μέ τούς όποιους όμως τό ΚΚΕ έσωτ., σ' αυτή τή φάση δέν συνεργάζεται. Τουλάχιστο στή Θεσσαλονίκη και σέ άλλες διακεκριμένες περιπτώσεις.

Συνεργαζόμαστε και μέ τούς σοσιαλιστές: Όπως ο πασίγνωστος γιά τούς επί δεκαετίες άγώνες του στίς έπάξεις τού σοσιαλισμού κ. Μανabής. Όπως επίσης μέ τό ΠΑΣΟΚ μέ τούς μνημειώδεις άγώνες του εναντίον τών μεσαζόντων και τών χονδρεμπόρων, τό ΠΑΣΟΚ τών πολύ σοσιαλιστικών άρχηγών και άρχηγίσκων. Οί κομμουνιστές κατάλαβαν καλά τό μάθημα τής ιστορίας 60 χρόνων άγώνων: Νά βαφτίζουν σοσιαλιστή τόν όποιοδήποτε καρεκλορήτορα και καρεκλοκένταυρο τής εξουσίας γιά νά μπορούν μετά, μέ ήσυχη συνείδηση, νά συμμαχοΰν μαζί του.

Φαίνεται ότι οί άνθρωποι κάτω στήν πλατεία άπ' τά ψηλά μπαλκόνια φαντάζουν ήλιθιοι. Άλλιώς πώς νά εξηγήσεις ότι αυτοί πού κρατάνε τά μικρόφωνα μπορούν νά λένε ό,τι τούς περάσει άπ' τό στόμα, άρκεί ή φράση νά πλατύνει κι ό κατάλογος νά μακρύνει.

Μονοεδρικά συνέδρια

«Υπάρχει αυτή ή δέσμευση - τό Συνέδριο δέν μπορεί νά αλλάξει τίποτα, έχουμε αναλάβει ύποχρέωση γιά τίς επόμενες εκλογές. Υποχρέωση και δέσμευση ποιανού άπέναντι σέ ποιόν; Του Συνεδρίου, φαίνεται, άπέναντι στον Έπικεφαλή. Βέβαια τό Συνέδριο θά είναι δημοκρατικό. «Άλλ' έν πάση περιπτώσει», γιά τίς επόμενες εκλογές τήν ιεράρχηση τών βουλευτών θά τήν κάνει ό άρχηγός. Άπλως τήν ιεράρχηση. «Τά 300 όνόματα, βεβαίως, θά έγκριθούν από τήν Κεντρική Έπιτροπή...». Βεβαίως.

Η Κεντρική Έπιτροπή έχει έτσι ευγενές πλάνο: αν εκλεγούν και οί 300 θά κατελώσει τόν άρχηγό. Μέχρι τότε άφήστε ένα ρεύμα νά άντιμάχεται, αφήστε ένα λουλούδι ν' άνθίσει.

Άστειάκια

Η Τουρκία θά μās καταλάβει διά τού πολιτικού άσΰλου. Τό είπε, γράφει έφημερίδα, ό ύπουργός τής Άλλαγής κ. Σκουλαρίκης αναφερόμενος στους πολλούς Τούρκους πού ζητούν τελευταία πολιτικό άσυλο.

Η Τουρκία, λοιπόν. Ός γεωγραφικός και φυλετικός όρος. Χαριτολογείτε, Έλληνες, χαριτολογείτε, στό τέλος κάτι θά μείνει.

«ΤΟ ΔΩΡΟ»

Σάββατο βράδυ, και στήν ΕΡΤ παίζεται ή εκμπομπή «ΠΡΑΓΜΑΤΑ και ΘΑΜΑΤΑ». Μεταξύ άλλων μετριότητων χορευτικού ή έπιθεωρησιακού τύπου έρχεται ό τίτλος: «ΤΟ ΔΩΡΟ», κείμενα Γιάννη Νεγρεπόντη. Έπί τέλους σκέφτομαι θά ανασάνω. Βγαίνει ή κυρία Μαντζουράνη, ήθοποιός και άπευθυνόμενη πρός κάποιον υπάλληλο βιβλιοπωλείου, τόν παρακαλεί νά τήν βγάλεi άπ' τή δύσκολη θέση, διότι «καταλαβαίνετε κύριε τάδε μου, ή άνηψιά μου είναι πολύ κουλτουριάρα και δέν ξέρω ποιό δώρο νά τής κάνω». Έτσι ή κυρία Μαντζουράνη, άφού απέκλεισε τά έσώρουχα, (ώς γνωστόν οί κουλτουριάρες δέν φοράνε), άφού απέκλεισε και τά οικιακά δώρα, λαμπατέρ κ.λπ. από φόβο μήπως χαρακτηριστεί από τήν κουλτουριάρα άνηψιά και τή μάνα της ως αντιφεμινίστρια.

Κατέληξε -έπιτέλους- στό βιβλίο. Άλλά -φεύ- «κύριε τάδε μου, τί νά τούς πάρω, πού αν τούς πάρω Μπαλζάκ ή Ζολά ή Καραγάτση θά μέ πούνε ντεμοντέ... κ.λπ.»

Έ, λοιπόν κύριε Νεγροπόντη, αν μου φέρετε μιά μάνα και μιά κόρη, πού νά μήν άρέσκονται στά σεσουάρ, νά μήν φορούν σουτιέν και κυλότα, νάχουν διαβάσει Μπαλζάκ, τόν Ζολά και τόν Καραγάτση και νά τούς θεωρούν ξεπερασμένους, εγώ θά κάνω τήν αυτοκριτική μου δημοσίευση και θά μείνω και τιμωρία, όσο μου πείτε.

Ἀριστεροδέξια καὶ ἀμηχανία

Ἔχουν γούστο σκέψεις καὶ στάσεις σάν κι αὐτὴ τοῦ σχολιογράφου τοῦ ANTI (τ. 15 Ὀκτ. 1982). «Εἶναι πραγματικά δύσκολο στὶς ἐσωκομματικὲς κρίσεις τοῦ ΠΑΣΟΚ νὰ τοποθετηθεῖς μὲ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη πλευρά» παραπονιέται, παρόλο βέβαια πού δὲν κρύβει τὰ ελαστικά ὄρια τῆς ἀνοχῆς του, καθὼς διαπιστώνει ὅτι τὸ «ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σὲ ἕνα ὀριακὸ σημεῖο ἀντοχῆς ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα παράτασης ἑνὸς ἐσωκομματικοῦ καθεστώτος πού ἀκυρώνει τὴ δυναμικὴ τῶν ὁραμάτων του καὶ ὑπονομεύει τὴν ὑποκειμενικὴ ἐμβέλεια καὶ ἀρτιότητά του, ὡς φορέα ἀλλαγῆς». Τὸ ὀριακὸ σημεῖο ἀντοχῆς δὲν ὀρίζεται, βέβαια, οὔτε ἀπὸ τὰ ὄραματα τοῦ κόσμου οὔτε ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις πού ὑπάρχουν ἀκριθῶς γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ δημοκρατία ἀποτέλεσμα ἐκτιμήσεων καὶ σκοπιμοτήτων· στὴν προκειμένη περίπτωση ὀρίζεται μάλλον ἀπὸ τὴν καμπύλη τῆς προσφορᾶς καὶ τὴν καμπύλη τῆς ζήτησης. Κι ἐπειδὴ, ἀπ' ὅτι φαίνεται ἡ ζήτηση εἶναι ἀκόμη μεγάλη καὶ οἱ ἀβεβαιότητες μεγαλύτερες ἢ προσφορὰ καθορίζει τοὺς ὅρους τοῦ παιχνιδιοῦ, ὅπως πάντοτε ἄλλωστε. Γι' αὐτὸ ἀρχίζουν τὰ ἀριστεροδέξια: διαλεκτικὴ περιστροφή ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικὴ παρθενία τοῦ Κινήματος καὶ στὴν ὑποκειμενικὴ ἀστάθεια τῆς νέας πού ἀποδεικνύεται ὀλίγον ἐγκυος. Νὰ διαλέξουμε, λοιπόν, τὸ δεξιό Μπουλουόκο πού λέει ἀριστερὰ πράγματα ἢ τὸν ἀριστερό Ἄντρεα πού ἐπιδίδεται σὲ δεξιῆς ἐκτροπές. Κι ἀφοῦ στοιχειοθετηθεῖ τὸ συγκλονιστικὸ δίλημμα τότε μὲ πόνου καρδίας θὰ δώσουμε ἀκόμη μιὰ παράσταση. Ἄντε τελευταία φορά. Ἄλλωστε τὸ 1983, ἐκτὸς ἀπὸ ἔτος Μάρξ, ἔχει ὀριστεῖ καὶ σάν ἔτος τοῦ πρώτου συνεδρίου τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἄπ' τὴ σύμπτωση, τὸ Κίνημα κάτι θὰ βγάλει. Κι ὁ σχολιογράφος τοῦ ANTI θὰ διασκεδάσει τὴν ἀμηχανία του.

Σημειώσατε X

Σὲ πρόσφατη συνομιλία μὲ τοὺς δημοσιογράφους, ὁ πρωθυπουργὸς θεώρησε ξαφνικά καλὸ νὰ θέσει ὑπόψη τοῦ κοινοῦ ἐκτός ἀπὸ τὶς δικές του ἀπόψεις καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ κ. Καραμανλῆ. Διατηρώντας βέβαια τὴ γνώμη του, ὁ κ. Παπανδρέου μᾶς πληροφορεῖ, πὼς «ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀπλὴ ἀναλογικὴ», ἢ ὅποια ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε «δὲν δίνει σταθερὲς κυβερνήσεις». «Γι' αὐτὸ ἡ κυβέρνηση προσανατολίζεται στὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς συστήματος πού θὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐκλογή μὲ τὴν ἀπλὴ ἀναλογικὴ ἑνὸς ἀριθμοῦ βουλευτῶν, π.χ 200 καὶ τοὺς ὑπολοίπους θὰ τοὺς μοιράζονται τὰ δύο πρώτα κόμματα, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζονται σταθερὲς πλειοψηφίες».

Δηλαδή 200 βουλευτὲς ἀπλοὶ καὶ μόνον 100 σοῦπερ. Ἀπλὴ ἀναλογικὴ – Ἐνισχυμένη ἀναλογικὴ: 2-1. Πάλι νικήσαμε!

ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ

...Οἱ ἐμπορικὲς κρίσεις, μὲ τὰ περιοδικὰ τους ξεσπάσματα ἀμφισβητοῦν ὅλο καὶ πιὸ ἀπειλητικὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁλόκληρης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Στὶς ἐμπορικὲς κρίσεις καταστρέφεται, κατὰ κανόνα, ἕνα μεγάλο μέρος ὄχι μόνον τῶν παραχθέντων προϊόντων ἀλλὰ καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πού ἤδη ὑπάρχουν. Στὶς κρίσεις ξεσπᾷ μιὰ κοινωνικὴ ἐπιδημία, πού σ' ὅλες τὶς προηγούμενες ἐποχὲς θὰ φαινόταν παραλογισμὸς – ἡ ἐπιδημία τῆς ὑπερπαραγωγῆς. Ἡ κοινωνία λες κι ἔχει ἐπιστρέψει ξαφνικά σὲ μιὰ κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας· λες κι ἕνας λιμός, ἕνας γενικὸς καταστροφικὸς πόλεμος τῆς ἔχουν ἀποστερήσει ὅλα τὰ μέσα ὑπαρξῆς· ἡ βιομηχανία, τὸ ἐμπόριο, φαίνονται ἐκμηδενισμένα, καὶ γιατί; Γιατί ἡ κοινωνία ἔχει πάρα πολλά ὑλικά ἀγαθὰ, πάρα πολλά μέσα ὑπαρξῆς, πάρα πολλὴ βιομηχανία, πάρα πολὺ ἐμπόριο. Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πού βρίσκονται στὴ διάθεσή της δὲν ἐξυπηρετοῦν πιά τὴν προώθηση τῶν ἀστικῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας· ἀντίθετα, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἔχουν γίνῃ πολὺ ἰσχυρές γι' αὐτὲς τὶς σχέσεις, ἐμποδίζονται ἀπ' αὐτὲς· καὶ κάθε φορά πού οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ξεπερνοῦν τὸ ἐμπόδιο, φέρνουν ὅλη τὴν ἀστικὴ κοινωνία σὲ ἀναταραχὴ, βάζουν σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀστικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ ἀστικὲς σχέσεις ἔγιναν πολὺ στενές γιὰ νὰ περιλάβουν ὅλο τὸν πλοῦτο πού οἱ ἴδιες δημιουργήσαν. Πὼς ξεπερνᾷ ἡ ἀστικὴ τάξη τὶς κρίσεις; Ἄπ' τὸ ἕνα μέρος μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ καταστροφή ἑνὸς ἀριθμοῦ παραγωγικῶν δυνάμεων· ἀπ' τὴν ἄλλη μὲ τὴν κατάκτηση νέων ἀγορῶν καὶ μὲ τὴν πληρέστερη ἐκμετάλλευση τῶν παλιῶν. Δηλαδή πὼς; Προετοιμάζοντας πιὸ ὀλόπλευρες καὶ πιὸ ἰσχυρὲς κρίσεις καὶ ἐλαττώνοντας τὰ μέσα γιὰ τὴν πρόληψή τους....

K.M.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

Αγαπητέ Πολίτη,
Μιά φράση της Μαριάννας Δήτσα, στην χρήσιμη εισαγωγή της στην ποίηση του Έμπειρικού (*Ο Πολίτης*, 53, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982, σ. 78), με άφησε άπορημένο και σκεπτικόν: «Κάθε προσπάθεια ερμηνείας του περιεχομένου, αυτό που λέμε 'λογοτεχνική ανάλυση', νομίζουμε πώς θά απέβαινε μάταιη, αν όχι επιβαρυντική, για την απόλαυση της *Ψυκαμίνου*.»

Δέν είναι σαφές αν στην κάπως αόριστη έννοια «λογοτεχνική ανάλυση» ή κ. Δήτσα συμπεριλαμβάνει και την φιλολογική ή «ρητορική» ανάλυση (από το επίπεδο της παραδοσιακής Explication de texte ή του close reading ως τις πιο πρόσφατες δομικές είτε και σημειολογικές αναλύσεις). Αν ναι, τότε διαφωνώ ριζικά, γιατί ασπάζομαι τη γνώμη πώς κάθε κείμενο, λογοτεχνικό ή όχι, επιδέχεται ανάλυση, όχι απλώς γραμματική αλλά και συνθετότερα φιλολογική, αναγκαστικά ερμηνευτική και ένδεχομένων διαφωτιστική.

Κατά πόσο τώρα, μία τέτοια ανάλυση «θά απέβαινε μάταιη, αν όχι επιβαρυντική, για την απόλαυση της *Ψυκαμίνου*» (ή και όποιου άλλου λογοτεχνικού κειμένου), είναι θαρρώ, θέμα υποκειμενικής εκτίμησης του τρόπου με τον οποίο ένας συγκεκριμένος φιλόλογος είτε κριτικός αναλύει ένα συγκεκριμένο κείμενο. Π. χ. θυμάμαι πάντα με εύγνωμοσύνη τη μεθοδολογικά και ποιητικά αποκαλυπτική ανάλυση που άκουσα να κάνει δημόσια στην Θεσσαλονίκη ο καθηγητής Λίνος Πολίτης – πάνε τώρα σχεδόν είκοσι χρόνια – στο κείμενο της *Ψυκαμίνου*, που τιτλοφορείται «*Ασβέστης*». (Επίσης θυμάμαι και τη δυσφορία των τελειόφοιτων του Νεοελληνικού Τμήματος του Α. Π. Θ., τό 1967-68, όταν, ως άπειρος και ιδεολήπτος καθηγητής, αρνιόμουν να προχωρήσω σε ερμηνεία ποιημάτων του Σεφέρη.)

Αλλά η άπορία μου πάει πίο πέρα. Σε μιάν εισαγωγή γραμμένη «για παιδιά Λυκείου» (και, υποθέτω, τούς αντίστοιχους διδασκάλους τους), μία τέτοια φράση – προερχόμενη μάλιστα από διδάκτορα της Σορβόνης, με αναγνωρισμένη ακαδημαϊκή διδακτική πείρα – μήπως ενθαρρύνει άφ' ενός την παθητική ή νωχελική στάση του μαθητή απέναντι σε ένα «άκατα-

λαβίστικο» κείμενο, και άφ' έτέρου την διδακτική αδράνεια όσων καθηγητών δέν έχουν άσκηθει στην ανάλυση και ερμηνεία νεοτερικών κειμένων;

Βέβαια, προς τά τέλη της εισαγωγής της κ. Δήτσα (σ. 84), μιά άλλη φράση φωτοσκοιάζει κομμάτι την έντυπωση της πρώτης που παρέθεσα παραπάνω: «Χωρίς να υποτιμούμε τις όποιες αναλύσεις του έργου του, τούτα τά λόγια του Έμπειρικού πρέπει να τ' ακούσουμε καλά για να υπερακελίσουμε τά αγαθά της 'κατανόησης' του έργου του και να παραδοθούμε στην απόλαυση του μαγικού που έκπέμπει ή ποίηση του Έμπειρικού, απόλαυση την όποια επιδιώκει άλλωστε κάθε καλή ποίηση.»

Όστόσο και πάλι διακρίνω τόν μεθοδολογικό κίνδυνο μιάς στάσης, όχι τόσο «άντιστασιαστικής» (άπαραίτητης, άλλωστε, σε έναν ορθόδοξο συρραλιστή – πράγμα που δέν υπογραμμίζεται αρκετά), όσο «μεταφυσικής», με την έννοια που έχει για τους νεοελληνιστές ό όρος αυτός ύστερα από τόν Βάρναλη. Θά ήμουν προθυμότερος να συμμεριστώ την άποψη της κ. Δήτσα (αν την κατάλαβα σωστά), εάν συνιστούσε σαφέστερα, ό υπερακελισμός «των αγαθών της 'κατανόησης' του έργου» και ή παράδοση «στην απόλαυση του μαγικού», να είναι τό τελικό στάδιο της διδασκαλίας-ανάλυσης ενός ποιητικού κειμένου του Έμπειρικού – και μάλιστα ιδεατά συνδυασμένο με την άκρόαση ήχογράφησης της υποδειγματικής ανάγνωσης του κειμένου από τόν ίδιο ποιητή.

Μέ φιλικούς χαιρετισμούς,
Γ. Π. Σαββίδης

Υ.Γ. Έπιτρέψτε μου να ύπονομεύσω λίγο τις δεοντολογικές επιφυλάξεις μου, παραθέτοντας «Από τό ήμερολόγιο μιάς φοιτήτριας» (*Πάρδος*, Θεσσαλονίκη, Μάρτης 1981, σ. 23):

«9.12.80. – Από τις σπάνιες φωτεινές στιγμές στο Άμφιθέατρο Β. Μάθημα ποίησης απογευματινό και τό άκροατήριο άρκετά άνήσυχο. Απόψε ό καθηγητής διαβάσει Σεφέρη: απλή ανάγνωση των ποιημάτων, χωρίς σχόλια, χωρίς βοηθητικά στοιχεία – μόνο μιά καλή ανάγνωση. (...) Διαβάσει τό Βασιλιά της Ασίνης, στο Άμφιθέατρο βαθιά σιγή – τελειώνει – όλοι κρατάμε την άναπνοή μας – κι αυτός τό ίδιο – μάς κοιτάει – ανα-

πνέουμε και θορυβούμε λίγο – γελάει και δηλώνει την άμηχανία του απέναντι στο ποίημα.

»Γύρισα σπίτι. (Τί ώραία που ήταν απόψε ή Θεσσαλονίκη!) Όλο τό βράδυ διάβαζα Σεφέρη.»

Δέν ξέρω άλλο κείμενο που να δικαιώνει άμεσότερα την διδακτική τακτική αυτού του καθηγητή. Ευχαριστώ.

Γ. Π. Σ.
Πόρος, 27.9.1982

Στίς επίσημάνσεις του κ. Γ. Π. Σαββίδη ή Μαριάννα Δήτσα παρατηρεί:

Ό κ. Γ. Π. Σαββίδης, παλιός μου δάσκαλος, ήταν φυσικό να διαβάσει τό κείμενό μου και ως ξεγεταστής. Και τό βρήκε «τό λάθος». Άλλωστε υπάρχουν κι άλλες άπροσεξίες ή ασάφειες στη διατύπωση που μου επισήμαναν προφορικά φίλοι: ποιο άλλο νόημα έχει μιά προδημοσίευση σε περιοδικό (όταν δέν είναι διαφήμιση) από τό να προλάβει κανείς να διορθώσει, να βελτιώσει τό κείμενό του πριν πάρει την όριστικότερη μορφή που συνιστά τό σώμα ενός βιβλίου;

Η φράση που επισημάνει και άμφισβητεί ό κ. Γ. Π. Σαββίδης είναι όντως φράση, που αν την πάρουμε τοίς μετρητοίς, έχει άνυπολόγιστες συνέπειες θεωρητικές, αλλά και πρακτικές (χάνουμε τη δουλειά μας) για τη μελέτη της λογοτεχνίας. Αν υποστηρίζα την άποψη ότι ένα κείμενο δέν τό αναλύουμε (τό πώς, είναι άλλη συζήτηση), για να μην χάσει τάχα τη γοητεία του, οι αντίρρησης του κ. Γ. Σαββίδη θά μπορούσαν να είναι ή άφορμή ν' ανοίξει (επιτέλους) μιά γόνιμη συζήτηση ανάμεσα σε φιλόλογους και κριτικούς της λογοτεχνίας (γιατί, ιδίως σήμερα, υπάρχουν όρισμένοι που άμφισβητούν την οποιαδήποτε μεθοδική προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου).

Τή φράση μου αυτή θά τη χαρακτηρίζα μιά «συναισθηματική παραδρομή», ίσως ακόμη χειρότερα μιά ρητορική άνάσα της γραφής, όπου ό γράφων παρασύρεται από τη συγκίνηση του και τό πώς λέει κάτι, ξεχνώντας τί ακριβώς λέει. Ξεχνώντας συνάμα τη συνέπεια των λεγομένων, που αν δέν τη ξεχνούσε, θά έπρεπε να παραιτηθεί από όποιαδήποτε γραπτή ένασχόληση με όποιαδήποτε ποιητή.

Μαριάννα Δήτσα